

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI
ARKEOLOJİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DOĞU ANADOLU VE KAFKASYA'DAKİ SON TUNÇ ÇAĞI VE
ERKEN DEMİR ÇAĞINDAKİ DİKİLİTAŞLAR**

Deniz Meltem DAŞDAN

DANIŞMAN

Prof. Dr. Ergün LAFLI

İZMİR – 2018

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım ‘‘Doğu Anadolu ve Kafkasya’daki Son Tunç Çağı- Erken Demir Çağı Dikilitaşları ’’ adlı çalışmamın tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

... /... /.....

Deniz Meltem DAŞDAN

İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki Son Tunç Çağı Erken Demir

Çağı Dikilitaşları

Deniz Meltem DAŞDAN

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı

Arkeoloji Programı

Genel bir tablo itibariyle Batı Anadolu'da Girit, Yunanistan kıyılarında İ.Ö. III. bin yıl başlarında ortaya çıkan arkeolojik buluntular esasıyla Tunç Çağı'nın başlangıcında yaklaşık İ.Ö. 3300-1000'li yıllarda açığa çıkartılan Son Tunç Çağı dönemine göre farklılıklar arz etse de Doğu Anadolu'da İ.Ö.1200/1000'li yıllarda göç yoluyla sona erdiği ardından Demir Çağı geçiş sürecinde kesintiye uğrayarak devamlılığını sürdüren kronolojik bir bağlantı taşımaktadır. Son Tunç Çağı'nda başlayan Neolitik dönem izli kalıcı yaşam anlayışını getirmek isteseler de kuzeydoğu'ya göç yoluyla gelen Hitit İmparatorluğu İ.Ö.1100/1000 yıllarında yangın tahribatına uğramakla beraber yerleşim kalıntısına dair varlığa rastlanmaması geçiş sürecine yansarak göç etme anlayışlarının getirdiği sonuçların önemli faktörü olmaktadır. Hitit İmparatorluk devri dahil olmak üzere İ.Ö. XII. yüzyılda kesinlikle Tunç Çağı'na ait olmakla birlikte, nitekim Hitit, Minos, Miken, Mezopotamya ve Levant uygarlıklarının bir arada incelendiklerinde bu medeniyetlerin bir takım adası halinde "Tunç Çağı İmparatorlukları" ifadesiyle ele alınmasına sebebiyet vermiştir.

Aristoteles'ten de bilindiği gibi Hellenistik dönemin başlangıcı olmakla da birlikte demir (sideros) adıyla Hellen kökeniyle İ.Ö. XV. yüzyıldan itibaren demir madeninin altın kadar olmasa da önem arz ettiği bilinmektedir. Ayrıca kolonizasyon hareketlerinin öncüsü olan Deniz Kavimleri Göçü, Hitit İmparatorluklarının yıkılışı, Aiol ve İon kolonizasyon hareketleri gibi

Anadolu'nun kültürel ve arkeolojik önemli bilimsel problemlerin kaynağını bu dönemler üzerindeki bilgilerin netlik kazanmamasından ötürü belirgin bir yaklaşım biçimine ulaşılamamıştır. Böylelikle Erken Demir Çağı'nın bir kolonileşme hareketinin uzantısı olarak aynı zamanda kolonizasyon aşaması olduğu bilinmektedir.

Kuzey Kafkasya'dan Hazar denizi boyunca kuzeyde Gürcistan'dan batıda Malatya'ya doğudan İran'ın kuzeybatı kıyılarının pek çok yönleriyle ortak özellikler taşıyan uzun ömürlü ve homojen bir kültür süreci taşımaktadır. Transkafkasya halklar, Anadolu'nun kuzeydoğu kesiminin yüksek yaylalarında İ.Ö. II. bin yıl başlarında eski dönemin yerleşik çiftçi yaşantısından yepyeni bir göçebe sistemden kabile biçimindeki bir düzene geçmelerinin ve günümüzde de sürüp giden bu anlayışın temellerinin Tunç Çağı'nın sonlarında atıldığı bilinmektedir. Bunun sonucunda coğrafi yapısı, iklim hareketleri ve sosyal yaşamları etkisiyle Prehistorik dönemden beri Anadolu Yarımadası'nın farklı karakteristik yapıya sahip bir yaşam alanı olmaktadır.

Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı dönemleri ağırlıklı olarak ele alınmakla beraber, Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgesindeki dikilitaşlar, bengi taşlar, mezar stelleri olmak üzere birbirleriyle sürekli etkileşim içinde olmuş olan sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilerine, yaşayışsal-düşünsel sistemlerine yansımış olan bir bölgesel kültür ağı şeklinde adlandırılmaktadır.

Ayrıca dönemin yansıtılışını temsil eden, Tunç Çağı başlangıcı sonrasında Demir Çağı'nın başlangıcı dahil olmak üzere önem arz eden Doğu Anadolu bölgesi Hakkari taşları, Kafkasya ve Orta Asya'daki dikilitaşlar, kaya resimleri son olarak kurganların benzerlik taşıdığını özellikle Azerbaycan ve İran Azerbaycan'ı olmak üzere bengi taşların varlığına rastlanması, Doğu Anadolu'da daha önceden bir Proto-Türk kavminin olduğuna işaret etmektedir.

Orta Asya bölgesinde Sibiryâ dolaylarında yaşayan İskit kavminin varlığı Ön-Türk geleneğiyle bağdaştırılmış olmakla birlikte antropomorfik stellerin varlığı ispatlanmıştır. Ayrıca Ön-Türkler kökensel olarak Altay Teorisi'nin önem kazandığı, balbal ve taş babaların ölen kişinin yaşamının sonsuzluğunu Ön-Türklerin ne tür yaşam özelliklerine sahip oldukları ve

yerleştikleri yerler olmak üzere göç yollarına baēlı olarak göç faktörüne neden olan şartların sonuç kazanması, Urmu denilen kentin Van Gölü'ne yakın bir noktada yer alması ve buradan ismini alarak ‘ Urmu Teorisi ’ ile baēdařtırılmaktadır.

Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu Kafkasya bölgesi üzerinden birtakım boylar yerleşerek bozkır kültürünün ise uzantısı olarak göç dalgasıyla karşılaşılması, Doēu Anadolu'da yaşayan toplulukların İ.Ö. 10.000 yıl öncesinden itibaren önemli bir kilit nokta taşıyan bölgelere doēru göçlere maruz kalan halkların gelmesiyle, incelemelerin sonucunda ise Proto -Türk kavminin bu bölgelerin özelliklerini yansıtan biçimde yaşadıkları bunun göstergesi olarak kanıtlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Son Tunç, Erken Demir Çaēı, Hakkari, Doēu Anadolu, Kafkasya, Azerbaycan, Orta Asya, Altay, İskit

ABSTRACT

Master's Thesis

**Obelisk, Tombstone And Steale Activities In Eastern Anatolia-Caucasia
Region During The Late Bronze And Early Iron Periods**

Deniz Meltem DAŞDAN

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Archaeology

Archaeology Program

In the grand scheme of things, as a general rule, in the Western Anatolia Crete and Greece maritime B.C. early in the second millenium old period generated the archaeological finds at bottom Early Bronze Age at the outset circa B.C. 3300/1000 display year on year differences have importance in Eastern Anatolia. B.C. 1200/1000 by migratory route discontinuance after Iron Age processing to arrested, preserve of continuity chronological a part of making a sense in the Late Bronz Age beginner the Neolithic period a sense of permanent life to bring in the through northeast migration, Hittities Emperor B.C. between 1100 and 1000 to fire damage, the reason fort he interruption understanding of migration the consequences of migratory insights.

From Northern Caucasias through the Casperian sea in the northern from Georgia: in the western to Malatya, from eastern to northwestside İran, in many ways common features bearing, long lasting and homogeneous carries a cultural process.

The people of Transcaucasus the northeast of the Anatolia on a high plateau B.C. early in the second millenium old period, old time resident farmer go to the brand-new nomad tribal order and nowadays on going this understanding the foundations of the Bronze Age at the end. Thus, geographical structure, climatically and social lives because of prehistorical period the Anatolian peninsula have different characteristic structure is a living space.

In Central Asia region, around the Siberia, live Scythia of the tribe presence Proto-Turkic with tradition the associated anthropological stelae has been proven, Also Proto-Turks genuinely of Altai Theory is important the balbal and stone the eeternity of the life of the deceased of Proto-Turks where they migrated. Urmu called Van Lake located at a close and from here with Urmu Theory has been associated.

The archaeological investigations result over Caucasia region by the rich with stepe culture from connected with migration wave compared, in Eastern Anatolia living communities B.C. ten thousand years ago key milestone people who are exposed to migration and the end results Proto-Turk of your tribe, includingthose regions. Thus proving to be verified.

Keywords: Late Bronze Age, Early Iron Age, Caucasia, Eastern Anatolia, Altai, Urmu, Theory, Scythia, Stelae, Van, Hakkari

**DOĞU ANADOLU VE KAFKASYA’DAKİ SON TUNÇ ÇAĞI ERKEN
DEMİR ÇAĞI DİKİLİTAŞLARI
İÇİNDEKİLER**

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xvii
EKLER LİSTESİ	xviii

GİRİŞ	1
-------	---

**BİRİNCİ BÖLÜM
STELLERİN KÖKENİ**

1.1. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ	2
1.2. HAKKÂRİ DİKİLİTAŞLARI	4
1.2.1. Kutsal Mezarlar Kurganlar	6
1.2.2. Kuban – Koban - Kharachoi Kültürü	7

**İKİNCİ BÖLÜM
HAKKARİ KENT TARİHİ**

2.1. HAKKARİ TAŞLARININ GENEL ÖZELLİKLERİ	10
2.2.1. Stellerin Başlangıcı Ve Bulunuş Esasları	10
2.2.2. Hakkari Stellerinin Oluşumsal Ve Niteliksel Yansıtılış Noktası	20

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UYGARLIKLARIN AŞAMASI

3.1. KRONOLOJİ İNCELEMESİ	22
3.2. SON TUNÇ ÇAĞI- ERKEN DEMİR ÇAĞI KRONOLOJİSİ VE ÖZELLİKLERİ	23
3.3. DOĞU ANADOLU ERKEN DEMİR ÇAĞI I DÖNEMİ	24
3.3.1. Ahlat Mezar Taşları	28
3.3.2. Van'ın Sır Taşları Ve Doğu Anadolu'nun Nazcası	31
3.4. DOĞU ANADOLU'DAKİ STELLERİN	31
3.4.1. Kalecik Köyü	31

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAFKASYA BÖLGESİ

4.1. KAFKASYA'DAKİ KADİM DİLLER VE YAZILAR	35
4.1.1. Doğu Anadolu'daki Stellerin Özellikleri Ve Kökenleri	36
4.1.2. Altıntepe Kenti Konumu Ve Ölü Kültü	39
4.2. KAFKASYA ARKEOLOJİSİ VE İNCELEME ALANLARI	40
4.3. KAFKASYA'DAKİ DEVLETLER VE KÜLTÜRLER	41
4.4. KAFKASYA MİMARİ ANLAYIŞI VE YAŞAMLARINA UYARLANIŞI	42

BEŞİNCİ BÖLÜM

GENEL KÜLTÜRLER ARASI İLİŞKİLER VE DÖNEMSEL BAĞLANTILARI

5.1. SON TUNÇ ÇAĞI – ERKEN DEMİR ÇAĞI ÖLÜ GÖMME KÜLTÜ	45
5.2. KRONOLOJİK OLARAK DEĞİŞİM EVRESİ	47
5.3. ORTA TUNÇ ÇAĞI	48
5.4. SON TUNÇ ÇAĞI	48
5.5. ORTA TUNÇ ÇAĞI-İ.Ö.1750-1550-	53
5.5.1. Asur Ticaret Kolonileri+Hitit	53

5.6. SON TUNÇ ÇAĞI – İ.Ö. 1550/1400	54
5.7. ARKEOLOJİK KAZILARA VE VERİLERE DAYANILARAK SON TUNÇ ÇAĞI KUZEYDOĞU ANADOLU YERLEŞMELERİ	59
5.7.1. A.ANİ Nekropolü	59
5.7.2. B.SOS Höyük Ve Erzurum Bölgesi	60
5.7.3. Orta Tunç Çağı II – İ.Ö. 2.000 - 1500	61
5.7.4. Tepecik Höyük	63
5.8. DEMİR ÇAĞI VE MİTOLOJİSİ	64
5.9. DOĞU ANADOLU ERKEN DEMİR ÇAĞI	65
5.10. STEL – BALBAL-BENGÜ TAŞ/BENGİ TAŞ	66
5.10.1. Hakasya Taşları	67
5.10.2. Yenisey Yazıtları	67
5.11. BENGİ – BENGÜ – MENGİ TAŞLARI	72
5.12. ANTİK DÖNEMDE DİKİLİTAŞLAR VE TARİHÇESİ	73
5.12.1. Ötüken Ve Hakkari Dikilitaşlarının Bağlantısı	75
5.12.2. İskit Balbalları Ve Hakkari Taşlarının Benzerlikleri	76

ALTINCI BÖLÜM

KURGAN KÜLTÜRÜ

6.1. NEMRUT DAĞI TAŞLITEPE	81
6.2. ORTA ASYA KURGAN GELENEĞİ	82
6.3. ISSIK KURGANI VE KUTSALLAŞMIŞ HAYVANLAR	83
6.4. KURGANLARIN KUZEY-DOĞU YAYILIM ALANI	87
6.5. KAYA RESİMLERİ	88

YEDİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜRLER ARASI GENEL ANLATIM

7.1. HAKKARİ STELLERİNİN ANADOLUYLA İLİŞKİLİ OLAN DİKİLİTAŞLARLA BAĞLANTISI OLAN YAZITLAR VE PROTOTÜRKLER	90
7.2. ANADOLU VE ÇEVRESİ İLK TÜRK KÜLTÜRÜ MÜ?	91

7.2.1. Urmu Teorisi(ALTAY TEORİSİ)	92
7.2.2. Bengitaş Heykeller	92
7.2.3. Gobustan(Azerbaycan) Dikilitaşları Ve Kaya Resimleri	94
7.2.4. Ant Kadehi-Tolu Geleneği	98
7.3. İSKİTLER – SAKHALAR	98
7.4. BASKİL-ELAZIĞ DİKİLİTAŞLARI	101
7.5. DOĞU ANADOLU'DAKİ DİKİLİTAŞLARLA KAFKASYA'DAKİ DİKİLİTAŞLARIN BENZERLİKLERİ	102
7.6. KARAZ KÜLTÜRÜ	103
7.7. KAFKASYA DİKİLİTAŞLARI	107
7.7.1. Ön Türklerin İlişkili Olduğu Medeniyetler	110
7.8. NAHÇIVAN'DAKİ KAYA ÜSTÜ RESİMLER	111
7.9. DOĞU ANADOLU'NUN TARİHÇESİ VE TUNÇ ÇAĞI SONU – ERKEN DEMİR ÇAĞI'NDA ÖNEMLİ HALKLAR	112
7.10. DOĞU ANADOLU VE KAFKASYA BAĞLANTI YOLLARI	115
7.10.1. Urartu Ölü Gömme Gelenekleri Ve Ölümle İlgili Ritüeller	116
7.10.2. Açık Hava Müzesi Gemikaya – Kırlangıç Yaylası	117
SONUÇ	119
KAYNAKÇA	135
EKLER	

KISALTMALAR

CC	Circa
İ.Ö.	İsa'dan Önce
İ.S.	İsa'dan Sonra
YY.	Yüzyıl
S.	Sayfa
SS.	Sayfa Sayısı
NO.	Numara
UYG.	Uygarlık
M	Metre
CM	Santimetre

EKLER LİSTESİ

EK 1: ÇİZİMLERİN LİSTESİ VE ÇİZİMLER

ek s.1

GİRİŞ

Kronolojik olarak sıralama, kavramları analiz etme ve yorumlanma sonrasında, araştırma ile beraber ulaşılan kaynaklarla ilgili analiz ve karar verme sürecinde, kaynaklar incelenerek sorgulanarak, okumalar yaparak sorgulama eleştirel bakış açısıyla tekrar nasıl bir süreç izlenebilir şeklinde düşünülerek inşa edilmiştir.

Bulunan kaynaklar ve kanıtlar ışığında bu bilgileri okuma, bilgilerin detayına inilmesi, arka planda ne anlam taşıdığına dair okuma süreci yapılarak anlamak, araştırmak, yorumlamak süreciyle beraber ilk aşamada bölge olarak Doğu Anadolu coğrafi konumu, şehirleri, sosyo-ekonomik şartları, sonrasında Tunç Çağları öncesiyle kıyaslama kronolojik olarak sayısal verilerde bulunma, Erken Demir Çağı dahil olmak üzere arkeolojik inceleme de bulunma, dönemlerin öncesi ve sonrası hangi medeniyetlerle etkileşim olduğu bunların diğer uygarlıklar ile arasındaki benzerlikleri ve farklılıklarına dayanarak çıkarmada bulunma sürecinde dikilitaşların tanımı, dönemlere göre hazır bulunuşluklarını içeren adlandırılmaları, özellikleri Doğu Anadolu, Kafkasya, Orta Asya olmak üzere ele alınışı, özel ifadelerden yola çıkılarak genellemeler yaparak, anahtar birtakım belirlemelerle, sıralama yaparak ilerleme kaydedilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

STELLERİN KÖKENİ

1.1. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ

Bölge Erzurum, Kars, Tunceli, Van, Ardahan, Iğdır, Bitlis, Elazığ şehirlerini de içine alarak doğusunda Ermenistan ve İran, Gürcistan, Nahçıvan dağlık kesimi olan Kızılbaş (Erzincan ve Sivas arasında), kuzeyden itibaren Çoruh-Kelkit sıradağlarını Kuzeydoğu Anadolu hattının güneyine doğru Malatya'nın ardından Cudi dağı ve Irak çizgisini kapsamaktadır.

Doğu Anadolu yüksek bir bölge olmasıyla başta gelen özelliğinin devamı olarak yükseltisine dayanarak önemli ova ve akarsuları barındırmasıyla "Yüksek Ülke" tabiriyle adlandırılması Iğdır ovası haricinde belirtilmiştir.

Böylelikle yeryüzü şekilleri o bölgenin tarihsel ve arkeolojik sürecinin belirlenmesinde önemli bir bağlantı taşımaktadır. Çünkü akarsuların yakınlarında çıkan olaylar, havza yakınlıklarına olan sınır önemli bir rol taşımaktadır.

Doğu-batı yönünde Aras ve Fırat'ın doğduğu yer olmakla aynı zamanda Dicle'nin de birleştiği sınır olmuştur. Böylelikle bu sınırlar üzerinden yol bağlantıları Anadolu'dan Kafkaslara ve İran'ın yüksek bozkır alanlarını içeren bir zenginlik belirtisi içermektedir. Bu kilit noktalar göstermektedir ki, Ön Türk kavmi Doğu Anadolu'ya ilk defa ne gelmiş ne de yerleşmiştir. Yapılan bilimsel araştırmalar 1071 yılı Malazgirt'te yaşanan Türkleşme sürecini değiştirmektedir. Bu tarih öncesi Anadolu'nun en eski Türk kavmi olan İ.Ö. 2300-2100 yıllarında Akad devleti'nin ön planda olmasıyla Mezopotamya topraklarında ön planda olan Naram-Sin çeşitli veriler ortaya çıkararak Anadolu'da oluşturulmuş topluluklara karşı savaşarak, galip gelmiştir. Galip gelinen liste isimlerinden birinde "Türki" adlı kralı "İşu Nail" adı önem teşkil etmektedir.

Diğer bir bilimsel çalışmada Kimmer ve İskit medeniyetlerinin Orta Asya bölgesindeki Ön Türk olduklarına dair varlıklarını yansıtan çalışmalardır. Bu veriler İskit eserlerinin kurganlarından çıkan malzemelerin yansıttıkları ışık doğrultusundadır. Önemli özellikleri başta dilleri olmak üzere daha sonraki süreçte yaşayışları, ölü gömme biçimleri ve inanışları yansıtmaktadır.

Ayrıca İsa'dan sonraki süreçte ise Hunların Kafkasları aşarak Anadolu'ya, Erzurum'dan Fırat nehri'ne, Malatya'ya sonrasında Hunlar ve Orta Anadolu'ya gelseler de Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Kafkaslar yolu ile Karadeniz'in kıyı kesimlerine tekrar geri gelmişlerdir. O dönemde Sibir Türkleri Kafkasların güneyine yerleşmişlerdir. Türklerin Anadolu'ya gelişleri bu bilgiler ışığında daha önceki dönemlere işaret etmektedir.

Bölgesel olarak, Tunceli de koyun-koç ve at figürlü mezar taşlarının varlığı ve türleri Ön Türk kültürünün devamı niteliğindedir. **İğdır**, İ.Ö. 2000 yıllarında yüzey araştırmalarında insan biçimli ve koç figürlü şeklinde iki özelliği yansıtır türden koyun-koç biçimli mezar taşları yayıcı mezarlığında ele geçirilmiştir.

Bitlis, Orta Asya Ön Türk kültürünü yansıtan ve devamı niteliğinde olan eser Ahlat mezar taşları, Türk topluluklarının sosyal yaşamlarını Doğu Anadolu'ya taşıyarak sanatlarına şekil vererek koyun-koç tipli mezar taşlarının on iki tanesi ele geçirilerek Ahlat Müzesi'nde sergilendiği bilinmektedir.

Ön Türk kültürü en erken süreçten beri varlığını ispatlayarak sürdürmekte bunu yansıtan çalışmalar mezar taşları, insan biçimli sanatsal koç, koyun, at türünden dikilitaşlarla, kaya resimleriyle canlandırılarak araştırmalar sonucu açığa çıkartılarak, sonrasında koruma altına alınılıp, oda mezarlar şeklinde bir aktarılış süreci dizi halinde seyir izlemiştir.

Dağ evleri olarak adlandırılan yüzlerce mimarlık anıtı, maden kaynakları, ticaret yolları ve su kaynakları çevresinde yer almaktadır. Bu yüzden anıtsal bir görünüme sahip olan mimari yapılar, yoğun olarak maden üretimi ve ticaretinin güvenliğini sağlamaktadır.

Doğu Anadolu'daki ortak kültürü Urartuların olduğunu dillerinden anlaşılacağı üzere Hurri-Mitanni-Urartu üçlüsü Ön Asya'daki varlıkları Doğu Anadolu'ya taşıdıkları İ.Ö. 2300 yıllarında Hurrilerin II. binyılda, 1500 yıl önce Urartulardan yazılı belgelerden anlaşılacakla beraber aldıkları bilinmektedir. Urartular "Uruatri" ve "Nairi" olarak anılmışlardır. Bu çivi yazılı belgelerden anlaşıldığı gibi Urartuların demirin ham maddesine ilişkin bilgi içerdiği, çok sayıda demir madeninin İ.Ö. XIII. – XI. yüzyıllarda Muş (Taran) ve Ahlat'ın Bitlis bölgesinde ele geçmiştir. Fakat İ.Ö. XII. yüzyıl sonunda demirden yapılan silahların

Asurlar tarafından alınarak altın, gümüş, bronzdan değerli taşlarla birlikte ülkelerine götürseler de Urartularla benzer özellikte olmayan buluntular içermektedir.

Sonuç olarak, dağlık alanlarda bulunan birtakım değerli maden kaynakları ve bunların ticari yollarla kullanılması Hakkari bölgesi'nde ve çevresindeki uygarlıkların gelişmesini sağlayan aynı zamanda bulunan 13 adet dikilitaş'ın önem kazanma sebebi, hayvancılık olmadığı gibi aksine endüstriyel maden üretimine dayanarak geliştiği görülmektedir.

1.2. HAKKÂRİ DİKİLİTAŞLARI

Gevaruk ve Mir Kalesi civarına yakın bir noktada kuzeybatı eteğinde yer alan bu taşlar, rastlantı sonucunda açığa çıkarılmış olup rastlantı ışığında bulunan 13 adet dikilitaş yani stel bunun yanı sıra balbal olarak adlandırılmıştır. 2001 yılında kurtarma kazısında yapılan bilimsel çalışmalar üzerine Prof. Dr. Veli Sevin ve ekibi tarafından çalışmalar başlatılmıştır. Bunlar yapı itibariyle kireçtaşı kil karışımı olmakla beraber kalkere oyularak aşama aşama bazı tekniklerin kullanıldığı görülmektedir. Tekniklerin detaylı özellikleri: kabartma, oyma ve çizgisel tekniktir. İ.Ö. XV. yüzyıl ortalarından itibaren yapılmış oldukları bir heyet tarafından ileri sürülmüştür. İki oda mezarın ortaya çıkmasıyla dönemsel olarak İ.Ö. II. binin ilk çeyreği Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir. Gömüler ise bu dönemin biraz daha öncesinde yapılmış.¹

Steller özellik itibariyle göğüs üzerinde tutulan merkezinde bir kap tutar biçimde betimlenmiş taşlardır. Bu taşlara en iyi örnek ise İskit anıtları benzerliği fakat tarihlendirilmesi İ.Ö. VII.yüzyıl olarak farklılık göstermiştir. Devamı olarak da Güney Rusya ve Ukrayna'daki taşların İskit-yontu menhirlerinin ve Orta Asya'daki dikilitaşlarla benzer olduğu yadsınamaz bir gerçeklik taşımaktadır. İ.Ö. VI. yüzyıldan itibaren GÖKTÜRKLERDE, İ.Ö. XI. yüzyıllarda ise Orta Asya üzerinden Ukrayna'ya göç eden KIPÇAK-KUMANLAR arasında yer alan steller olduğu görülmektedir. Bunlara Orta Asya kültüründe "TÜRK DÖNEMİ TAŞLARI" ismi verilmektedir. Özellikleri çadırlarda yaşayan insanların güçlü birer yönetici grubuna

¹ Aynur, Özfirat, **Hakkari Kazıları, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, XXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı II**, Ankara, 2002, s.297.

mensup olduklarını yansıtır nitelikte olmaları hançer ve balta gibi keskin-savaşçı olmalarını gösterici nesnelerin İ.Ö. II. bin yılın ikinci yarısını içeren özelliktedir.

Bu sebeple İ.Ö. III. bin yılında- İ.S. XII. yüzyılı yansıtır nitelikte olması Orta Asya stepleriyle tarih itibariyle fark olmaması burada yer alan Göktürk dönemine ait antropomorfik (hayvan-insan figürlü) mezar kültürlü taşlarla benzer olduğu açıkça netlik taşımaktadır.²Orta Asya üzerinden gelen göçebe yaşam biçimini yansıtan ve at kültürünü içeren mezar anıtları ise BALBAL (Taş Baba)'lar insan biçimli statü-menhir olarak adlandırılan dikilitaşlardır.

Yayılım alanları İberik Yarımadası batı bölgede yer almakla beraber sonrasında doğuda Moğolistan'a kadar uzanarak geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.³Fakat bu taşlara eski dönem Anadolu'sunda Arabistan, Yemen yani Yakındoğu'da rastlanmamaktadır. Bu durum üzerine, bozkır kültür özelliğini yansıtan Proto-Türk kültürünün başlangıcını yani doğuşunu içeren coğrafyaları kapsamaktadır. Bunlar ağırlıklı olarak Kırgızistan, Kazakistan, Kafkasya, Altaylar, Sibirya, Tuva Yöresi ve Moğolistan gibi geniş bölgelere yayılım alanı kazanmıştır. Çin yıllıklarında ise Göktürlere ait insan biçimli bu taşların İ.Ö. VI. yüzyılı yansıttığı niteliğinin ise bir kişi hayatta olsa da düşmanlarından her kimi öldürmüşse mezarın yakınına bu kişiler sembolize edilerek dikilmiştir.

İ.Ö. VII. yüzyıl ortasından başlayarak Kül Tegin ve Bilge Kağan'ı simgeleştiren Göktürk mezar taşları bir dizi halinde balbal isimli taşlara Orhun Nehri kıyısında rastlandığı görülmektedir. Bu şekilde bulunması ya ölene kölelik amacı ya düşmana karşı durma ya da bu heykel biçimli taşların Türk gruplarına mensup cenaze topluluğunu yansıtan bir inanıştan geldiği gibi üç şekilde düşünülebilir.Fakat geç dönem Orta Asya geleneklerinde İ.S. VI. yüzyıl'da Ukrayna ve Rusya'nın güneyinde bu taş babalar kimi zaman mezar kapak taşı kimi zaman ise ölen kişiye ait mezar taşını simgelediği görülür. ⁴

² Oktay, Belli, **Stone Statues and Balbals in Turkic World**, TÜBA – AR 6, 2003, s. 85

³ Belli, s.116.

⁴ Aynur, Özfirat, **Hakkari Kazıları, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, XXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı II**, Ankara, 2002, s.306.

1.2.1. Kutsal Mezarlar Kurganlar

Eski Türkçe de ‘‘kurgan’’ adı tümölüs yerine kullanılan bir adlandırma olmakla beraber, yapılan sondaj çalışmalarında taştan yığılmış mezar Anadolu’nun kuzeydoğusunda ve doğu kısmında ortaya çıkarılan kurgan tiplerinin Son Tunç ağı’ndan başlayarak Demir ağı’nı yansıtan özellikte olan bölgeler Kafkasya, Azerbaycan ve İran olmakla birlikte küçük, orta ve büyükçe tepelerden oluşan taş parçacıkları İ.Ö. XI. yüzyıla ait olan Proto-Türk kavimli Kıpçaklara ya da Oğuzlara ait olduğu bilinen bozkır költürölle bağdaştırılmaktadır.

Bu toplulukların daha çok Hint-Avrupa kökenli olmadıklarına dair bilgiler kesinlik kazanmakla beraber, Kura-Aras kurganları, Korucutepe’de yer alan kurgan tiplerinin Kafkasya kurganlarıyla aynı özellikte, İ.Ö. I. bin yılı içeren tunçtan eşyalar, yüzükler, ağırşaklar görölmele beraber büyük olasılıkla erken dönemlere işaret etmektedir.

Kuzey-güney doğrultulu gömölerin olduğu toprak yığınıyla örtölü biçimde, üst üste taşlarla kaplı olduğu iç kısımda yer alan mezar yapıların ağaç kırma çatıdan yapıldığı eğer ki taştan yapılsaydı günömuze ait detaylı bilgilere ulaşılabilirdi.

Ön Asya’nın Afanasyeva ve Andronovo dönemlerini yansıtan Tagisken mezar anıtlarının aynı derecede Dandibeyevskaya költürölne ait Kazakistan’da bulunan mezar odalarıyla ortak bir gelişim düzeni muhtemelen Geç Tunç ağı’nda başlamış ve Demir ağı’na kadar gelen süreçte mezar oda ve anıtlarının, ölölün gömölü biçimi, tunçtan süs eşyaları, kazanlar, kaseler, içki kapları, inşa edilen malzeme, çanak-çömlekler üzerinde hiyeroglif ve piktografik özellikler, Proto-Türk kurgan geleneğinin öbür dünya anlayışını yansıttığının net bir kanıtıdır.

Kurganlar, Mezar kurganları (Pit Grave Kurgans) ve Ağaç kurganları (Timber Grave Kurgans) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tunç devri sanatında sonra doğru İskitlere ait olan daha büyük ve kompleks olanlara yer yer dikilitaşlar ya da taş heykellerin bulunduğu noktalar üzerinde bulunduğu görölmelektedir.

Sonuç olarak, dönemden döneme farklılık gösterdikleri görölmelektedir. Örneğin: Geç Tunç ağı’ndaki oval tipli kurganın giriş kısmından itibaren stellerle kapatılarak, bir költ alanı haline getirilen dini bir merkez konumuna getirilmiştir.

1.2.2. Kuban – Koban - Kharachoi Kültürü

Bu kültürler daha çok Maykop kültürü temeliyle ilerleme kazanmışlardır. Hazar (Hyrcanium) ile Karadeniz (Pontus) arasında kalan dağ sıralarından oluşmuş olan Osetya, Çeçenistan, İnguşetya, Karaçay-Malkar, Kabardey - Balkar, Stavropol, Kuzey Kafkasya, güneyi ise Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan olarak ayrılmış ‘‘kültür bölgesi’’ adı verilen Kafkas medeniyetlerinin yaşayışlarını, coğrafiyasını, kökenlerini yansıtan kültürel noktanın oluştuğu uygarlıkların başlangıç noktasıdır.

Koban - Kuban kültürü, Batı Kafkasya: Kharachoi kültürü, İ. . XIII. yüzyıllarda Geç Tunç  ağı başlangıç olmakla beraber Kuzey Kafkasya topluluk itibariyle  e en ve İnguş yani Abhaz ve Adıge kavimlerinin k kenleridir.

Bronzdan yapılan mızraklar, baltalar, silahlara yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda rastlanılmış olup, daha çok dini amaçlı niteliklere sahip olduğunu Osetya’nın kuzeyinde bulunan buluntuların Koban kentine oldukça yakın olmasıyla birlikte ‘‘Koban kültürü’’ adı verilmektedir.⁵

İ. . II. bin sonlarına doğru başlayarak, Demir  ağı’na kadar bronzdan üretim merkezine sahip olan Kuzeybatı Kafkasya sanat eserlerinin göz alıcı parçalarının çıktığı bronz üretim noktası haline gelmiştir. Böylelikle bronzdan malzeme yapımı demirden yapılarak endüstri ürünlerinin, silahların yapılmasına kolaylık sağlamıştır.

El işçiliği muazzam bir sistemde geliştirilmiş olup, bronzdan hayvan ve insan fig r nlerini içeren heykelcik ve taş heykellere rastlanılmaktadır. Ayrıca ince bir detay bilgi olarak erkeklik organlarının üretkenlik, bolluk ve gücü temsil ettiğine dair açıkta kalan antropomorf fig rinli çıplak heykelciklere Ukrayna ve Kırım başta olmak üzere rastlanmıştır.

Sonuc olarak, aynı çağlarda olmasına rağmen farklılık taşıyan kültürlerdir. Örneğin: Maykop kültürü, Bronz dönemi: Koban kültürü, demir çağını yansıtan geçiş dönemi olarak adlandırılması

⁵ K. Gink ve I. Turanszky, **Azerbaijan The Art of Azerbaijan**, Corvina-Budapeşt, 1977, ss. 9-10.

Proto-Türk kültürleri olarak önem taşıyarak İ.Ö. V. bin yıl öncesine doğru bağlantı taşımaktadır.⁶

Son Tunç Çağı'nda Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde yerel kültürler yer almaktadır. Proto-Türk kavimlerinin yerel arkeolojik kültürü, Hocalı-Gedebey, Nahçıvan ve Talış-Mugan kültürü çok sayıda geniş ağızlı kap, taştan yapılmış⁷ kapaklı çanak-çömlekler, küpler Kazak ve Gence'de ortaya çıkmış olmakla, Gedebey ve Taşkesen'de yaylalık ve dağlık kısımda dikili taşlarıyla önem kazanmıştır.

Pirkalakapı, Pirkalaça, Çobantaşı, Büyükkalaça dikilitaşları Proto-Türk ırklı Azerbaycan boylarını temsil eden boya-bezemeli ve metal işçilikli sanata sahip olmaları Urartu medeniyetini yansıtmakla beraber Göyçe havzası, Ağrı Alayaz ovasında yaşayan boylar ve ilave olarak Nahçıvan medeniyetine ait steller Son Tunç Çağı Araz ve Urmu etrafında toplanan dialektik sınırları içeren kültürdür.

Hazar denizi'nden Lenkaran'a doğru diğer bir yerel kültür siyah firnisli kase kapları, Orta Asya kökenli hançer ve silindir mühürlere sahiptir.

Diğer bir kültür, Dağıstan, Kobustan, Şeki ve Proto-Kumuk kavimlerine ait Kayakent-Haraçay anıtları pazırık kültürüne benzese de sınıfsal birtakım farklılıklar taşımaktadır. Ayrıca kurgan, kompleks, hendek sistemi atla beraber gömü Gence, Nahçıvan, Talış kentlerinde bu gelenek pazırık kurgan geleneğinin devamıdır.

Son Tunç Çağı, Proto-Azerbaycan'ın gelişimsel süreci sadece yaşamsal, kültürel sistemlerine göre farklılık kazanmıştır. Erken Demir Çağı ise Azerbaycan'ın güneyi Asur -kuzeyi için Saka-İskit, batıdan Urartu'yla beraber farklı kültürel birikimleri yansıtmaktadır.

Koban kültürünün geriye doğru gitmesi Son Tunç Çağı'na göre zayıf olsa da doğu bölgesinde Kolhida kültürü Gürcistan'a doğru Urartu kültürünü hissettirmekte, diğer kısımlara doğru Saka boyları yerleşmektedir.

⁶ Oktay Belli ve Veli Sevin, *Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Araştırmalar, 1999, 103

⁷ Oktay, Belli, *Türk Dünyasında Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykellerin Anadolu'daki İzleri I. Türk Dünyası Sempozyumu 17-19 Mayıs 2004 Erzurum Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2005, (Taş Balbal), s.85.*

Son Tunç Çağı'ndan Demir devrine doğru Dağbaş, Mukarkan, Karabudak kısımlarında Güney Kafkasya'da hançer, süs eşyaları, boğa heykeli ve dikili taşları bu taşların köken olarak Azerbaycan'dan gelmiş olduğu doğu Proto-Türk kökeni özelliğini içermektedir.

İlk defa bin yıllarca İ.Ö. XI.- XX. yy. Güney Azerbaycan'da at, koç başlı içki kabı, Kuzey Kafkasya'dan Ön Asya bölgelerine doğru yayılım alanı kazanmıştır. İlk erkek figürlü dikilitaşlar Azerbaycan, Gobustan, Güney Azerbaycan ve Doğu Anadolu (Hakkari)'de görülmüştür.

Yani Alban çağına kadar süre gelmiştir. Ölen kişinin önemini gösteren taş heykeller, kurgan, kompleks biçiminde yanına konulmuştur. Proto-Türk geleneğinin yıllar boyunca süre gelmesinin bir nedeni ise gittikleri yerlere geleneklerini götürmeleridir.

Güney Azerbaycan'da Tepe Sialk III dikilitaşı, Urmiye Gölü civarında 10 kültür katmanını içeren Hasanlu steli İ.Ö. XII-XI yy. ait olarak pazırık geleneğiyle benzer özelliktedir. Saka kültürü, pazırık kurganları Kuzey Kafkasya'da ortaya çıkmıştır.

Aras-Kura kültüründe yer alan kurgan pazırıkları kendini gösteren dikilitaş geleneğini yansıtan kuman-taş anneler, taş babalar eski Türk kültürüne ait devam sağlayan geleneği yansıtan özellikte İ.Ö. IV. bin'de Azerbaycan'dan alınmıştır.

İ.Ö. IV. bin yıl ortalarından itibaren Azerbaycan'da ortaya çıktığı gözlenen, Proto-Türk boylarının doğuya göçü boğa kültüyle bağdaştırılarak Rusçadaki adlandırılması "çerepaşa" olarak boğanın simgesel ifadeyle önem arz ettiği bilinen bir gerçektir.⁸

Sonuç olarak, Azerbaycan'da fazla değişiklik görülmemiş Proto-Türk etnos olarak Proto-Azerbaycan'dan Erken Demir devrinde de köken itibarıyla değişiklik gözlenmemiştir. Bunu kaya resimleri örneklerinden de görmekteyiz. Petrogliflerin Altay'dan Ön Asya'ya, Ön Asya'dan Altay'a doğru etniksel olarak devamlılık sağlamışlardır.

⁸ Belli, s.135

İKİNCİ BÖLÜM

HAKKARİ KENT TARİHİ

2.1. HAKKARİ TAŞLARININ GENEL ÖZELLİKLERİ

Bu taşlar 1998 yılında kurtarma kazıları esnasında bulunmuş taşların insitu durumunda özgünlüğünü korur şekilde ortaya çıkarıldığı görülmektedir. Platform üzerinde kayalığa yaslanmış bir şekilde bir dizi sıra şeklinde yapılması hiçbir darbe almadıklarına ve ilk zamanki hallerini koruduklarını açıkça göstermektedir. Fakat bu taşlar kimler tarafından yapıldı veya getirildi bunlara dair net bilgiye rastlanmamaktadır. Orta ve Yakın Çağları yansıtan noktalar basınçla aşağıya doğru eğilmeleri ve bir kısmının toprağın altında kalması şimdiki zamanları gösterici işaretlerdir.

Kaba taşlardan oluşmuş sert ve geleneksel türde özellikleri olduğu 0.70 m – 3.10 m arasında boyutlara sahip olan, 0.15 m – 0.20 m arasında da kalınlıkları olan taşlardır. Özellik itibariyle aşağıdan daraltılarak yukarıya doğru genişletilmiş bir biçimde yapılmışlardır. Oldukça uzun olmalarından ötürü toprak yüzeyinde dik bir biçimde durmalarına engel ağırlıklara sahip olan bu taşlar, içlerinde sağlam olanları bulunanlar antropoformik linear(çizgisel) teknikte yapılmış kabartmalardır.⁹Daha çok göz çukurluklarının yuvarlak hatlara sahip olmasından dolayı açık krem tonunda taşla yapılmıştır. Bütün dikilitaşlarda esas alınan konu şişman ve kısa ağırlıklı olarak bazen de ince ve uzun hatalara sahip taşlardaki figürlerin burun kısımları dar alınlı-kaşlarda birleşik biçimde resmedilmiştir. Ağız kısımları kapalı, dudak çevreleri ise oldukça ifadesiz ve sert bir görünümü andırır biçimdedir. Kollar dirsekten bükülerek şişkin olacak şekilde, başlarında oldukça süslü bir başlık, eller ve parmaklar oldukça özen verilerek konu edinilmiştir.

2.2.1.Stellerin Başlangıcı Ve Bulunuş Esasları

Bilimsel arkeolojik veriler ışığında Hakkari stelleri, meçhule giden ülke sıfatıyla ‘terra incognita’ ismiyle anılmaktadır.

⁹ Veli Sevin ve Aynur Özfirat, **Hakkari Stelleri Doğu Anadolu’da Savaşçı Çobanlar İlk Not Belleten 243**, Ankara, 2001, s. 501.

Geniş kapsamlı olarak 1998 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Van Bölge temsilciliği ve Van Müze Müdürü Ersin Kavaklı başkanlığında ekibiyle sürdürülen arkeolojik araştırmalar ışığında Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı'na tarihlendirilen III bin yıllık geçmişin gün yüzüne çıkarılmasına katkıda bulunmuşlardır. Kazı alanına yakın bir uzaklıkta yer alan Mir Kalesi'nin kuzeybatısında Orta Çağ dönemini yansıtan bir noktada yer aldığı görülmektedir.¹⁰ Tesadüf olarak o dönemin bölge halkından birisi olan Necdet Yıldız evini tamir ettiği sırada 1998 yıllarında kalenin yukarisından aşağı bölgeye doğru sürekli zeminde bir kaymanın olduğunu gözlemlemiş kazdıkça da birtakım taşların varlığına rastlamış olduğunu ve tıpkı kayalık bir uçurum izlenimi vermektedir. Üç tanesi dışında bütün stellerin ilk günkü durumlarını koruduklarını zemine sabit bir biçimde birbirlerine bağlantılı olarak açığa çıkarıldığı sondaj yani yüzey araştırmaları esnasında net bir bilimsel çalışma yürütülmüştür. Kayıtlara geçirilip 10 adet dikilitaş korumaya tabii tutulmuştur. Zeminden belirgin olan yüzey kalkernit'ten yapılmış koyu renkli batı yönünde olduğu fakat yağışlardan etkilenen bir toprak yapısına sahip olması taşların aşağıya doğru yer değiştirmesine ve moloz birikintisi oluşturmalarına ortam hazırlamıştır. Buna da erozyon birikintisi demek doğru olmaktadır. Bu taşların ayakta kalabilmesi için küçük birtakım parçalarla sabitlenerek platform görünümüne kavuşturulmuştur. Yassı steller olarak ifade edilerek en baştakiler bir kayaya oturtulmuş aşağıya doğru ise yanyana gelecek şekilde sabit tutulmuş olup birikintilerle ayakta kalmışlardır. 13 m yüksekliğinde bir alana sahip bu taşlar zamanla ¹¹yer değiştirse de oldukça sağlam bir şekilde günümüze ulaşmışlardır. Üç tanesi diğerlerine göre kendine özgü özellikleri yerlerinden taşınarak bozulmuştur. Bu stellerin önemli kişiler tarafından farklı ustalarca yapıldığı bilinse de kim için ve neden yapıldıkları bilinmemektedir. Oldukça önemli kabul edilen bu taşların tümü, insitu yani ilk günkü durumlarını koruyucu özgünlüğünü taşımaları 10 adet stelde görülmektedir. İlk başlangıçtaki kazıma tekniğinde işlenmiş, uzunca erkek figürünü yansıtmaktadır. Sonrasında Kabartma tekniği sola doğru ilerleyerek en son etapta ince olan taşlarda çizgisel teknikte işlendiği görülmektedir. Taşların yapım malzemesi kalkernit erken dönemlerde, sonrasında kireç taşı geç dönemlerinde

¹⁰ Sevin ve Özfirat, s. 518.

kullanılmakla beraber kimyasal karışım içeren kullanımı kolay olan kireç taşı stellere işenmiştir.

Onüç adet olarak açığa çıkarılan dikilitaşlar, ikonografik ve dizilim özelliklerine göre ilk aşamada eski ve sonrasından yeni olarak dönemsel durumlara göre farklılık gösteren üç türde teknikle karşılaşılmıştır. Kabartma, kabartma-oyma ve linear teknik olarak gruplandırılmıştır. Başlangıçtaki üç adet stelde ince-uzun yavaş yavaş daraltıcı boyuta ulaşan ve dikdörtgen şeklinde olduğu görülmektedir.¹²

KABARTMA TEKNİĞİ

Yedi adeti kabartma tekniğinde yapılmış olmakla beraber yukarıdan aşağıya doğru sivri görünüm kazanarak, genişlemiş ve yuvarlatılarak üst bölgesi bu şekilde işlenmiştir. Bu kabartmalı taşların oldukça özenli bir şekilde işlendiği bununla birlikte iki elinde her zaman içki kabıyla sunu yani törensellik kazanmasını sağlayan savaşçı veya koruyucu nitelikte özelliklere sahip baltalarıyla ek olarak da küçük çocuk figürinleri kabartma tekniğinde işlenerek erken dönem betimsel özelliklerden başlayarak geç döneme doğru sınıflandırılarak ikonografik öğelere yer verilmiştir.¹³

I.SIRADA YER ALAN STEL: Bir bütün olarak bulunmakta, yukarıdan aşağıya doğru yuvarlatılarak taşta sivri görünüm kazandırılarak kireçtaşına kabartma yöntemiyle işlenmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi bütün stellerdeki ortak özellik içki kabı, fakat balta, ok ve ayak hizası betimlenmemiştir. Cephesel savaşçı özellikteki erkek figürü frontal duruşa sahiptir. Basıkça, yuvarlak, kaşlar bitişik, burun dümdüz ve kanatlı, kulaklar küçük, ağız kısmı kapalı ve küçük, boyun ince ve uzun özellikte, yanak kısımları topluca ve çizgisel teknikte, başında külah şeklinde bir başlığı takkeyi andırırçasına çizgisel yöntemli zigzag motifleriyle bezenmiştir.

Bel kısmından itibaren kafes motifinde geniş suspansuvar olarak adlandırılan cinsiyet organını gizleyen kemer olarak takılan süs bulunmaktadır. Alt kısımlarda detaya yer verilmemiş olup, yüzeyden boş bırakılarak bacaklar tasvir edilmemiştir. Buna ilave olarak zigzag motiflerle kaplı ince-uzun saplı mızrağıyla sağ tarafta

¹² Veli, Sevin, **Hakkari Çıplak Savaşçıların Gizemi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, Savaşçıların Gizemi, s.16.

¹³ Oktay, Belli, **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu VGHS**, Ankara, 2008, (VGHS), s. 25.

gösterilmiş olan savaşçı özelliğe sahip ince uçlu bir asası, çubuk görünümlü eğik duruşa sahip baltasıyla detaya girilmediği görülmektedir. Kemerin ise üst tarafında yer alan sağdan sola doğru bir hançer resmedilmekte, üzeri kafes, çizgisel ve zigzag motifleriyle bezenmiştir. Erkek figürünün sol koluna doğru yassı yuvarlak içe doğru eğik bir şekilde tasvir edilmiş çubuk türünde bir nesneye yer verilmiştir. Aynı kısımda kemerle aynı doğrultuda yer alan, cephesel özellikli genç ve çıplak erkek figürü elleri ve kolları yukarı doğru aynı doğrultuda bükülmüş bir biçimde, cinsiyet organı suspansuvar adı verilen süs olarak adlandırılarak üçgensel yapıda olduğu görülmektedir. Kabartmada hiç boşluk bırakılmaması önemli olduğunu gösterirken genç erkek figürüne, savaşçı ve koruyucu özellikteki betimlemeler bu ögeyi destekler niteliktedir. Ek olarak sağda topuz tutar biçimde, sağda ise hançerle omuz hizasında kıvrımsal üçgen bir yılan, kurbağa biçimde dört ayaklı bir hayvana yer verilmesi, sulak alanlarla veya dağlık alanlarla ilişkili olabilmektedir. Panter, aslan, dağ keçisi türünde canlılarla mücadele, saldırma anı özenle konu edinilmiştir. Dağ keçisi boynuzları ve sakallarıyla netleştirilerek işlenmiştir. Vahşi yaşam alanlarının sembolü olduğu görülmektedir.

II.SIRADA YER ALAN STEL:Bir bütün olarak ele geçerek kireçtaşından yapılmış koyu gri renkli stel grubunda yer almakta üst kısmı geniş, aşağıya doğru dar ve kaide kısmı düz bir hacim alarak işlenmiştir. Darbe matkap-çekiç izleri belli olacak biçimdedir. Erkek savaşçı cephesel özellikli frontal duruşla yüz şekli şişkin-uzunca, kaşlar birleşik, burun kısmında belirginleşerek düzleşme görülmektedir. Ağız kısmı küçük ve dar kulaklar kapalı yana doğru açılmış, kaşlar ovalleşmiş ifadesiz bir yüz biçimine sahip, başlığı ise üçgen ve baklava motifli ağırlıklı çizgilerle ayrılmıştır. Belinde geniş kemeri kazıma detaylı şevron ve zigzag bezemelerine yer verilmiştir. Sağ kısımdan sola doğru kemer üzerinde düzlemsel hançer görülmektedir. Stelin üst kısmında hafif kavis yapar biçimde çubuk şeklindeki asası balık motifleriyle süslenmiştir. İçe doğru kıvrımlı iki ağızlı bir nesneye yer verilmiştir. Sağ kısımda ise eğik görünümlü baltasını tutarcasına resmedilmiştir. Stelde sol tarafta dirsek kısmına doğru kemerden destek alır gibi nesne tutar biçimde resmedilen genç ve çıplak erkek figürüdür. Yüz kısmı ise yuvarlak, kollar dirsekten bükülmüş, eller göğüs hizasında, suspansuvar ise üçgensel olarak resmedilmiştir. Ayaklarda ise çarıkla profilden bacaklar tasvir edilmiştir. Her iki kısımda ise dışı

görünen dağ keçisi sol hizada yabani özelliktedir. Sağ tarafta ise hareket halinde dağ keçisi sakallı, boynuzları eğrisel, gözler ve cinsiyet organında¹⁴detaya yer verilmiştir. Profilden bir geyik aşağı kısımda hareketsetel olarak gözlerinin ve tırnaklarının net bir şekilde resmedildiğı bilinmektedir.¹⁵

III.SIRADA YER ALAN STEL:Tam olarak gri renkli kireç taşından yapılarak yukarıdan aşağıya doğru iki kısıma ayrılmış olan, aşağı bölgede darlaşma meydana gelmiş olan keski-çekiç izleri net bir şekilde yansıtılarak sivri bir görünüm alması sağlanmış taşların şekillendirildiğı görülmesiyle, irili ufaklı taşların desteğıyle bu duruma getirilmiştir. Cephesel konumlu olarak verilen erkek savaşçı figürünü yüz çevresi oyularak sivri hal alması sağlanarak oval yüz çehresine sahip olacak şekilde işlenmiştir. Göz çukurlukları net olmak üzere ve oyularak plastik görünüm kazanması sağlanmış, kaşlar yuvarlatılmıştır. Orta kısımda dirsekten bükülmüş biçimde tulumunu tutar şekilde sağ eliyle kavramış, sıvı olan kısmı ise sol elle kavramıştır. Üst kısımda zigzag ve şevron motiflerine sıralı bir halde yer verilmiş. Kazıma detaylı baklava motifi orta hizada kemerinin üzerinde bulunmaktadır. Kolunun olduğı bölgedeki boşlukta, dağ keçisi yürür bir durumda yabanil özellikli ikonografi kazanmıştır. Sol kısımda baltasıyla beraber fakat baltanı tamamının görülebilmesi için koldan kesilerek bir nesneye yer verilmiştir. Sağ hizada uzunca bir mızrakla birlikte, kıvrımlaştırılarak yuvarlatılmış asaya yer verilmiştir. Aynı kısımda yer alan dağ keçisi, kemerin aşağısında suspansuvar süsü beline takılarak, sağdan sola doğru hançer asılarak resmedilmiştir. Aşağısında savaşçı genç erkek figürü resmedilmiştir. Başlığı çizgiyle kesik görünümlü, kulaklar büyükçe, kollar dirsekten bükülmüş, ayaklarında çarık giymiş, her iki el göğüs hizasında tulum tutar biçimde verilmiştir. Ayrıca duruşundan ötürü önemli bir kişiyi simgelediğı görülmektedir. Yine dağ keçisi çenesindeki sakalı, boynuzları ve kulak detayıyla dikkat çekmektedir. Üst hizada sağ bölgede oba, üstten oval-alttan düz kaide biçiminde resmedilmiştir. Boşluk kalmaması için stelde savaşçı erkek figürüne cephesel görünümlü eller havada çıplak olacak şekilde, başlığıyla, profilden çarığa sahip, aynı şekilde suspansuvar süsü verilmesi fakat daha çok mağlup olduğunu düşmana karşı bir savunmada bulunamadığını göstermektedir.

¹⁴ Sevin, Savaşçıların Gizemi, s.32.

¹⁵ Belli, VGHS, s.47.

IV.SIRADA YER ALAN STEL:Taş kırık durumda kaide ve bel kısmından kemerden anlaşılacağı üzere, çekiç izlerinden dolayı darbe almış olup, pembe kireç taşından yapılmıştır. Özellikle savaşçı erkek figürü, başındaki başlığı daha ince bir örtü şeklinde verilmiş, göz çukurlukları daha da belirginleştirilmiş, alın kısmı oldukça dar, kaşlar yuvarlatılmış şekilde duruşu uzuncadır, yüzün tamamı ovalleşmeden sonra oyularak sivri bir görünüm kazanmaya doğru gitmiştir. Kaş ve baş kısmı hizası arasındaki mesafe azaltılmıştır. Her iki tarafta zigzag biçimli, ağız kısmı yassı bir nesne çubuk şeklindedir. Sol bölümde dik saplı baltası ve eğik şekilde işlenmiş hançeri bel kısmındaki kemerin üzerinde görülmektedir. Sağ bölümde kol hizasının altında, genç erkek figürü başta savaşçı özellikte olması hiyerarşik düzenden gelmesinden kaynaklanmaktadır. Ayaklarında çarık kıvrımlı olmakla beraber, ek olarak suspansuvar, eller ve tırnakları belirgin bir biçimde detaya inilmiş, elleri dirsekten bükülü havada gösterilmiş.

Sağ bölümde üstten yuvarlak kısmı sivrileştirilmiş zigzag şeklinde, kaide kısmı düz bir oba (çadır) resmedilmiştir.Yine aynı bölümde üstte hareket eder biçimde dağ keçisi profilden verilmiştir.

V.SIRADA YER ALAN STEL:Bir bütün olarak pembe kireçtaşından yapılmış üst bölümde kare şeklinde,aşağı bölümünde dikdörtgen ve kırık durumda tasvir edilen figürlerde steldeki alan darlaşmasından dolayı uzunca bir görünüm kazandırılarak işlenmiştir.Farkı diğerlerine göre detaya daha derin bir şekilde kabartma tekniğinde belirginleşme ve desenli başlığından da anlaşılacağı üzere bu özelliği ön plana çıkmaktadır.Burun kısmında uzama,kaşlarda ovalleşme,dudak kısmı oldukça küçülmüş ve kapanmış,yüz şekli uzun ve ifadesiz durumdadır.Orta kısımda iki elinde bir kılıfla kaplı tulum kollar dirsekten bükülmüş durumda görülmektedir. Bel kısmında suspansuvar erkeklik organını gizleyecek şekilde dar bir kemer altında bele takılmış durumda resmedilmiştir. Silah ve nesne ayrıntılarına yer verilmiştir. Sağ kısmında omurgalı bir mızrak ucu kıvrılmış çubuk asaya sahip olmakla beraber, kol hizasından yukarıda kalan kısımda asa'nın yeri belirginleştirilerek görünüm netlik kazandırılmıştır. Figürün sol tarafına öncekilerden farklı durumda konik gövdeye sahip saplı topuzla beraber verilmiştir. Sol bölümde alt tarafta içe doğru kıvrılmış biçimde nesneye yer verilmiştir. Kemer üzeri sağdan başlamakta sola doğru sabitleştirilmiştir. Aynı kısımda bir süvari figürüyle küçük

aynı zamanda kollarını atın üzerine koymuş biçimde, gözler küçük ve yuvarlak durumda sol elde süvari bir at figürüne benzeyen, sağ elinde topuzuyla resmedilmiştir. At figürüne benzetilmesi büyük ihtimal olarak koşum takımlarından ve yelesinden anlaşılmaktadır. Cephesel olarak verilmesi insan figürü olmasından, bu duruş tekniği zorluk çıkarmasına duruş konumunu zorlamıştır. Boşluk olmayacak şekilde işlenen ve alt kısımda yer alan panter, aslan avı sahnesini içermektedir. Gözler noktalı biçimde, belirgin kollar omuzdan itibaren aşağıya doğru sarkmış ve suspansuvarıyla belinde kemeriyle resmedilmiştir. Çıplak kahraman savaşçı süvarilere ait başarılar anlatılmaktadır. Hayvan mücadeleleri konu edinilmiş sol kısımda panter bir yılan ile profilden olacak şekilde, baş kısmı aşağıya doğru olan panterin ayak kısmından itibaren yılan kıvrılmış şekildedir. Stelde yine boşluk kaygısından ötürü vahşi bir hayvan başı sola dönük biçimde betimlenmiştir.¹⁶

VI.SIRADA YER ALAN STEL:Bütün durumda kireçtaşından yapılmakta üst kısımda sivri, aşağıya doğru genişleyerek yontulmuş ve kaide kısmında düzleştirilmeye sahiptir. Yüz hatları cephesel özellikte kaşlar kavisli, burunda düzleşme, ağız kısmı küçük ve dar,gözleri belirgin ve göz bebeklerinde de aynı durum söz konusu plastik etki görülüyor. Daha çok ağırlık kazanan bölgesi plastik etkideki etkileşim yüzde yanaklar, kulaklardaki yukarıya doğru sivrilik, baş kısmında takke yerine ince bir bez türüne benzer sarık biçimli baklava motifli, doğu etkisi bir başlık türüdür. Her iki elinde tulum tutar tarzda, şişkince içinde sıvı varmışçasına resmedilmiştir. Eller ve tırnak hatlarında kontur tekniğiyle netlik kazandırılmıştır. Belinde ise kemeriyle desenli olarak resmedilmesi suspansuvarın gizlenmesine ortam sağlamıştır. Silah ve aletlerinden olan, sağ kısımda mızrağı kovaniyle, çubuk biçimli eğik asası, kemerin alt kısmından yuvarlatılarak mızrağın uç kısmı şevron motifli olarak resmedilmiştir. Sol kısımda içe doğru bükülmüş tarzda yassı bir nesne eğrisel bir çubukla desteklenmiştir. Hançeriyle betimlenen kısımda sağdan başlayarak sola doğru asılmış olarak saplı biçimde işlenmiştir. Aynı hizada kolun kesildiği hizada oba sivri görünümde oba üzerinde sıralı biçimli üç noktalı olarak çadır biçimli resmedilmesi olu ve topuz denilen alet kıvrılmış biçimde verilmiştir. Üst kısımdaki

¹⁶ Sevin, ss. 47-48.

boşlukta dağ keçisi, iki yabani birer canlı olarak sakallı, boynuzları eğimli şekilde karşılıklı bir erkek ve bir dişi olmak üzere hareket eder tarzda gösterilmiştir.

VII.SIRADA YER ALAN STEL:Bütün olarak gri renkli kireç taşından yapılmış olarak çekiçle taşa oval görünüm verilerek aşağısında genişleyip birden daralarak gelen bir görünüm almıştır. Bu stel dış yapı itibariyle diğerlerine göre boydan işlenişi en kısa olanıdır. Cephesel konumda savaşçı erkek figürüne yer verilmesi ortak özelliktir. Ayrıca yüz kısmında kaşlar kavislendirilerek çatık ve uzun halde, gözler de oyularak derinliği yansıtmaya neden olmuştur. Alın kısmında dar olmakla beraber şevron motifine yer verilerek desenli bir görünüm katmasını sağlamıştır. Böylelikle plastik etki kazanılmıştır. Burun ve kaş bütünlüğü hatlarda düzleşmeye ve ağızdaki kapalı dudak biçimindeki ifadesiz yansıtılışa göre sağlanmıştır. Başında örtü biçimli ince başlığa sahiptir.

Sağ kısımda içe doğru kıvrımlı nesne, yatay olarak bununla beraber küçük çember içinde yer alan diğer bir nesne konum olarak dikey verilmiştir. Aynı kısımda mızrağıyla keskince işlenmesi ortadan her iki eliyle sol elde sıvıyı tutması sağda ise ağız kısmını kavrar şekilde verilerek tulumunu tutar durumdadır. Tırnaklardaki detaylar netleşmiştir. Beldeki kemeri çapraz motiflerle işlenerek üzerindeki hançer her zaman sağdan verilirken, bu selde soldan verilerek kemere sabitlendirilmiştir. Suspansuvar denilen süs örtüsü cinsiyet organını gizler durumdaki şekli yatay kazıma detaylar üzerine iki düşey çizgisel teknikte verilmiştir. Sağ kısımda ise kolun hemen altında genç erkek savaşçı figürüne yer verilmiştir. Profilden ayağındaki çarığı, kulaklarındaki sivri görünüm yanlara doğru çıkıntılı, burun şekli net yansıtılmıştır. Aynı kısımda çekiç denilen aletiyle simgelenmesi mızrağa doğru sabitlenmiş şekildedir. Sol kısımda ise kol hizasında bir oba tepesinden sivri,kaidesinden düz hatlarla zigzag motifine yer verilerek gösterilmiştir. Son olarak dağ keçisi aynı bölümde sadece yukarıda omuz üzerinde sakallı olarak uzun biçimli ve boynuzlarıyla ovalleştirilmiş arkaya doğru kıvrım yapmıştır.

VIII.SIRADA YER ALAN STEL:Kabartma ve oyma tekniğinin bir arada kullanımının başladığı steldir. Geçiş dönemini eski ve yeniye yansıtan içeren seri türünden olan dar ve uzun görünüm almış olmakta, kabartma türünde savaşçı erkek figürlerine ait olan yüzlerde oyma sanatına yer verilmiştir. Bu stelden itibaren ve bir

sonraki stelde kabartma tekniği olsada farklı bir hal kazanarak ilk özelliklerinden uzaklaşmıştır.

Yeşil kireç taşından yapılmış olan cephesel savaşçı özellikte figür gösteriliyor. Yüz şekli oyularak verilmekle beraber kaşlar ve gözleri kabartma tekniğinde, kaşları kavis yapar tarzda uzunca, burun kısmının kalınlaşarak düzleştiği, ağız kısmı kapalı ve dudaklarda ifadesizlik görülmektedir. Başlığı örgü biçimli yatay şekildedir. Kollar kısa, eller olduğundan daha büyükmüş gibi gösterilerek, tırnak hatları belirginleştirilmiştir. İki elde tulum tutar biçimde olsa da yavaş yavaş bu tutuş biçiminin kaybolduğu görülmektedir. Beldeki netleşmede bile bu kaybolma görülmekte sağdan sola yatay biçimli hançeriyle resmedilmiştir. Suspansuvaradaki kazıma detayları dikkat çekicidir.

Saplı mızrağı içe doğru yassı şekilde monte edilerek verilmiştir. Sağ kısımda çekiç'e benzer bir nesne görülmektedir. Belindeki hançer asılı sapı uçları açık olacak biçimdedir. Sol kısımda alt bölgede yer alan bir bıçak kemikten yapılarak ağız kısmında sivrileşme görülüyor.

IX.SIRADA YER ALAN STEL:Stel gri kireç taşından yapılma olmakla beraber gittikçe uzunca şekillendirilmiştir. Sağ taraftan kırılmış yüzün yarısı görülmemektedir. Yüz kısmı oyularak kaşlar ve gözler kavisli,dudaklar ince, burun kabartma tekniğinde uzuncadır. Başlığı ince bir şerit şeklinde, iki elinde tulum tutar bir biçimde ağız kısmı görülmektedir. Sağ kısımda bir nesneye bir çubuk yerleştirilmiştir. Aynı hizada baltası ve mızrağın sapı resmedilmiştir. Belindeki kemeri ve suspansuvarı detaylı gösterilmiştir. Oyma tekniği kullanılarak kemerden suspansuvara doğru plastik etki kazandırılmıştır. Stelin alt bölgesi boş bırakılarak, detayların zamanla kaybolduğu görülmektedir.¹⁷

X.SIRADA YER ALAN STEL:Bu dikilitaş kırık olarak ortadan itibaren ele geçse de sonradan yapıştırılmıştır. Figürde gözler kabartılmış, burunda plastik etki, yüz hatlarında ise oyma tekniği kullanıldığı sert bir yüz ifadesi taşıdığı, alın kısmının daralması, burundaki geniş kanal yapısı belirginleşmiştir. Kaşlar kavisli, ağız iyice küçültülerek ince çizgi halinde, yanak elmacık kemiklerine doğru çizgi tekniği kullanılmıştır. Beldeki şevron motifi kemerinin üzerindeki hançeri ucu açık şekilde

¹⁷ Sevin, ss. 58-59-60.

gösterilmiştir. Eller ve kollarda kısalma ve küçülme, tulumunda ağız kısmı iki el arasında gösterilmiştir. Ellerin alt kısmında insan figürü yer almakta ayrıca savaşçı genç erkek figürüne benzediği görülür. Kollarının her iki yana doğru açılmış, yüz hatlarının aynı özellikte olduğu belirtilmiştir. Sol kısımda içe doğru kıvrılmış nesneye sahip olmakla, suspansuvarı ise dikey özellikli şevron bezemelidir. En aşağı kısım boşluğa sahip ve kırık şekilde ele geçmiştir.

XI.SIRADA YER ALAN STEL:Gri renkli kireç taşından yapılmış bütün halinde ele geçmiş steldir. Yüz şekli oyma tekniğiyle, kollar ve ellerdeki basitliğe indirgenme tulumun ağzındaki detay önem taşımaktadır.

Yüzde ince ve uzunca kesikleştirmiş yanaklarda iki çizgi şeklindeki aşağıya doğru inerek biçim kazanmıştır. Gözlerde ise delinmiş biçimde çenenin alt hizasına kadar indiği görülmektedir. Belde üçgen motifli kemeri, sade özellikte bir suspansuvar, başındaki örtüsü baklava motifli olarak resmedilmiştir. Silah ve aletleri, sağdan sola doğru hançeri ucu açık ve kemere doğru asılmış olarak, baltası sağda ve elde içe doğru kıvrılmış nesnesiyle beraber basitçe çizilmiş bir obası bulunmakta, mızrağı da solundadır.

XII.SIRADA YER ALAN STEL:Yeşil kireç taşından yapılmıştır. Kaşlarında ve burunda oyularak plastik etki kazandırılmış, yüz hatlarında çizgisellik, yuvarlak görünüm aşağıya doğru inerek genişlemiş yüz ifadesine sahiptir. Eller şematize edilerek verilmiş ve hiçbir oranı gösterilmemiştir.¹⁸Duruş itibariyle sert, yumuşak yüz ifadesi erkek figürlerinden farklı savaşçı da avcı da olmadığını da göstermektedir. Antropomorfik stellerdeki farklılıklar, göğüslere yer verilmemesi kadınlık ifadesi olacak özellikte olmasına rağmen yüz hatlarındaki yumuşak etki üst düzey yönetici olduğunu gösterir tarzıdır.¹⁹

XIII.SIRADA YER ALAN STEL:Bir bütün olarak ele geçse de üç parçaya bölünmüş durumda işlenmiştir. Cephesel konumlu erkek figüründe uzun ve düz burun şekline sahip yüz ifadesi, kulaklar belirtilmemiş, çenede sivrileşme çizgi tekniğinde kaşlar kavisli, eller ve kollar basitçe işlenerek saçı anımsatan çizgiler verilerek stelin üst kısmı yontulmuştur. Kollar göğüs hizasında değil, karın üzerinde,

¹⁸ Eller şematik olarak gösterilmiş, vücudun hiçbir organı belirtilmemiştir. Sert bakışlı savaşçı-avcılardan oldukça farklı, suspansuvarsız ve silahsız, elleri farklı bir biçimde betimlenmiş bu figürün bir kadını ifade ediyor olması çok mümkündür.

¹⁹ Sevin, ss. 64.

gözlerde delikler, el parmaklarında açıklık tıpkı bir nesne tutar tarzda sunu amaçlı da olabilecek görünümde gösterilmiştir. XII.steldeki kadın figürünün ya devamı olacak özellikli boynunda bir kolyesiyle ya da üst düzey yetkili bir kişide olabileceği görülmektedir.²⁰ Aşağıya doğru genişleyerek inen bir nesne belki de elle tutulan bir kap şeklinde de olabilir ibaresi görülmektedir. Dikilitaşın kaidesi düz olmakla beraber toprağa sabitlenmesi açısından kolaylık faktörü olmuştur.

Sonuç olarak ince ve uzunca olan ve aşağısı sivrilerek düz doğrultu taşıyan bu stel toprağa sabitlenmesi açısından da ilk örneği yansıtır niteliktedir.²¹

2.2.2. Hakkari Stellerinin Oluşumsal Ve Niteliksel Yansıtılış Noktası

Bu dikilitaşlar protohistorik dönem başlangıcını yansıtmakta yazıtların ise henüz ortaya çıkmadığı dönemde titizlikle işlenilmiş olup, nitelikli ustalarca yapılmış olan savaşçı ve çıplak erkek figürlerini yansıtmaktadır. 11 tane stelin erkek figürünü, geriye kalan 2 tanesinin ise kadın figürlerini yansıttığı görülmektedir. Taşlar yapıları itibariyle yukarıdan aşağıya doğru daralarak ve taşlarda oyma tekniğine yer verilerek, çekiç izleriyle beraber şekil verilerek, kabaca işlenmiş kısımları düzeltilmiştir. Kendine has özelliklerini koruyarak toprağa sabitlendirilmiş özgünlük taşıdığı ve iç kısmı dışında etrafları küçüklü büyüklü olmak üzere taşlarla desteklenmiştir. Bunların ağırlıklı olarak gri ve yeşil renklerde olduğu, figürlerin ise cephesel konumda verildiği, ayaklarında işlenmediği görülmektedir. Her iki elde tulum denilen sıvı kabını tutar biçimde resmedilmiştir. Cinsiyet organını simgeleyen ve gizliliğini korumak amacıyla suspansuvar adı verilen üzerinde desenle işlendiği görülmektedir. Bellerinde her zaman kemeriyle ve üzerinde hançerleriyle simgelenmişlerdir. Orta Asya stellerindeki anlayıştan farklı olarak sert bir duruş yapısına sahip olması, frontal duruşlu figürleri simgelemesi bu farkı ortaya koymaktadır. Yüzleri ise yuvarlak, gözlerindeki kabartma ve oyma tekniği, kulaklardaki dışarıya doğru çıkıntı yapma anlayışı, yüzdeki sert ve ifadesiz bir anlam taşınması bunu da gösteren dudaklarındaki kapalı duruş ve küçüklük, burun kısmının

²⁰ Boynunda yalnızca bir kolye taşıyan uzun saçlı bu figürün, no.12 gibi, bir kadını ifade ediyor olması mümkündür: ancak burada da kadınlık simgesi olarak göğüsler ve hatta cinsiyet organının vurgulanmamış olması ilginçtir.

²¹ Sevin, ss.66.

düz olarak aşağıya doğru kanallı olmasıdır. Kaşlardaki derin kavis, çatık ifade ve gözlerdeki detaya inilmiştir. Başlarında ise ya takke ya da ince bir örtü biçiminde resmedilen üzerlerinde zigzag, baklava ve şevron motifleriyle detaysal özellikleri sunulmuştur. Kulaklarda basit olarak işlenmiştir. Ek olarak her zaman mızrak, balta ve yassı bir nesneye yer verilmesiyle aynı zamanda taşların işlenme tekniği, kabartma-oyma-çizgisel-oyma tekniği şeklinde sınıflandırılmıştır.

Genç erkek savaşçı figürü ise daima dirseklerden bükülü bir biçimde resmedilmiştir. Ayak kısımlarında profilden çarıklarıyla işlenmiştir. Boş kalan bölgelerde ise evcil olan yabani (dağ keçisi-panter olmak üzere) canlılara yer verilmiştir. Erkek ve kadın figürlerindeki durum hiyerarşik düzeni simgeleyen durum içerdiği görülmektedir. En eski dikilitaşın ise VIII. sırada yer alan stel olduğudur. Yakın civardaki medeniyetlerle ilişkisine örnek olarak suspansuvar adı verilen özel bir yere sahip olan cinsiyet organını gizleyen özelliği gösteren açıklık durumundan kaçınılması Kafkasya bölgesindeki medeniyetlerle kültürel ve sosyal etkileşim yaşandığına kanıt olmuştur.²²

²² Veli, Sevin, **Hakkari'nin Çıplak Kralları**, Atlas 79, İstanbul, 1999 , (Çıplak Kralları), s.70.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UYGARLIKLARIN AŞAMASI

3.1. KRONOLOJİ İNCELEMESİ

Dinsel-törenselle nitelikte bir anıt niteliği kazanılmasını sağlayan bu dikilitaşların, en yukarıda olanları daha sonraki döneme bununla beraber arkada olanları da dahil bunların çizgisel teknikte işlendiği kaçınılmaz gerçektir. En aşağıda olanlar ise ilk dönemlere tarihlendirilerek kabartma tekniğinde işlendiği görülmektedir. Radyokarbon incelemeler tarihlendirilmeye yardımcı unsur olmakla beraber, silahlar, balta, hançer şeklinde aletler incelemeye alınmıştır. Kabartma tekniğinde yapılmış olan baltalar, en erken evreyi Orta Anadolu Koloni Çağı'na işaret etmektedir. Yani İ.Ö. 1750-1700 arasına tarihlendirilerek mezarda ele geçmiş Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla benzer özellik taşıdığını kolcuksuz baltalardan öğrenmekteyiz. İ.Ö. 1950-1750 Yani Orta Tunç Çağı dönemi olsa da bu taşlar sonrasını içermektedir. Franklin tipinde kolcuklu olan baltaların ise İ.Ö. XV. yy ortalarında Mezopotamya ile benzer olduğunu göstermektedir. Tunçdan yapılan hançerlerinde İ.Ö. II. bin'li yılların ortalarında Hazar Denizi'nin güneybatısındaki Taliş ve Gilan mezarlıklarını yansıttığını içerir. Kabartmalı hayvan kaplarında ise Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı'nı içeren bezemeli örneklerle rastlanmıştır. İ.Ö. II. bin yılın ilk çeyreğini yansıtan en erken örnekler olmuştur.

Yani ilk araştırmalar stellerden önce yapılmaya başlamıştır. Oda mezarlardaki insan kemiklerindeki radyokarbon incelemelerinin tarihlendirilmesi İ.Ö. 2030-1690 yıllarını göstermektedir. Stellerin Kafkasya'nın güneyi İran Azerbaycan'ı civarında yayılım alanı kazandığı İ.Ö. XV.yüzyıl ortalarında başlasa da sonradan dikilmiş oldukları yapılan incelemeler sonucu açığa çıkarılmıştır.²³

²³ Sevin, *Çıplak Kralları*, s.86.

3.2. SON TUNÇ ÇAĞI- ERKEN DEMİR ÇAĞI KRONOLOJİSİ VE ÖZELLİKLERİ

İ.Ö. II. bin yılın ikinci yarısına ait kültür ile Urartu medeniyeti arasındaki daha erken dönemlerini ortaya koymaktadır. Ernis-Evditepe ve Aliler Kalesi ile Erçek gölü kıyısı Karagündüzdür. Erken Transkafkasya’da yoğun yerleşim olduğu görülmektedir. Van ve civarında yapılan mezar taşı arkeolojik araştırmalarında, entrance passage’siz olanı daha erken olmakla beraber ve entrance passage’i olmak üzere iki tip chamber-tomb bulunmaktadır. Demirden süs eşyalarına sunu amaçlı kullanılan ve silahlara rastlanması bu mezarların Urartulara ait kırmızı parlak türde görülmüş olan Van bölgesine ait Erken Demir Çağı dönemini içeren İ.Ö. XIII. yüzyıl ortaları başlangıcı Erken Demir Çağı I ve Erken Demir Çağı II olmak üzere İ.Ö. 1000-800’lü yıllara aittir. Arkeolojik gelişim gösteren ve süreklilik arz eden bir evre olan Urartu Dönemi’ne yol açan bu dinamikler Van Gölü havzasının yerli geleneklerinden gelmektedir. Chamber tomb with cremation, entrance passage gibi özellikler güney etkisi göçüne neden olmaktadır.

Bronz ve Demir Çağı olmak üzere zamansal koşullar, coğrafi özellikleri, bölgelere göre farklılık göstermektedir. Bunlar bir dizi halinde olmakta, Danimarkalı arkeolog Christian J.Thomson tarafından sınıflandırılarak gelişime uğramıştır. Bronz Çağı toplumlarından farkı, fırınlarda sertleştirilerek yapılan malzemeler silahlar ve obsidyenden yapılmış aletler, kesici-delici alet yapımında kullanılan ‘‘dövme kaynağı’’ olarak adlandırılmıştır. Bronz Çağı, İ.Ö. 1750-1300 : Demir Çağı, İ.Ö. 1300 ‘lerde başlayıp İ.Ö. IV. yüzyıllarda son bulmuştur.

Demir Çağı değişik bölgelerde yayılım alanı kazanarak, başlamış olmakta bunun sonucunda insanlar kendilerini koruyabilmiştir.²⁴Bu durum devletlerde çekişmelere neden olmuştur. Madencilik alanı gelişerek kültürel etkileşim artmıştır. Böylelikle üretim, silah ve ticaret ağı gelişmiştir. Yüksek maden ve sanayi gelişimi, demirin eritilmesi zor, sağlam ve dayanıklıydı. Demirden elde edilen buluntular ve silahlar, ekonomik ve askeri güç taşımaktadır. Sonrasında yazının bulunması ile

²⁴ Van gölü’nün güneyinde bulunan Urartu ve Asur’a ait olan İ.Ö. XII. Yüzyıl sonunda demir ve demirden silah ihracı yapılmıştır. İ.Ö. I. bin yılın ilk yarısı Van gölü güneyinde yer alan demir yataklarının yoğunluğu eski galeriler, fırınlar, cüruf Pürneşe Müküs kentinde bulunan cüruf parçalarının Urartu başkenti Tuşpa-Van Kalesi’nde bulunmaktadır.

kalay+bakır kullanımı tunçtan alet yapımının İ.Ö. III. bin başlarına rastlaması ve yazının ortaya çıkışı tarih öncesi devirleri sonlandırmıştır. Rusya'nın Sibirya bölgesinde demir aletlere mezar odalarında rastlanması İ.Ö. VI.-III. yüzyıllar arasında tarihlendirildiği görülmektedir.

3.3. DOĞU ANADOLU ERKEN DEMİR ÇAĞI I DÖNEMİ

Geç Tunç Çağı'nın İ.Ö. 1750-1200'lü yıllarda sona ermesiyle birlikte, İ.Ö. II. bin yılın sonu-I. bin yılın başlarında Orta Anadolu'da Hitit İmparatorluğu ile Anadolu'nun doğu ve güney kısmında Mitanni Krallığı egemenliği söz konusu idi. Yukarı Fırat ile Yukarı Dicle bölgeleri arasında Alşe ve İşuva krallıklarının yerleşim alanı olarak bilinmektedir. Bu krallıklar, Hitit ile Mitanni devletleri arasında tampon vazifesi görmektedir. İ.Ö. 1200'lü yıllarda Deniz Kavimi Göçleri denilen ve Hitit İmparatorluklarının yıkılmasıyla son bularak Anadolu'da göçlerin yeni bir döneme yol açılmasına katkıda bulunulmuştur. Henüz yazılı kaynaklar olmadığı için "Karanlık Dönem" olarak kayıtlara geçmiştir. Son Tunç Çağının başlangıcı, Hitit İmparatorluğunun Anadolu'ya yayılmasıyla başlamıştır. İ.Ö. 1450-1340 yılları arasında tarihlendirilir. Anlaşıldığı üzere, Hitit İmparatorluğu Orta Anadolu'dan başlayarak Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın kuzeyine doğru birçok Türk boylarını etkilemiştir. Doğu Anadolu'nun batı kısmında Hurrilerin soyundan gelen İşuva krallığını etkisi altına almışlardır.

Himaye altına almaya çalışılarda, Hititlerde bu krallıktan etkilenmiş olmakta, sonucunda kültürel etkileşim faktörünü doğurmuşlardır. Bu faktörleri yaşayış biçimlerinden, dillerinden Hint-Avrupa kökenli olmasından, sanat eserlerine yansıttıkları anlayıştan, güçlü bir imparatorluk olmasından dolayı, örgütleyici kılıp böylelikle kuvvetli bir denetimle güçlü bir devlet otoritesine sahip olmuşlardır. Doğu Anadolu'da Bingöl Dağları'na kadar gelmişlerdir. Mısır tanrılarının etkileşim sonucu dini anlayışının çok tanrılı olması, savaşçı özelliklerini etkilediği her bölgenin dikilitaşlarındaki karakteristik savaşçı, ataerkil toplum yapısı olduğunu her defasında irdelemeye sebep olmuştur.

Tulum, balta, mızrak vb.silah ve nesnelerdeki yapısal özelliklerde şematikleşme, detaya inilmemesi gövdelerindeki şişkinlik, uzun boyunlu olmaları,

balta ve mızraklarda sivrilik ve uzunluk, kireç renginin ağırlıkta olması Hitit İmparatorluk Çağı ile birlikte etkileşim ürünü olmasından kaynaklanır. Elazığ'ın doğu kısmına kadar yayılan seri üretim ve Son Tunç Çağı'ndan Anadolu'da yerleşik hayatla birlikte kesinti devam etmektedir. Batı bölgede yer alan Malatya-Elazığ arası Hitit İmparatorluğu siyasi ve kültürel yaşam biçimini taşıyarak ‘İşuva’ olarak adlandırılmıştır. Hurri kökenli olan bu halklar IV. Tudhaliya zamanında Hitit İmparatorluğu etkisi batı tarafını etkilemiştir. Doğu tarafta ise, göçebe yaşam tarzını sürdürmüştür. Bu durum doğu kısmının başka bir bölgeyle etkileşim kurduğunu dolayısıyla Kafkasya bölgesi halklarıyla bağlantı olduğunu daha önceki süreçlerde göç yoluyla Doğu Anadolu'ya gelmiş olabileceklerini göstermektedir. İ.Ö. 1190 yıllarında Hitit İmparatorluğunun sona ermesiyle bazı azınlıkta yer alan kavimler Malatya kısmına yerleşse de siyasi boşluk oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bazı bölgesel halklar da göç yoluyla yerleşmiştir. Kafkasya yoluyla Muşkili kökenliler Doğu Anadolu'nun batısını yurt edinmişlerdir. Pek çok sorunu beraberinde getirerek Mısırlıların etkisi altında salgın hastalık, yoksulluk gibi mevcut düzeni bozarak, toprakların parçalanmasına sebep olmuştur.

III. binyıldan- II. binyıl başlarına tarihlendirilerek topraklar paylaşılmış ve rekabet güç unsurlarının meydana gelmesine neden olmuştur.

Böylelikle silah türü nesnelerin kullanılma ihtiyacının zorunlu hale gelmesi, demir endüstrisi İ.Ö. II. binyılın ikinci yarısından IX. yüzyıl sonlarına doğru ise Demir Çağı'nın başlamasına neden olmuştur. Urartu ve Geç Hitit devletçikleri meydana gelmiştir. Malatya'da İ.Ö. XV. yüzyılda Malitiya, Melid ya da Milida isimleriyle adlandırılmıştır. Geç Hitit kültürü ve kabartmalarıyla tanınır. Üç evreye ayrılmıştır: I,II,III (İ.Ö.1000-700 yüzyıllar), Geç Hitit dönemi sonrasında Asur etkisi görülmekle beraber Hitit, Hurri, Asur etkileşimi üç boyutlu farklılık kazanmıştır. Urartu dönemi kendini Doğu Anadolu'da hissettirmiş bu etkiyle Hitit İmparatorluğu varlığı XIII. yüzyıl ortasında Hitit kökenli halklar hüküm sürmektedir. Hurrilerin bir araya gelmesiyle oluşan, güçlü yönetim söz konusu değildir. Boylar şeklinde yönetilmektedir. Dağlık arazilerde yaşamlarını sürdürmeleri, yeryüzü şekillerinin engebeli araziye sahip olmasından dolayı federatif anlayışa sahip olmaları merkezden güçlü bir yönetim anlayışının yürütülememesi sonucunu doğurmuştur. Ayrıca

yaşayış düzenleri, göçebe anlayış ve oba kültürü anlayışıyla oluşturulduğu için kentsel yaşayışın olmamasını meydana getirmiştir.

Hakkari stelleri daha önce bahsedildiği gibi güzel bir örnek olmuştur. Dikilitaşlar üzerindeki savaşçı erkek figürleri ataerkil bir anlayışın, kentsel, kentlilik, birlik ve bütünlüğün henüz olmadığını göstermektedir. Van Gölü civarındaki Yoncatepe ve Ünseli’de yapılan araştırmalarda mezarlarda, mezar taşlarında, ölülerini de “kurgan” denilen anlayışla değerli eşyalarıyla “inhumasyon” yöntemiyle yani ölülerin yakılması yerleşim içinde bu da “Urartu” medeniyetinin oluşturduğu azınlıkların ürünüdür. Hitit ve Asur uygarlıklarının baskısının İ.Ö. XIII. yüzyıl ortalarında artmasıyla bu kabileler ortak bütünlük oluşturma yoluna gitmişlerdir. Bu çabaları Urartu medeniyetinin Doğu Anadolu’nun yüksek kesimlerinde etkin rol üstlenmesini sağlamıştır. Bu bölgeyi merkez edinmişlerdir. Urartu devleti başkent olarak, Van Ovasını yurt edinmiş olup sınırları ana konum olan, Güney Kafkasya bölgesi kuzeyi Ermenistan, güneyi Gürcistan oradan ise kuzeybatısına işaret eden Erzincan, doğusu ise Hazar Deniz’i Azerbaycan’ına kadar uzanmaktadır. Fırat nehri batısında Malatya’ya doğu seferi düzenlemişlerdir. Böylelikle askeri ve ekonomik amaçlı da yurt edilmiş şehirler kurulmuştur.

Urartu ve Asurlar, kuzey ve güneyden Kimmerlerin saldırısına maruz kalmıştır. İ.Ö. XV.-XIV. yüzyıllardan İ.Ö. VIII. yüzyıllar arasında Kimmerler göçebe olarak yaşama anlayışına sahip fakat ne kadar soruna maruz kalmışlarsa da, İ.Ö. VIII. yüzyıl civarında doğu taraftan gelen İskitler’in yaşayış yeri olan güneye doğru Transkafkasya’dan Doğu Anadolu’ya yerleşmişlerdir. Bu topraklarda birçok huzursuzluk yaratan Kimmerler bir bakıma hiyerarşik bir sistem izlemişlerdir.

Doğu Anadolu’da İ.Ö. IX. yüzyıl ortalarında Urartu medeniyetinin desteğiyle merkezi otorite ve dinsel yönetim egemen olmuştur. Urartular bu bölgenin yeryüzü şekli ve iklimine uyum sağlayarak güçlendirme, bayındırlık ve iskan çalışmaları başlatmışlardır. Kimmer saldırılarına karşı çıkmış üst düzey yöneticilerin varlığı bilinmektedir. Kale ve su kanallarının inşası bayındırlık çalışmalarına birer örnektir. İran Azerbaycan’ı ve Aras’ın kuzeyindeki Aza bölgesi geç dönemin kentlerindendir. Birçok araştırma ve dendrokronolojik çalışmada yapılarıdaki yangın izleri gözlenmiş ve güçlü konumda oldukları anlaşılmaktadır.

Doğu Anadolu'daki Urartu medeniyeti'ne kuzeybatı sınırında Erzincan civarındaki Altıntepe'de rastlanmıştır. Mezar kalıntıları göstermektedir ki, tunç, demir, pişmiş topraktan eşyalarıyla birlikte tunçtan kemerleriyle savaşçı figürlerle birlikte gömülmüşlerdir. Külleri yakılarak özel kül kapları urne denilen kabın içine yerleştirilmiştir. Ayrıca dikilitaşlara rastlanması, dine verdikleri dinsel inanış stellerine tapındıklarını da göstermektedir. Kutsal alan tapınma merkezi olmuştur. Demek ki Urartular, Doğu Anadolu'yu etkilemiş bölge olma özelliğini, çok tanrılı dine inanışları, tanrıların mızrak, ok, yay vb. silahlarla tasvir edilmesi savaşçılık özelliğine dayandığını, savaş kültürü esasına dayalı sistem olduğunu kabartmalardaki dağ keçisi, yabanıl hayvan, geyik simgeleri verilmesi ortak bir çatı altında toplanma düşünüş tarzı başlarındaki başlık geleneği, hayvanları kutsallaştırmaları en belirleyici özellik taşımaktadır. Hayvanların üzerinde duran tanrısallık simgesi tripot (tunçtan ve demirden yapılmış kazan) II. bin yıl döneminin özelliğini içermektedir. Urartu devletinin geniş coğrafi alana yayılması, kentler arası düzen ve bütünlüğü sağlamak adına birtakım gereksinimlere ihtiyaç duyulmuştur.

Ulaşım konusunda sistem geliştirme çabalarının örneği, Bingöl dağlarından Malatya'ya doğru batı kısmına ulaşan dikdörtgen yapıda taşlarla kaplanmış bir karayolu varlığına rastlanılmıştır. Sonrasında Urartu'nun Hurrilerle yakınlığı, iki topluluğun Doğu Kafkasya kültürüyle ortak bir payda da buluşmasını sağlamıştır.²⁵

Yani Proto-türkic (protohurri) olarak adlandırılmakta ortak ata kültürünü yansıtan Doğu Anadolu, Transkafkasya kültürlerine doğu yayılım sağlamıştır. Hititler ve Urartular yazı türleri bakımından benzerlik taşımaktadır. Çivi yazısı, kil tabletler dikilitaşlarda, hiyeroglif (resim yazısı), çanak çömlek üzerine arkeolojik araştırmalarda bulunularak üzerlerine işlendiği görülmüştür. Urartu'nun maden alanında gelişmiş olması, tunç ve demir eşyalara, heykelciklere, savaş aletlerine rastlanması ile beraber Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgesinde birtakım çağrışımlar oluşturulduğunu belirtmek yadsınamaz bir gerçeklik içermektedir. Bu duruma en güzel örnek, İ.Ö. VIII-VII. yüzyıllarda Kafkasya ve Kuzey İran'da Urartu okullarına madencilik alanlarında yer verilmesi, Urartu etkisini göstermektedir. Kazıma ve

²⁵ Van gölü güneyi dağlık bölgesi ve çağlar boyunca altın, gümüş, kurşun, bakır, demir ve arsen yatakları, hem Doğu Anadolu bölgesi hem de Mezopotamya'nın ham madde gereksinimlerini karşılamıştır.

kabartma yoluyla yapılmış dikilitaşlarda bulunan dağ keçisi, tanrılar, tanrıçalar, savaşçı figürler Urartu medeniyeti etkisinde kalındığını, savaşçı erkek ve kadın figürlerinin ayakta tek başına resmedilmesi ve muhtemelen bu kişilerin tanrı ve tanrıçaları adına birtakım stilistik özellikleri savunduklarını göstermektedir.

Doğu Anadolu'da Toprakkale ve Altıntepe'de rastlanılan griphon kabartmaları, kadın ve erkek figürleri sanatın etkisinin yani üst düzey sınıfa hitaben yapılmış olduklarını içermektedir. Seri üretim ve basit işçilikle farklı şekilde işlenmiştir. Damga mühürler bulunması, taş ve tunçtan kazınarak işlenmiş olan Hakkari stellerinde yassı olan nesnenin üzerinde işlenen bu stilize yansıtılış, şematik bir şekilde işlendiğini göstermektedir. Matkap-çekiç izlerine rastlanılmak üzere işlenmiştir. Anadolu gelenekleriyle ilişkili İ.Ö. I. bin yılda Urartu medeniyeti tekniği kaplarıyla çok büyük benzerlik taşımamakla birlikte etkileşim taşıdığını net bir şekilde içermektedir.

3.3.1. Ahlat Mezar Taşları

Doğu Anadolu'nun bilinen en eski ve en geniş alanı olan mezarlık alanına sahip antik yapılar topluluğudur. Türk kültürü ve arkeolojik açıdan önem taşıyan Ahlat, Van'ın kuzeybatısında, Van gölü'nün doğusunda yer almakla Bitlis'e ²⁶bağlı olan bu kent, özgün yerleşim alanı olarak Selçuklu ve Orta Asya Türk dönemi mezar taşları ve mezarlık alanlarından oluşmuş olmakta İ.Ö. 3000 (Erken Tunç Çağı)-1200 (Erken Demir Çağı) arası dönemlere tarihlendirilmektedir. Arkeolojik yüzey araştırmaları sonucu mezar taşları, diğer bölgelerde rastlanılmayan özelliklere sahip olmakta, son derece özenle işlenmiş, titizce ve desenlerin zenginliği Ahlat'ın farklılık kazanmasını sağlamıştır. Yani kültürel farklılıklara sahip medeniyet, kavimlerle etkileşim yaşandığını göstermektedir. Bu taşların bazıları 2-3 m boyutunda, bazıları da 3-4 metre yükseklikte olup birbirinden bağımsız uzaklıkta yerler belirlenerek imkansızlığı, titizliği, taşları işleyen ustaların bu sabırlı, detaycı yaklaşımla sık bir biçimde işlenmiş dantel motiflerine yer verilmesiyle taşlarda plastik sanatına ve

²⁶ Ahlat, Bitlis, Siirt (Van gölü güneyi) de geleneksel demir işçiliği, demir avadanlıkları üretim fazlası olarak, ticaret kervanları ile güneyi Musul ve diğer kentlere ihraç edilmiştir.

derinliğe önem verildiğinin söz konusu olduğunu şartların ne kadar dini ve fiziki zorluklarla karşılaşılrsa da buna rağmen saygınlık taşıdığını göstermektedir.

Kendilerine özgü stil ve anlayış taşımış olup,taş işçiliğiyle yapıldığı görülmektedir.Detaylı işçiliğin görülmesi,sık aralıklarla işlenmiş dekoratif motiflere,bitkisel ve geometrik motiflerin bir arada kullanıldığı şematik hayvan motifleri,mimari unsurlara,lotus-palmet,rozet,saç örgüsü motifleri görülmektedir.Fakat ön ve arka yüzleri,yan cephelerinde farklı motiflere rastlanmaktadır.

Selçuklu mezarlığı olarak şekillenışı,Malazgirt Savaşı ile bağlantısını göstermektedir.Mezar taşlarında ejder motifleri,çift başlı kartal ve aslan figürlerinin görüldüğü mezarların birçoğu sanduka ve şahideli mezar taşları örnekleridir.Sanduka şeklinde olanlar yanyana dizilmiş biçimdedir.İşlemesiz ve yazısız olanlarda “şematiksel çiraklık” dönemi olarak adlandırılır.

Bu da olgun sanat anlayışı ve sadeliğe yer verilmesiyle ilişkili olup bunu kanıtlamaktadır.Yazının kullanılmasıyla beraber ise evrensel doruğa ulaştığına ve kültürel etkileşim yaşandığına işaret eder.Eski Türklerin kültür kökeninin yani Orta Asya kavimleriyle bağlantılı olduğunu balballarda görmekteyiz.²⁷

Estetiksel gelişim XII.yüzyılın II.yarisında spiral,taş üzerinde oyma ve sandukaların titizlikle işlenişi görülmektedir.Ölümsüzlüğü,ölüme karşı sembolik direnişi taşların sergilendiği ve küçük yaşta ölen insanı ebediyete ulaştırma söz konusudur.1967 yılında Prof.Dr.Beyhan Karamağaralı yapılan arkeolojik incelemelerde tiplerine göre sosyal,siyasi yapılan araştırma sonuçları ışığında mezarlar ilk dönemde şematik bir oda,bir hol ya da birkaç odadan oluşmaktadır.Canlıların cansızlara karşı mücadelesi kırık olan sandukada işlenmiştir.

Prizmatik sandukaların bittiği yerde,1210 yılından sonra ortaya çıkan silindirik sandukalar titizlikle işlendiği o kadar nettir ki işlenmediği metrekare bile bulunmamaktadır.Yüzyılın çeyreğinde silindirik sandukalar sona erip,eski kaliteyi aratmıştır.Bunun sebebi ise,siyasi ve sosyal sebeplerden kaynaklanmaktadır.

Şahideli mezarlarda ise, Selçuklu mezarlarının izlerini taşımaktadır. Çiraklık döneminden, geçiş dönemine doğru güçlü ustalar, üstün sanatçı, seyri değişimler,

²⁷ Belli, ss. 250, 251, 252.

sanatkarları da kitabelerden öğrenmekteyiz. Bu kalite tırmanışı, İ.Ö. XIII.yüzyıl sonlarında Orta Asya'da Orhun Vadisindeki mezar stelleri olan Orhun stelleriyle boy ölçüşmüştür. Bu durum, siyasi, sosyal gelişmelerin kültür yansımasının sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu taşların yüzlerindeki çizim,iç detaylarında minyatür sanatı denenmiştir. Soylulara ait bir örnek olmakla beraber, kültür tarihi açısından kadılar, din adamlarına, bilginlere ait sözler içermektedir. Şahidelerin üst kısmında tepesindeki taç arayışı, ejder şeklinde ortada bir madalyon yer almakta, İ.S. 145-169 Han Sülalesinden 732 yıllarında Kültigin Anıtında da görülmektedir. Ön yüzde sade estetik ve ziyafet, ölüye bakan yüzler, gövde kısımlarında yoğun detaya inilmemiştir.

İ.Ö. XIII. yüzyılın II. yarısında arka yüzde trajik hikayeler yer alarak ölüm, zamana yenilmeyle beraber, sanatçı rekabeti, ince işçilik, büyük galeriler, "apstrelizma" denilen rölyef türünde dinden dolayı periyodik çalışma çengellenmiş olmakla birlikte ayrıca "yüksek seviyeli ustalık" dönemi taşları olduğunu belirtmek doğru olmaktadır. Şahideli mezar taşlarına sıkça rastlanılmakta, bunlar baş taşı bazı dönemlerde de her iki şekilde baş ve ayak taşı olarak kırmızı tuf taşından yapılmıştır. Silindirik, üç parçadan müteşekkil açık şekilde olanlar ve sütun biçiminde olanları da görülmektedir. Prizmatik olanlar, kaidesiz ve alçak yekpare olarak kimliğini yansıtmakla gövdeli ve kapaksız sanduklara da rastlanmaktadır. Gri tüften yapılmış, bir açı meydana getirecek şekilde üst taraftan birbirine bağlanarak oluşan çatma lahitlere rastlanmaktadır.

Bu taşlar Selçuklu dönemine de ışık tutan ve büyük öneme sahip "Ahlat Taşı" olarak adlandırılan bu dikilitaş grupları Doğu Anadolu mimarisi açısından da büyük önem taşımaktadır.Kümbet şeklinde yapılmış bu mezar taşları,soylu sınıfa mensup kişilere saygı ve anma amaçlı yapılmış olup,koyun,at ve koçlardan oluşan mezar taşları Orta Asya Eski Türk dönemini yansıtır. Mezarlık alanları, Meydanlık kabristanı, Selçuklu mezarı olarak bu bölgenin en büyük mezarlık alanını kapsamaktadır. Oyma sanatının, klasik evresi, çift katlı plastik etki birbirleriyle yarış zaman zaman kesilse de kilim, halı, ahşap sanatının gelişimini sağlamıştır. Ayrıca 3.52 cm olan mezar taşı büyüklüğü olarak da Bilge Kağan Abidesine benzer özellik içermektedir. Boyutları büyüdükçe ışık-gölge kontrastı çözülmüştür. 1970 yılında Prof. Dr. Haluk Karamağaralı tarafından yapılan arkeolojik incelemeler sonucu kırmızı tuf taşı örtüsü, ahşapla giderilerek yosunlardan arındırılmış hale gelmiştir.

Anıt mezar taşlarını günümüze yansıtmamız gerektiği ve önümüzde sonsuz bir zaman olmadığı aşîkardır.²⁸

Kırıklar mezarlığı ise İ.Ö. XIII. ve XIV.yüzyıllarda Orta Asya eski Türk dönemi balballarına işaret etmektedir. Ayrıca kurgan mezar tipi Eski Türk tipi kurganlarını yansıtmaktadır.

Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı tarafından Ahlat'ta yer alan "Akıt"ismi verilen tümölüsün eski Türk mezarları tonozla kaplı, kare ve dairesel kesme taş planlı odalardan oluşmakta, İ.Ö. XI. ve XII. yüzyıllarda inşası yapılmıştır. Anadolu Selçuklu taş işçiliği, inanışını, sosyal durumunu yansıtan UNESCO dünya mirası listesine aday durumdadır.

3.3.2. Van'ın Sır Taşları Ve Doğu Anadolu'nun Nazcası

Düzgün simetrik şekillerde adeta çizim yapılmış edasıyla iki büyük halka şeklinde astronomik önemleri var mıdır veya ezoterik işlevlere sahipler midir? 2 bin 475 adet dikilitaş bulunmaktadır. Van'ın merkezine yakın olmasına rağmen insanların dikkatini çekmemiştir. Urartu döneminin bilgeliğini yansıtır biçimde dizilmiş uzun çaplı çalışma ve kazılar sonucunda daha geniş çaplı bilgilere ulaşılabilir.

Büyük bir alan etrafında muhtemelen matematik ve geometri bilgisi içerecek şekilde sıralı 2 bin 475 adet dikilitaş bulunduğu görölmüştür. Urartu etkisini gösteren yüksek bir medeniyetin ürünü olduğunu taşlara oyulmuş halkalar kayalara oyulmuş oda tipi mezarlar görölmektedir. Ulaşım sorunu olmaması ve bu kadar ihtişamlı bir doğaya sahip olmasına rağmen dikkat çekmemiştir.

3.4. DOĞU ANADOLU'DAKİ STELLERİN

3.4.1. Kalecik Köyü

İç göçler başlamış nüfus kalabalıklaştıkça, sivri bir kayalık üzerinde inşa edilmiş olan Urartu Kalesi, sur kalıntıları ve kayaya oyulu sarnıçlarıyla ünlenmiştir.

²⁸ Belli, ss. 253-254.

Bilimsel kanıtlar, 2001 yılında yeni buluntularla 1.5 km kuzeyinde Şahbağı Tepesi denen alçak bir kayalığın batı eteklerindeki düzlükte yer almaktadır.

Düz bir bölge olmasıyla ilk günkü durumlarını koruyan dikilitaşlar (monolith) yükseklikleri 80 cm ile 1.30 m arasında değişmekte olan ve geleneksel kireçtaşı kullanılmış dikdörtgen prizmayı andırır şekilde monolithler işlenmeden sabit bir biçimde yerleştirilmiştir. Erozyon nedeniyle tahrip olmaları, bugünkü durumlarına bakılarak toprak altında hemen hemen olduklarını göstermektedir. Zemine sabit bir bağlantı olmaksızın, öncesinde yapılmış sert, düz bir zeminde yanlardan ufak taşlarla ya da harç türü bir malzemeye sabitlenmiş olabileceği izlenimini vermektedir. Tüm monolithler ilk dönemde mi yoksa belli bir zaman aralıklarında mı yapıldı bunun hakkında kesin kanıtlara ulaşılmamaktadır.

Bu taşların batısında, çevresi irili ufaklı taşlarla çevrili olan biri 1.3 m diğeri de 30 m çapında iki halka (daireye) sahiptir. Bu halkalar ile dikilitaşları bir hendek ayırıcısına, doğal bir yükseltiye sahip olmayan ayrıca 30 m genişliğinde başka bir halka görünmektedir. Bu halkalar belli bir geometri düzeniyle yapılmasıyla giriş veya çıkış için herhangi bir boşluk var mı net bir detaya rastlanmadığı görülmektedir. Doğusunda Şahbağı kayalıklarında bakıldığında oldukça etkileyici halka ve dikilitaşların dizilimi sanki o dönemin bilimselliğini taşımış gibi tasarlanmıştır. Tanrı kültü ve astronomik gözlemle ilişkilendirilmiştir.

Hangi amaca hizmet ediyordu acaba? Kaba dikilitaş ve devasa halka şeklinde bu alan ne önem taşıyordu? 300-400 tonu bulan monolithler, geniş çaplı taş halka yapısında olması iş gücü ürününün üretimidir. Urartu medeniyeti açısından önem taşıyan Kalecik köyü, Van (Tuşpa) merkezine yakın konumda olması bir tesis sanayi, karal veya ezoterik yer olmasından kaynaklanmaktadır.

Günümüzden 2 bin 800 yıl öncesi Urartu Krallığı Anadolu'nun astronomik, geometrik merkezi gibi özel işlevli yeri olan, bir Stonehenge'ni andıracak biçimde dünyanın hangi yerinde olursa olsun, araştırmalara dayanarak devasa veya irili ufaklı olan bu taşlara önem verilmiştir. Diyarbakır-Ergani-Çayönü, Bozova Nevali Çori gibi Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ merkezlerinde somutlaşarak devam etmiştir. Eski Ön Asya dünyasında olan önemi yadsınamaz bir gerçeklik taşımaktadır. Devasa, sıralı bir biçimde diziliş açısından farklı anlam taşıdığına ve önem

verildiğine işaret etmektedir. Filistin Gezer ve Kuzey Suriye’de Tell Chuvera İ.Ö. III. bin yıldan beri bilinmektedir.

Urartuların komşusu olan Asurların aynı adıyla anılan başkenti günümüzde Kalat-Şergat olarak anılan biri krallara, diğeri yüksek rütbeli bürokrasi sınıfına ait iki adet uzun dikilitaş dikkat çekmektedir. Peki Kalecikteki bu devasa yapıların anlamı, hangi amaç taşıdığını nasıl anlayabiliriz? Çünkü burada yapılan araştırmalar ve çıkan buluntular herhangi bir yerleşim izini göstermemektedir.

Günlük yaşantıya ait olan eser ya da tapınak kompleksi içeren mimari buluntuya rastlanmasıyla tek bağlantı özelliği burasının bir gözlem evi olduğunun göstergesidir.

Urartularla benzer olan Babil ve Asurlular İ.Ö. II. bin yıl ortasında astronomiyle ilgili çalışmaların Venüs yıldızıyla ilişkili olduğu, doğusu ve batısının kayıtlarını tuttukları görülmektedir. İ.Ö.700’lerden itibaren gözlemlere ilişkin raporlar kaydedilmiştir. Ay hareketleri ve tutulma zamanının kestirilmesi, kralın yetkisine ve ülkenin geleceğine ilişkin varsayımlarda bulunulması takvim saptanmasına ışık tutmaktadır.²⁹

Urartu panteonuyla ilişkili olan, Selerdi ve Sinivardi iki ayrı tanrı olarak, biri dolunay diğeri hilal şeklinde ifade edilmiştir. Güneş tanrısı, büyük törenlerle ilişkilendirilmiştir. Şivini adındaki güneş tanrısı kültü Tuşpa’da ise törenlerde burada yapılmaktaydı. Kalecik ise törensel bir anlam taşıyan tesis ve astronomik bir gözlem evi amacı taşımasıyla Göbeklitepe’yi de anımsatmaktadır. Böylece Kalecik, doğal bir gözlem alanı olmuştur. Devlet yönetimi ve bu kadar matematiksel kordineri oluşturulmuş buraya önem vermişler, bu takvimin net olmaması güçlü bir devlet isteseler de, sıkıntılar yaşandığını göstermektedir. Astronomik, meteorolojik veya geometrik netlik olmaması kanıtlar ve buluntulara dayanarak özel bir alan olduğunu, astronomi biliminin yeni bir alan kazanarak, Anadolu’nun Stonehenge’ni olarak adlandırması sağlanmıştır.

Sade biçimli bu taşlar, Asur çivi yazısıyla yazılmış kısa yazıtlar şeklinde taşların sahibi kim olduklarına dair ve rütbelerini belirten yazıtlar yer almaktadır. (Evrenin kralı Şalmaneser Kral Adad-nirari’nin) Bu kişiler üst düzey yönetici

²⁹ Oktay Belli (Ed.), **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, Ajans Türk Basın ve Basım A.Ş, Hakkari, 06-08 Haziran, 2008, s.101

sınıfından olmakla birlikte yapıların dışındaki taş sıraları, İ.Ö. II. bin yılın ikinci yarısından başlayarak yaklaşık İ.Ö. VII. yüzyıl boyunca kullanıldığı görülmektedir. Her bir yıla adını vermiş böylelikle devasa boyutta bir takvim kullanılması Asurların yaşayış özetini sunmaktadır.

Taş halkaların ise eşi benzeri yoktur. Bu bölge içinde Van gölünden kuzeye doğru Ağrı (Doğubeyazıt) ve Kars oradan ise Kafkasya civarı Ermenistan ve Gürcistan'a doğru uzanmış olan "kurgan" türü yuvarlak mezar anıtlarına "kromlek" adı verilmektedir. Taş halkalarla dizilişine göre yapılmış mezar türüdür. Kaleciktekilerin tam mezar halkası olduğu söylenemez. Doğuya doğru, Aral Gölü ile Hazar Denizi arasında ise taş halkalara rastlanmıştır. Bunlar Demir Çağı'na ait insan biçimli (antropomorf) steller ve iri taşlarla dikili kült merkezi ya da tapınak kompleksi şeklinde olan bu yapılar halkaların yakınında yer almaktadır. Bu taş halkalar, uzun soluklu Avrupa'da çapları 400 m'ye ulaşan taştan Wiltshire yakınlarındaki İ.Ö. IV. bin yılın sonlarına tarihlendirilen Stonehenge dikkat çekmeye ve Güneş kültüyle ilgili dinsel bir alan ya da astronomik bir gözlemevi olarak adlandırılmış İtalya'da Abruzzo bölgesi Fossa'da Erken Demir Çağı İ.Ö. 1000-800 arasında kabataş dizileriyle çevrili taş halkaların "harolojik" zaman ölçme birimi olarak tanımlanmış olup, astronomik önem taşıdığını göstermektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAFKASYA BÖLGESİ

4.1. KAFKASYA'DAKİ KADİM DİLLER VE YAZILAR

Ön Türk geleneklerine dayanması rastlanan dikilitaşlardan da anlaşılacağı üzere Ön Asya Türk kültürünün Anadolu'ya daha eski zamanlarda yerleşmiş olduğunu yazıtlardan, kaya resimlerine ve taş kabartmalara rastlanmasıyla gelişmiş bir medeniyet izleri taşıdığını doğrulamaktadır. Bu kanıtlara en güzel örnek, Hakkari stellerindeki kabartmalar olmakla birlikte Anadolu'nun kuzeybatısında yer alan Troia antik kentinde rastlanan kabartma türündeki eserleri yansıtmaktadır. Göz yapısı, yüz ifadesi, saç, burun yapısına ait özelliklerini gösteren birtakım benzerliklerin olduğuna işaret etmektedir.

Hakkari taşları, İ.Ö. IV. bin yıl öncesinde rastlanan iki elle tutar biçimde kap tutma anlayışı, yemin etme geleneğine "Tolu geleneği"denilmektedir. Bu kaplar eski Türk geleneği olmakla birlikte pişmiş toprak (terra cotta) ya da hayvan derisini yansıtmakla birlikte, heykellere rastlanması da balbal türü olmamakla beraber, sütunlu taş özelliğini yansıtan "Bengütaşlar"olduğunu göstermektedir.

Ayrıca 2001 yılında yapılan araştırmalar ışığında Kırgızistan, Bişkek, Koçkar ve Manas'ta yer alan taş heykellerinin varlığıyla Asya'nın bazı bölgelerinde, Kafkasya'da yer alan taş heykellerinin ve Hakkari taş kabartmalarının arasındaki bağlantıyı, savaşçı figürlerinin iki elde matara tutması, Orta Asya'da ise kadeh tutar biçimde, göğüs sınırlarında verilen kadeh anlayışı bir önceki ifade de belirtildiği gibi yemin etme ya da and içme kadehleri olarak betimlenmiştir. Bu tolu geleneğine ait kaplara Hazar Denizi doğusunda yer alan Tuzlov ve Novoçerkask şehri müzesinde, Odessa müzesinde yer alan taş heykellerde görülmektedir. Sonuç olarak, ortak bir medeniyet kültürü özelliklerini yansıtmaktadır.

4.1.1.Doğu Anadolu'daki Stellerin Özellikleri Ve Kökenleri

Dikilitaşların özellikleri, Anadolu ve bozkır göçebe kültüründeki Orta Asya etkisini yansıtarak “yurt arayışı” özelliği itibariyle kubbeli görünümlü çadırlar yaygın olarak kullanılmıştır.

Kuman beyliği ve İskitler gibi önemli medeniyetlerin izlerini taşıyarak, stilistik özellikte kabartma, çizgisel (linear) tekniğe doğru süreç izlemiştir. Antropomorf olan stellere, Kuzey Irak, Türkiye-İran sınırlarında rastlanmıştır. Ölülerin eşyalarıyla birlikte, mezar armağan'ı olarak gömü şeklinde birtakım eşyalara rastlandığı görülmektedir. İran'ın kuzeyinde Erken Demir Çağı mezarlık alanlarına “Luristan” da rastlanılmaktadır. İ.Ö. 1100-1050 yıllarında göçebe bazı medeniyetlerin var olduğu anlaşılmaktadır. Asur ve Urartu sanatları etkisi, Orta Asya etkili iki uygarlık olmasıyla bağdaştırılmaktadır. Göçebe olan halkların iki elle kap tutan ve kemer üzerine hançer şeklinde olan özellikleri “kuzey bozkır kültürü” etkisini yansıtmaktadır.

Tarihsel farklılıklar olsa da, erkeklik organlarının suspansuvar denilen süs ile ikonografik öğelerle yansıtılması belli bir bakış açısını içermektedir. Stellerde ayak ve bacaklara yer verilmemesi sadece üst kısma hakim olma anlayışı Güney Rusya stepleri ve Ukrayna etkili olarak İ.Ö. VII. yüzyıl başlarında çıplak, savaşçı, erkeklik organlarının net bir biçimde verilmesi “İskit üslubu stel” örneklerini içermektedir.

Orta Asya bozkır kültürü, İ.Ö. II. bin yılın ilk evresinde, figürlerin taş-heykel, dolmen-menhir ya da “kurgan kültürü” olarak Hint-Avrupa kökenli olarak mezar taşlarında, Altay dağlarındaki Göktürk balbalları, Güney Sibiry ve Kazakistan'a kadar şaman geleneği olarak Moğolistan'ın yoğun kültürel sürecini içeren İskitlerin özelliği olarak elde tutulan taşıma kabı veya içki kapları savaşçı-kahramanlık hikayeleriyle ilişkili olarak aynı zamanda Türk balbalları ile bağdaşabilir.³⁰

Bu taşların çözümlenebilmesi ne için yapıldığı, ne amaç taşıdığına ilişkin sorular sorulması, yapılan arkeolojik araştırmalar ve sondaj çalışmaları olsa da halen kesin ve net olarak bir amaca hizmet etmek olarak sabit düşünce taşıyıcı ³¹bilgiler

³⁰ Oktay, Belli, **Doğu Anadolu'dan İnsan Biçimli Anıtsal Taş heykel ATH**, TÜBA-AR VIII, 2005, (ATH), s.141

³¹ Belli, ATH, s.143

içermemektedir. Bunlar dikdörtgenimsi taş levhalar olmakta, kayanın üzeri taşla işlenerek örtülmüştür. Çeşitli nesneler, süs eşyaları, savaşçı özelliklerini gösteren nesneler ele geçirilse de Ukrayna, Güney Rusya ve Orta Asya'daki "kurgan kültürüyle" aynı zamanda ölü kültürle bağdaştırılmasının sonucu olarak Hint-Avrupalı olarak adlandırmak doğruluk taşımamaktadır. Çünkü kültürel etkileşim, ortak bir düşünce oluşturdıkları ortada olmaktadır. Kuzeyli olan bu bozkır kültürü, zamanla güneye doğru inerek Transkafkasya ve Doğu Anadolu etkileşimli göç hareketi Trans-Kafkasya kökenli tarımsal hareketlilik, Erken Trans-Kafkasya kültürü İ.Ö. II. bin yıla doğru son bularak göçebelik-pastorizm anlayışına dayalı sistem sunmuştur.

Doğu Anadolu Malazgirt, Doğu Beyazıt, Kars ve Ardahan civarında Erken Trans-Kafkasya yani İlk Tunç Çağı'nın sona ererek yerleşik yaşamdan ziyade, kuzey bozkır kültürü anlayışı etkili olmakla beraber, mezar anlayışında kurgan kültürü (Martkopi, Trialeti vs.) görülmektedir. İnsan biçimli olan bu dikilitaşlar, Ukrayna ve Kafkaslar üzerinden Hint-Avrupa kökenli toplulukların Doğu Anadolu'ya gelmiş olduğu güçlü bir sistem anlayışından ortaya çıkmış olabileceği bir olasılıktan öteye gidememektedir. Ayrıca tasvir anlayışındaki çene kısmındaki sakal anlayışı, İskit geç dönemine işaret etmektedir.

Proto-Türkler ve Eski Türkler tarafından önemli ve özel bir konuma sahip olan bu dikilitaşlar, Kırgızistan, Kafkasya, Altay, Sibirya ve Moğolistan'a kadar yayılım süreci göstermiştir. İ.Ö. VIII. yüzyılda Orhun Irmağı'nda yer alan Kül Tegin ve Bilge Kağan mezar yazıtları balbal örneklerini içermektedir. Ölen kişiye saygı ve tekrar yaşamasını sağlama ya da önemli şahsi grupları temsil amacı taşıyan ölü kültürü içeriği taşımaktadır. Mezarlıklarda, kapak taşı olarak kullanılan insan biçimli taşlara Güney Rusya'da rastlanmaktadır. Bir platform, kayaya yaslanacak biçimde bölgelere özgü taşlardan oluşan basınçla beraber ise yerlerinde sabit durması güçleşmiştir.

Kafkasya topraklarındaki Ön Türklerin varlığına ilişkin bilgiler, bazı kaynaklarca farklılık taşımakla birlikte, Doğu Anadolu ve Azerbaycan olmak üzere bazı araştırmacı kişilik ve gerçeklerden yoksun olan kişilerdir.³²Böyle bir kanı tamamen yanlış bir düşünce ürünü olarak, arkeolojik araştırmalar dışında yapılmış

³² Beyhan, Karamağaralı, **Ahlat mezar taşları Ön Türklere ait İlk Kurganlar Pazırık Kurganı ve Balbalları**, Ankara, 1992, s.1.

yorumları oluşturmaktadır. Kuzey ve Güney Azerbaycan topraklarının her zaman Türk yurdu olarak tanımlanması yapılan yorumlar Türk halklarına karşı yaratılmış asılsız iddaa olmakla birlikte, kültür ve medeniyetin varlığını yozlaştırmaya yönelik gerçeklik taşımayan bilgiler bütünüdür.

Önemli bilim adamlarınca İ. M. Dyakonov, V. A. Belyovski, Y. B. Yusifov tarafından Azerbaycan topraklarında Aratta devleti'nin Eski Türklerden oluştuğunu İ.Ö. XXVIII. yüzyılda ortaya çıkartılmıştır. Sonuç olarak İ.Ö. III.-II.bin yıllarda Türk halklarının bu topraklarda yaşadıklarını Proto-Türkler olarak adlandırılan bu halklar dilleri, ses sistemleri açısından da benzerlik göstererek Azerbaycan'dan Orta Asya ve Doğu Anadolu'ya doğru yayılım kazanmışlardır. Proto-Türkler Kafkasya'da önceden var olsalar da Ethoslar yani halklar Lulular, Kassitler, Turukkilerin varlığı bunun açıkça ispatı niteliğinde olmakta, Mezopotamya'dan Sümer, Elamlar, Hurrielerin varlığına ilişkin bilgiler Türklük kanıtları tartışmalıdır. Doğu bölgesinde, Altay, Tuva yöresi Proto-Türk varlığı, taş baba kurganları Kırgız yurdu olan Tokmak (Burana köyü) Türk varlığı sürerek Hakkari bölgesine kadar yayılmıştır. Bunun sonucunda, Eski Azerbaycan, Anadolu'nun güneyi ,Mezopotamya toprakları Türkmenistan bozkır yaylalarında İlk (Erken Türk) medeniyetin ve kültürünün izlerini taşıdığını sonradan Türkler tarafından Aratta devletinde yaşayan Türk halklarının göçleri ve kültürel etkileşimi sonucu, Altay-Sayan (Alatay-Alatav dağ-sıradağlar) Ön Türklerin ana yurdu olarak kabul edilmesi Eski Azerbaycan varlığıyla ortaya çıkmıştır.

Türk kavimlerinin göçleri sonucunda ise dikilitaş, taş-kurganlara rastlanması, yayılım alanları Güney Sibiry bozkır kültürü, Kafkasya ve sonrasında Ön Asya göçebe Türk kültürüyle bağlantılı olarak Doğu Anadolu'ya doğru yayılmışlardır. Eski Türk boylarına ait dikilitaşlara ait bilgilerin “Nizami Gencesi'nin” “İskendername” adlı eserinde belirtilmesine saygı duyulması, Kıpçak boylarından olan atlılar ve çobanlar sürü içinden koyun hediye edermiş, diye ifade edilmiştir. Saka-Gamer-Gimmer-Kimmer olarak zamanla değişime uğrayarak ifade edilen biçimde isimlere sahip olan Hunlar, sonrasında Hazar ve Moğol akınlarıyla bu bölgelerde Kıpçak-Kumanlarının yaşamış oldukları bilinmektedir.³³Rusya ve Ukrayna'nın güneyindeki yaylalarda yer alan taş-balbalların Türk boylarına ait

³³ Karamağaralı, s. 34

olduğu Türk gelenekleri taşıdıkları, mezarlara ölülerin kımız ve et, doğuya bakan yüzlerin resmedilmesi bile kurgan kültüründeki taş-babaların stilistik özellikleri N. K. Rerix adlı Rus ressamında dikkatini çekmiştir. Don Dinyeper civarında da çok sayıda kayıtlı taş balbal ve dikilitaşların varlığı bilinmektedir.

4.1.2. Altıntepe Kenti Konumu Ve Ölü Kültü

Erzincan yakınındaki Urartu sınır kenti, Azerbaycan'ın doğusu, Apşeron yarımadası (Hazar Denizi kıyısı) kurgan-mezar ve insitu steller Ermenistan'daki Lori-Berd'de ata kültü heykelleri, gömüler Güney Hazar bölgesinde Marlıktepe nekropolünde erkek ve kadın heykel figürleri Orta Asya bozkır kültürüyle ilişkilendirilmektedir. Dinsel amacın ötesinde, otoriter hükmetme isteğine yönelik yönetim anlayışını temsil etmektedir.

Tunçtan halkalar ve ince sargı boncukları bozkır kültürleri, Kafkasya Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı dönemlerini kapsayarak İran'ın kuzeybatısı ve Van gölü civarına kadar uzamaktadır. Bunlar tıpkı Mezopotamya III. Ur sülalesi mezarlarından esinlenildiğini göstermektedir. Dökme ve kesme tekniği kullanılmıştır. Dikilitaşlar gösteriyor ki farklı yerlerde ve amaçlarla kullanılmış olup mezar kültü, kurgan olarak büyük çoğunlukla tanrısallık göktanrı inancıyla da ilişkili olabileceği belirtilmektedir.

Hakkari taşlarındaki dinsel amaçla yapılmış ve Yakındoğu kültürleriyle bağdaşık olan saygı ve geleneklere bağlılık çerçevesinde savaşçı-avcı ve çıplaklık sembolü kuzeyde yer alan Ön Asya kültürüne göre farklılık göstermektedir. Ukrayna ve Kırım farklı özellikte, Proto-Hint Avrupalılarla etkileşim ve stellerin yayılım alanı, Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan (İran), Dağıstan ve Ermenistan yani Hazar Denizi batısında, özgün konumda kurgan türü mezarlar Doğu Azerbaycan, Apşeron'da, Aşhanakaran'da yontu-menhir çizgisel karakterde betimlenmiştir. Suspansuvarla resmedilmesi, erkek savaşçı figürleri, antropomorf, dağ keçisi motifiyle betimlenmiştir.

Antropomorf dikilitaşları, Hazar Denizi güneybatısında Arjag Kalesi'nde 125'e yakın dikilitaşa rastlanmaktadır. Kayaya oyularak, sıralı halde oturularak cinsiyet belirtilmemiştir. Sakal ve titizlik anlayışı görülmemesi farklı tarihlendirme anlayışına İ.Ö. I. bin yılın ilk yarısına işaret etmektedir.

İki elinde tutar biçimde kabı göçebe yaşıntının simgesi olmuştur. Batısında Ahmedabad köyünde çizgisel teknikte stellere rastlanmıştır.

Bunlardaki hançer duruşa sahip olma anlayışı sağdan sola doğru duruş sistematığı Hakkari civarıyla etkileşim olduğunu göstermektedir.

Ermenistan'daki antropomorf kaba işçilikli, detaya yer verilmeyen, amaçları, stilistik özellikleri, tarihlendirme anlayışlarını güçleştirmektedir. Kadın figürleri olan stellere yer verilmesi, vücut uzuvları ve şekillerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca Nahçıvan civarındaki Kolani'daki İ.Ö. I .bin yıl başlarında ortaya çıkan dikilitaşlarda bu bölgeyle benzer özellik gösteren iri taşlardan oluşmuş İskit yontu-menhirlerine benzer özellik göstermektedir. Antropomorf steller rastlanmakta olup, sakalları,erkek tasvirleri, cinsiyet organlarının suspansuvar denilen bir örtüyle gizlenmemesi, içki kabı özelliğinin tasvir edilmesi Hakkari yöresine ait stellerle ayrışan özellikleri göstermektedir. İnsan biçimli yontu-menhir gelenekli taşların yaygın olarak kullanımı, tasvir edilişi ve stilistik özellikleri açısından batıda Ural dağları, Çin kültürel anlamıyla "Minusinsk Okunev Kültürü" ile ilgili ikonografiksel Tunç Çağı sonundaki Orta Asya bozkır kuşağındaki İ.Ö. IV. bin yılın II. yarısını yansıtır şekilde ifade edilmektedir. Hakkari taşları daha Yakındoğu ve geleneksel kültürü içermektedir.

Doğu Kafkasya'da yer alan Dağıstan'da insitu durumda yerleşim içine gömü durumunda oluşan mezarlar ve mezar taşları yontu-menhir İskit medeniyeti bazında antropomorf insan heykellerini yansıtan stellerdir.

4.2. KAFKASYA ARKEOLOJİSİ VE İNCELEME ALANLARI

Kuzey ve Güney Kafkasya olmak üzere Ural-Altay, Sibirya dağları ve Hazar Denizi'nin doğusu ve batısı olarak sınıflara ayrılarak stellerin farklılaşması, etkileşim ve yayılım alanları, amaçları, neden yapıldıkları şeklinde kültürel etkileşimlerle bağdaştırılabilir. Yaşayış tarzları, inanışları, bağlı oldukları inançlar bütünü, coğrafi konum ve yayılım alanları etkili olan faktörleri içermektedir.

Egemen olunan geniş coğrafya ve içinde yer alan taş bloklar, ata kültüne yönelik olan dikilitaşlar, taşların ruhları (stone spirit) duyguların modern şehirler bütünü halinde farklı özellikler taşımasıdır.

Bu taşların yer aldığı bölgeler, Aras nehrinin kuzeybatısından başlayarak Oltu, Karmir Blur, Lori Berd, Kolani, Tiflis, Ogni ve Grozni modern şehri yer almaktadır. Hazar Denizi'nin batısında yer alan bu dikilitaş ve kültürel ata - kültü stellerini Dübendi ve Aşhanakeran stellerinin Hazar Denizi'nin kuzeydoğu ucuna yakın yerde ise Balte adlı insan görünümlü stellerin yayılımı ve önem taşıyan anıtsal taşlara yer verilmiştir. (Proto-Hint Avrupa erken dönem göçleri)

4.3. KAFKASYA'DAKİ DEVLETLER VE KÜLTÜRLER

Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya olarak ikiye ayrılarak kültürel özellikler, coğrafi konum, yeryüzü şekilleri, yaşayışları, inançları vb. özelliklere dayanarak farklı özellikler veya benzer durumlarda kültürel etkileşim yaparak gelişim göstermişlerdir. Göçebe yaşam anlayışı bozkır kültürünün ortaya çıkmasına, halkların bulundukları yerleri terk etmelerine veya erken göç anlayışına maruz kalmasına sebep olmuştur. Kafkasya halkları kuzeyden Rusya Federasyonu, sonrasında Nataleuka, Kernosouka, Andreeuka, Krillouka, Don ve Volga nehirleri arasında kalan kısımda Kovalesskove, Nalçık, Kuban vs. ata-kültü dikilitaşları bu kültürlerle ve şehirlerle önem kazanmıştır. Tunç Çağı'nda ise ağırlık kazanarak tarih öncesi dönemden başlayarak ve sonrasında Kuzeydoğu Anadolu'da Erzurum-Kars civarında meydana gelerek yayılım alanı kazanarak çeşitli göç yollarıyla yayılmıştır. Kafkasya bölgesindeki arkeolojik araştırmalara dayanarak ulaşılan kültür, Karaz Kültürü'dür. Bu kültür, Abhazya, Gürcü Krallığı, Çeçenya, İnguşya, Avar Hanlığı, Güney Osetya, Kabardino-Balkarya, Karaçay-Çerkesya, Kuzey Osetya, Kuzey Kafkasya yöresi, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti (Dağıstan), Ubıhya, Çerkesya, İmareti Krallığı Kafkasya'nın kuzey bölgelerini içine almakla birlikte, Hazar Denizi'nin doğusu Ermenistan, batısında Azerbaycan, Gürcistan olmak üzere Güney Kafkasya kültür bölgeleri, Doğu Anadolu, Transkafkasya, Urmiye Gölü İran Azerbaycan'ı kısmı olmak üzere Karaz kültürü etkisi altında kalarak istila ve göçlere maruz kalınsa da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu kültür mimari, anıtsallık özelliğiyle birçok arkeolojik buluntu ışığında yayılarak kalıcılık kazanması kaçınılmaz olmuştur.

Kafkasya'da daha çok kuzey kısımların dağlık alanlarında varlığı netleşmiş olmakla beraber mezar anıtlarına rastlanmıştır. Halkın daha çok o dönemde farklı

dinlere inanişı, gök tanrıcılık inanişinin mezar anıtlarını etkilediği şeklinde düşüncelerin varsayım olduğunu, ölü gömme adetlerini ve mezar sistemi anlayışını sadece gök tanrı inanişini yansıtan semavi dinlerle değıştirselerde, yapıların geçmişı yansıttığı gerçekliğini taşımaktadır. Kabardino-Balkarya'dan başlayarak uzanarak gelen Osetya-Çeçenya sınırlarlarına kadar uzanan anıtlar “güneş mezarları” adını alarak, bu mezarlık alanların bulunduğu kısma nekropollerde de “Ölülerin Şehri” denilmektedir.

4.4. KAFKASYA MİMARİ ANLAYIŞI VE YAŞAMLARINA UYARLANIŞI

Mimari durumu ise, göçlerin nedenleri olarak Kafkasya’da meydana gelen çatışmalar, salgın hastalıklar ve istilalar bu coğrafya’da yaşayan halkların korunma amaçlı savunmaya dayalı mimari sistem anlayışını geliştirmelerine sebep olmuştur. Geliştirilen bu sistem, bileşik, complex yapılar topluluğunu yansıtarak dağlık bölgelere ve kayalık alanlara inşa edildiği görölmektedir. Gürcistan’da Gognori, Avrenlo, Santa ve Lodovani’de labirent mezar anıtı türünde yapıldığı görölmektedir. Koruma esasına dayalı dikdörtgen planlı ve gözetleme kuleleri dikilmiştir. Bu kulelerin en sağlamları ve günümüze ulaşmış olanları, Orta ve Doğu Kafkasya bölgelerinde görölmektedir.

Çatı biçimlerinin özelliklerine göre sınıflandırılması, dört grupta incelenmesine sebep olmuştur. Düz-kırma çatılı, çatısız, beşik tarzında olanlar ve sivri basamaklı olan çatılar şeklinde incelenmektedir. Arkeolojik araştırmalarda karşımıza çıkan “Veyrah Kuleleri” bu mezar anıtları en iyi şekilde korunan günümüze kadar varlıklarını sürdüren bu yapıların Bronz Çağı’ndan başlayarak Çeçen-İnguş Bağımsız Cumhuriyet Devleti olan kazılarda ortaya çıkan çeşitli kalıntılar ışığında Eğikal, Hamhi gibi kentlerde “İskit” medeniyetinin varlığı ve Kafkasya’da yaşadıklarını göstermektedir.

Moğol istilasına maruz kalınması, dağlık kısımlarda savunma amaçlı kulelerin yapılmasını 1220’li yıllarda Kuzey Kafkasya’daki Çeçenya halklarının askeri ve dini işlevli olan bu yapıları inşa ettiği görölmektedir.

Ruslar ve Kafkasya halkları arasında yapılan savaşın, yüksek strateji, savunma bağlantısı ve haberleşme bazlı olarak Ruslar tarafından kullanılmaya

başlanmıştır. Fakat Kafkasya halkları tarafından yapılan bu kuleler yerleşim esasına dayalı olarak yapılırsa da Çeçenya Yetkali’de dini amaçlarla yapılan mimari anlayış üslubu kullanılmıştır.

Bu yapılar oldukça yüksek, hafif, oval ve Vaynah kule mimarisine benzer 3000’e yakın kalıntı olsa da günümüze ulaşan sayı 300’e yakın kalıntı olmaktan öteye gitmediğini göstermektedir. Çeçenya-İnguşya bölgesi dünyanın kule yapım merkezi olarak anılmaktadır. Çatısız veya düz kırma çatılı olanlar ise, Kuzey Kafkasya’da Osetya-Çeçenya ve Dağıstan’a doğru uzanarak Azerbaycan’a doğru uzanan bir sınır-şerit şeklinde taş yapılar ve mimariden oluşmaktadır. Gürcistan’ın Suanetya bölgesinde beşik şeklinde çatı planına taş örme tekniğiyle ya da plaka taşlarla basamak olarak inşa edilen yapılar sonunda ise nekropoller alanı olan anıtların yer aldığı bölgeler, Kabarday-Balkarya, Osetya-Saniba, Çeçen-İnguş bölgesi Vovnişki gibi yerler ve şehirlerde görülen mimari anıtsal yapılara rastlanmıştır.

Sonuç olarak, dikilitaşlar, mezar anıtları bölgesel farklılıkları yansıtsa da Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgelerinin Proto-Türklerin ana yurtları olduğunu göstermekle beraber geniş bir dünya görüşü anlayışına dayanarak Hakkari-Azerbaycan, Orta Asya’daki şamanizm inancı, göçebe anlayış sistemleri, Türk taşlarının varlığı, yüksek sınıflı göçebe hayat tarzına sahip yöneticilerin Hakkari, Azerbaycan yani İ.Ö. II. bin yıl ortaları ve İran Azerbaycan’ında yaşadığını erkek ve kadın heykellerindeki kap tutma anlayışı İskit medeniyetinin varlığıyla Orta Asya’ya kadar uzanmıştır. Daha çok ticaret esasına dayalı yüksek sınıftan insanların varlığına işaret olsa da, tarihlendirme açısından farklılıklar olduğu yadsınamaz gerçektir.³⁴

Şaman gelenekleriyle bağdaşan İskitler’in iki elde tutulan kap ve bunun tunçtan yapılmış olması savaşçı erkek figürlerine daha çok Erken Demir Çağı’nda Gürcistan ve Ermenistan’da rastlanılmıştır. Bu gelenek daha çok ölümden sonra kahramanlık dünyasında yer alma anlayışı, kadın figürlerinde ise güç ifadesi olarak adlandırılrsa da Doğu Azerbaycan bölgesinde Ashanakeran’da yer alan erkek figürünün boynundaki kolye ifadesi kadınlara yüklenen özelliğe ters düşmektedir. Transkafkasya ve Güney Azerbaycan (İran) olarak adlandırılan kısımda çıplak erkek

³⁴ R. M., Bohmer, *Skytische Grabsten aus Mugesir*, Bagdadar Mitteilungen 29, 1998, s.81.

figürinleri birer “savaşçı tanrı” askeri özellikte ya da “tanrısal savaşçı” ifadesiyle dinsel özellikler yüklenmiştir.³⁵

Ermenistan’da Karmir-Blur, Oshakan vb. Son Tunç Çağı yerleşmelerinde bulunan cinsiyet organlarına dair ibare yine bu anlayışla ilişkilendirilmektedir.³⁶ Arsenik yataklarının, Hakkari Yüksekova civarında var olduğu bilinmektedir. Azerbaycan’daki insan biçimli dikilitaşlar zamanla, figürin yani “idol” olarak adlandırılmasıyla, ölülerin kurgan şeklinde gömüldüğü görülmektedir. Bu durum Yamnaya Kültürü’ne (Katakomb) karşı korumak amacı taşımaktadır.

Batı Avrupa, Karadeniz civarı ve Orta Asya olmakla birlikte bu taşların literatürde “yontu-menhir” yani “antropomorf ” olarak adlandırılmıştır. Doğu Anadolu’daki insan biçimli olmayan türdeki literatürel ismi ise “stel ” yani “dikilitaş” denilir. Hint-Avrupa kavimleri İ.Ö. V. -IV. yüzyıllarda, Hazar Denizi arasında ve Karadeniz ile metalurji ticareti yapılmakla beraber, göçlere ve savaşlara maruz kalınsa da, ticaretle geliştiklerini ve yeni bir din anlayışını yansıtan yontu-menhir türündeki insan biçimli stellerdir. Malatya’daki Arslantepe civarında yer alan Arslanlı Kapı kabartmalarının “Franktin” türünde tunç baltalar olduğu görülmektedir.

³⁵ Boehmer, s. 88.

³⁶ K. L., Oganjesjan, **Karmir Blur IV**, Erevan, 1955, s. 6.

BEŞİNCİ BÖLÜM

GENEL KÜLTÜRLER ARASI İLİŞKİLER VE DÖNEMSEL BAĞLANTILARI

5.1. SON TUNÇ ÇAĞI – ERKEN DEMİR ÇAĞI ÖLÜ GÖMME KÜLTÜ

Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı dönemlerini içerik olarak ele almadan ilk etapta oluşum süreci yani ölü gömme kültürle ilişkisi sonrasında ortaya çıkmakla kronolojik olarak bağlantı silsilesi halinde ve medeniyetler ışığında kültürel ilişkiler ve etkileşim ışığında ele alarak ilerlemektedir.

Anadolu, ilk seyrini Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı olmak üzere yazının henüz icat edilmediği dönemlerde toplulukların, kabilelerin yaşayışları, inanışları, bıraktıkları kültürel izlenimlere dayanarak prehistorik dönem olarak adlandırılan arkeolojinin ilk dönemleri olarak adlandırılan Son Buzul Çağı (Pleistosen) sonrasında ortaya çıkarak gelişim göstermiştir. Sonrasında değişik coğrafyalarda ve antik dönem yaşayışlarında olduğundan ötürü bağımsız bir süreç izleyerek ölü gömme biçimlerine dayanılarak birtakım birikimlere ulaşılmıştır.

Ölü gömme sistemi, "inhumation"(humasyon) gömü olan, ölünün bedeninin etrafı taşlarla çevrili olarak mezarın içine toprak altında veya çukura açılarak gömülmesi şeklinde ortaya çıksa da, kremasyon uygulamasıyla ölünün yakılması işlemine denilmektedir. Kemiklere etkisi, bu sistemde ise dişlerin ve büyük iskeletlerin sağlam olarak kalmasına neden olmuştur. İskeletlerin ise evlerin tabanlarına hocker durumda gömülmesi olarak saptanmıştır. Ayrıca kremasyon uygulaması, İ.Ö. II. bin yılın ortalarında Hititlerde yaygın bir uygulama olduğu için, Hititlerin etnik kökenlerinin çoğu zaman Hint-Avrupalı olduğu, Hint Avrupalı göçlerle ya da Kafkasya üzerinden çeşitli göç yollarıyla Anadolu'ya gelmiş olabileceklerini belirtmek yanlış olmamaktadır. Demek ki kökenleri itibariyle, Anadolu ve Yakındoğu ile bağdaştırmakla Mezopotamya'ya yabancı olduklarını göstermektedir.

Daha sonraki süreçte ise, intramural ve ektramural gömü sistemi ortaya çıkmıştır. Latince olan "murus" sözcüğünden türetilse de, savunma duvarı denilmektedir. Intramural gömü, "savunma duvarının içi " olarak adlandırılarak,

Ekstramural gömü ise ‘‘savunma duvarının dışı ‘‘ olarak ifade edilmektedir. Bu iki kavram gömü uygulaması ve sonrasındaki kentleşme olgusu kavramıyla bağlantılı olarak prehistorik kültürlerle bağdaştırmak yanlış olmamaktadır.

Çeşitli mezarlara da rastlanılmakla birlikte, et ve kemik ayrımı bunların farkı için farklı yöntemler uygulanması gerekmektedir. Ian Hodder’in dediği gibi başı gövdesinden ayrılmış olarak bulunan iskeletlerin toplumsal egemenliğe sahip insanları çağrıştırdığını ayrıca kaya resimlerinde de görmekteyiz.

Neolitik ve Kalkolitik çağa birlikte Anadolu’da intramural gömü azalarak devam etse de, ekstramural gömü geleneği ortaya çıkmıştır. Örneğin:Doğu Anadolu’da Elazığ’da bulunan Norşuntepe’de yerleşim içi intramural gömü, güneydoğusunda yer alan Alisharhöyük’te ise her iki gelenek görülmektedir.

Daha sonra intramural gömü yerini ekstramural gömü sistemine bırakarak Mezopotamya uygarlıklarındaki geleneğe bağlılık insanları koruma amaçlı olarak yerleşim içi gömülerde ısrarla devam etme anlayışı güçlü bir bağlılık göstergesi olarak adlandırılarak ‘‘aile shapel’i ‘‘ olarak adlandırılmıştır. Bu gelenekler, Doğu Anadolu’da görülen dikilitaş yani stellere yansıtılmakta oldukça kuralcı ve dini geleneklere bağlılık belirtilmiştir. Esasen, seçkin sınıftan olan kadınlara veya yönetici vasıflı erkeklere, doğa üstü güçleri olan şaman, büyücü gibi farklı sınıftan kişiler intramural ve ekstramural gömü anlayışı olarak her iki geleneği bağlılıkla sürdürmektedirler.³⁷

Ekstramural sistem, ata kültürle ilişkili olarak toprakların korunması amacıyla ataların mezarlarına sahip çıkması bununla birlikte neolitik dönem, tarımsal üretim ekonomik gelişmeler ve nüfus artışı, ata kültü inanç sistemiyle ortaya çıkmıştır.

Çünkü o dönem insanı yerleşim dışında bir mezarlık alanı oluşturması, o dönemde yaşayan insanların soyut düşüncesi, tohumun tarım ürünü olması ve ölenlerin öteki dünya inancıyla tekrar doğabilmesi arasında bağlantı kurularak, bu sistem ana tanrıça kültürle ilişkilendirilir.

³⁷ V. Gordon, Childe, **Doğu’nun Prehistoryası**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, s.14

5.2. KRONOLOJİK OLARAK DEĞİŞİM EVRESİ

Besin üretimiyle birlikte, ata kültü bölgelerin mülkiyet anlayışını ayrıca tarımsal üretim ile ilgili deneme sistemini yansıtmaktadır. Kronolojik olarak:

I.Devşirme Evresi:Besinleri depolama ihtiyacına dayanarak sınıflandırılmaktadır.

a.Seçici avlanma-Üst Pleistosen/Dilgi aletler – Magdalen-Üst Paleolitik-Homo Sapiens+Homo Neandarthelansis İ.Ö. 33.000-12.000

b.Mevsimlik dolaşım ve avcılık – Holosen/Epipaleolitik – Mezolitik(Orta Taş Çağı)-Homo Sapiens İ.Ö. 14.000-12.0000/11.000

c.Besin toplayıcılığı, uzmanlaşmış hayat, tam yerleşik yaşama geçiş, Mezolitik İ.Ö. 12.000 sonları

II.Besin Üretim Evresi: İ.Ö. 12.000/10.000-günümüz

a.Aile, bireysellik, kısa evreyi içermektedir.

b.Akeramik Neolitik dönem: İ.Ö.12.000-7.000

c.Neolitik dönem: Yerleşik yaşam, ilk tarımcı köy topluluklarından oluşmaktadır. İ.Ö. 7.000-6.000

d.Kalkolitik dönem: Genişletilmiş tarımcı köy topluluklarından oluşmaktadır. İ.Ö. 6.000-3.200

Son olarak ise Yazının icadı tarihi devirler Erken Tunç Çağı İ.Ö. 3.200-1.700 olarak tarihlendirilmiştir.³⁸Seküler dünyayla birlikte, ortaya çıkan gelişmeler, tinsel dünyadaki değişimler sonrasında merkezileşme bunun sonucunda ortaya çıkan olgu mezarlık alanlar ve sonrasında bunları oluşturan mezar taşları yani steller kentleşmenin oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Bunu farklı dille Murray Bookchin ‘Kentsiz Kentleşme’ den bahsederek sıradan bir bölge değil, tanrılara ve olağanüstü güçlere tapınılan dinsel bölge olarak düşünmüştür.

Jean Baudrillard ise ‘Simgesel Değiş-Tokuş-Ölüm’ adlı eserinde ölümlerin değiş tokuşa değer ve kendi varlıklarıyla bir olarak gördüklerinden merkezden uzak yerlere

³⁸ Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal, **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, Görsel Yayınlar, 1982, s. 15.

gömülmüşlerdir. Kentleşme ile teknolojik, metal kullanımı, plan, üst sınıflara otorite varlığı kazandırmak sonrasında dinsel ve siyasi sınıfla güç oluşturacak bir organizasyon sağlamak amacıyla şekil bulmak amaçlanmıştır.

5.3. ORTA TUNÇ ÇAĞI

İ.Ö.1750 – 1550-ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI YANI ESKİ HİTİT İMPARATORLUK ÇAĞI-Hattileri ortadan kaldıran Hititler egemen olmuştur.

5.4. SON TUNÇ ÇAĞI

I.İ.Ö. 1550-1400

II.İ.Ö. 1400-1300

III.İ.Ö. 1300-1200 Bazı kaynaklarda başlangıç olarak, İ.Ö. 1650 – 1200/1100

Anadolu’da bakır ve kalay’ın karışımından oluşan tunç madeni İ.Ö. III. bin yılın başlarında kullanılmıştır. Mezopotamya’da ve Mısır’da İ.Ö. IV. bin yılın sonunda ele geçirilen yazılı belgeler ışığında ‘tunç’ sözcüğüne rastlansa da Erken Tunç Çağı sonunda devam eden tarımsal köy kültüründe bronz alet kullanımı yaygın değildir. Orta Tunç Çağı döneminde etkili olan medeniyet ise, Asur Ticaret Kolonileri Çağı yani Eski Hitit İmparatorluk Çağı dönemini içermektedir. Fakat Asur medeniyetini araştırırken biraz daha öncesine giderek Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı dönemlerini ele alacak şekilde anlatmak doğru olacaktır.³⁹

Kalko+Lithos=Bakır+Taş olarak her iki hammaddenin alet yapımında kullanıldığı dönem olmasıyla, insanoğlunun yerleşik düzeninde ve yaşam tarzında önemli farklılıkları beraberinde getirmiştir.

Yani İ.Ö. 4500-3500’lü yıllara gidersek Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nın alt yapısını oluşturabilmek için, Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı dönemlerini kapsayacak

³⁹ Doğu Anadolu Bölgesi Malatya dolayları, Elazığ ve Erzurum bölgesiyle birlikte Karaz kültürü, Pulur ve Güzelova kentleri başta olmak üzere Ege dünyası ve Balkanlar ile ilişkili görünürken, diğer yandan yukarıda sözünü ettiğimiz madencilik eserlerinin dönemsal ayrımlarında etkisiyle Kafkasya ile bağlantısını açıkça belli etmektedir. Üretim aşamasının başlama süreci Erken Tunç Çağı I ‘de İ.Ö. 3000 li yıllar başlangıç alınmıştır.

temelde geçmiş izler olmakla birlikte, Anadolu ve Mezopotamya bölgelerinin konumlarını ve arkeolojik izlerinin erken safhasını incelemek gerekmektedir.

Kalkolitik Çağ Kültür Bölgeleri Anadolu ve Yakınoğu’da ilk dönemde, Hazar Denizi güneyinde İran Kültürleri, İlk Obeyd-Hacı Muhammed Kültürü, Yarmuk-Wadi Raba Kültürleri, Halaf Kültürleri olarak önem taşımakla, Halaf kültürü yerleşik yaşıntının genişlediğı avcılığa dayalı gelenek etkisi Doğu Anadolu’nun yüksek kesimleriyle, Kafkasya bölgesindeki köy yaşıntısından anlaşılmaktadır. Özellikle Gürcistan’da Şahaveri gibi bazı yerleşmelerin olması bu bilgileri kanıtlamaktadır. Van’ın hemen doğusundaki Tilkitepe yerleşmesinde de Halaf kültür noktası izleri görölmektedir. Obeyd kültürü etkisiyle ise, elde edilen malzemenin yüzeyinin çok zaman alacağından bezenmesi zaman almakla beraber çanak çömlek yapımında seri üretime geçilmiştir. Ürün dağılımı, standart üretim kentleşmenin gereğı olan ölçüde başlamıştır.

İ.Ö. IV. bin yılın ilk yarısında seri üretim süreci bölgelere göre farklılık göstermekle birlikte, artan talebi karşılayabilmek için seri üretime geçilmiştir. Kuzey bölgelerde, Yukarı Fırat ve Dicle havzalarında Kalkolitik Çağ’ın son dönemlerinde değişik çözümler üretilmiştir. Yavaş çarkta dönen ve kilin kaba bir şekilde sıyrılarak düzeltilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Doğu Anadolu Elazığ Norşuntepe gibi Gavra kültürüne ait yerleşmelerde genellikle kalıba basılarak yapılan çanak-çömlekler yaygındır ve güney bölgelerdeki gibi eğik hatlı ve eğimli kıvrımlara sahip değildir. Arslantepe seri üretiminde İ.Ö. IV. bin yılın ilk yarısı tarihli, hızlı çark uygulaması hayata geçirilmiştir. İple kesilerek çarktan alınmıştır. İ.Ö. 3500’lü yıllardaki buluntularda, ‘‘illüstration’’ karşımıza çıkmaktadır.

Doğu Anadolu’da Erken Tunç Çağında II. ve III. Dönemlerini kapsayacak şekilde özgün gelişmeler, bağımsız politik birimler, Erken Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı’ndan farklı tiplerde at nalı biçimli ocaklar yer almaktaydı. Yukarı Fırat Havzası’nda Erken Tunç Çağı I. döneminde yerli ve yabancı etkileşim unsurları sayesinde yenilikler ve değişim yaşanmıştır.

Bu durum Malatya ve Elazığ bölgelerinde bulunan topluluklar tarafından kendi tarihsel süreçlerini değiştirmişlerdir.

Erken Tunç Çağı II. döneminde yaklaşık (c.) İ.Ö. 2750-2500 yıllarında Transkafkasya kavimli kültürel değerlerin yavaş yavaş bu bölgelerin topluluklarına sızarak ekonomik ve toplumsal gelişmelerde farklılığa yol açmıştır.

Kültürel birlikteliğe sahip toplumlar, bağımsız politik birimlere ayrılarak sonrasında bu toplumların göçebelik esasına dayalı olduğu görülmektedir. Bu süreçte ortaya çıkan biçimlendirilen buluntular, işlevsellik açısından da farklılık taşımaktadır. İki başlığa ayrılmaktadır: Transkafkasya kökenli olanlar, boyalı, kırmızı-siyah renkli keramiklerin daha gelişmiş şekli olarak, perdahlı ve üzerleri kahverengi veya kırmızı geometrik bezemelerle süslü açık tonda keramiklerdir. Geniş boyunlu olanlar ise, farklı büyüklükte ama biçimsellik açısından fakir olduğunu göstermektedir. Bunun nedeni ise bu bölgelerde yaşayan halkların dağınık nüfuzu, politik durumları ve bütün olarak hareket etmeyerek özgün sistem oluşturmuşlardır.

Örneğin, Malatya civarında Gelincik kültürü, Elazığ'da Aşvan ve Altınova'dan başka özelliğe sahip türde keramikler, bunlar daha çok bezemeli, kırmızı-siyah renklere bezenmiş motifler olup aynı zamanda bireysellik ve ayrımcılık içermektedir. Altınova, Norşuntepe ve Korucutepe'de bulunan örnekler Pulur'daki Sakyol yerleşimindeki kabartma-bezeme tekniği Malatya bölgesine uzak bir bölge olamaktadır. Benzer motifler Transkafkasya bölgesinde, Ermenistan'daki Ketî mezarlığında görülmüştür. Transkafkasya etkisi ve etkileşimi Norşuntepe'de siyah renkli keramiklerde ve mimari unsurlarda Erken Tunç Çağı II. döneminde kendilerini gösteren bu kavim ahşap örgülü evler, kerpiç tuğlalı bölgesel yapılarda Transkafkasya etkisi görülmektedir.

Ölü gömme uygulamasında, metal teknolojisiyle beraber bu dönemde taş sanduka mezarların ortaya çıkmasıyla İ.Ö. III. bin yıl sonlarında kaba taş bloklar çukurun içerisinde toprağa gömülü bir şekilde ele geçmiştir. Erkek iskeletlerinin bulunmasıyla birlikte, ölüye hediye olarak nesneler bırakılmıştır.

Arkeolojik araştırmalar bu rakamların 65 adet nesne olarak, cinsinin bakır-arsenik, bakır, gümüş, saf bakır, gümüş, altından yapılmış nesne ve çanak-çömleklere rastlanıldığına işaret etmektedir.

Soylu mezarında ortaya çıkan malzemelerin türü, kolye ve taç gibi nesnelerin yüksek sınıfa ait olduğunu, Mezopotamya'ya özgü firnisli, bezemeli kaplar ile

Transkafkasya kökenli olanlar elde yapılmış kırmızı ve siyah bezemeli çark yapımı olanlar iki kültür arasındaki ilişkinin kuvvetli olduğu, metal mızraklar, silahlar, fibulalara rastlanması Transkafkasya etkisinde kalındığını göstermektedir.

İ.Ö. IV. bin yıl sonundaki metal üretim, her iki kültür farklı anlayışa sahip olsa da ilk dönemlerde takas usulünün var olduğu görülmektedir. Yüksek sınıfın Transkafkasya kökenli olması ve buna bağlı olarak Mezopotamya Geç Uruk kültürüyle rekabeti İ.Ö. III. bin yıl sonlarında ise merkezi anlayış ve devlet yönetimindeki ilksellik sistemi bazı karşıtlıkların oluşmasına zemin hazırlaması, Kafkasya kökenli toplulukların her zaman ileri yönetim anlayışı, yaşayış tarzları ileri bir egemenlik görüşüne sahip Kafkasya kültürünün Doğu Anadolu ve Mezopotamya kültürleri üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Erken Tunç Çağı'nın II.evresinde İ.Ö. 2650-2400'lü yıllarda ilk büyük kent devletleri ortaya çıkmıştır. Rahip-kralların yetkisi artmasıyla ticaret sistemi düzenli işleyiş kazanmıştır. Böylelikle seçkin sınıfın otoritesi artmıştır. Tarım ve hayvancılıkla birlikte, dinsel inanış örgütlenme, tapınak+saray anlayışı oluşmuştur. Yukarı kentte soylu sınıf, aşağı kentte halktan kişiler oturmaktadır. Yapılar ise daha kerpiçten yapılmış surlarla çevrili şato tipli yapısal mimari söz konusudur. Doğu Anadolu bölgesinde yüzey bulgularına göre değerlendirmek imkansızdır. Fakat kerpiç duvarlı, taş temel esaslı yapılar, yerleşmeler ise sur duvarı ile korunmaktadır. Güney kısımda ise monarşik düzen hakim olmuştur. Kuzey kısımda Erzurum'da Pasinler Ovası hayvancılık ile yaşayan köy yerleşmeleri, "Sagona" adında birisi tarafından Sos Höyük İ.Ö. 2800-2500 yıllarında Kafkasya etkileşiminin kalktığını, Kura-Aras ya da Karaz kültürlerini varlığını sürdürmektedir.

Siyah-kırmızı açkılı çanak çömleklerin varlığı ayrıca "Nahçevan kulp" ismi verilen insan gözünü anımsatan kulp tipi, kapların üzerinde ilk dönemde kullanılmıştır. Yiv ve kabartmalara nadir rastlanmaktadır. Bölgenin güneyinde, Kuzeydoğu Anadolu ve Transkafkasya etkisi özgün kültürle devam etmektedir. Malatyadaki Gelinciktepe yerleşmesinde ortaya çıkan ilk dönem boya bezemeli kap örnekleri birden ortaya çıkmıştır. Bakır az da olsa obsidyen ve silah yapımı Norşuntepe'de ortaya çıkan kültür etkileşiminin saptandığı yerleşme olmuştur.

Feodal devlet anlayışıyla İ.Ö. 2400-2000/1900 İlk Tunç Çağı III. döneminde, artı ürün fazlalığı, ticaret, maden ile zenginleşen toplum ortaya çıkmıştır. Sonrasında

kendi ülkelerinde tarıma uygunluğu olmayan budunların, Anadolu kültürleri ile birlikte yeni kültür ürettikleri gözlenmiştir. Seçkin sınıf ve bürokratlar surların çevresinde, halk ise aşağı kesimde yaşamaktadır. Anadolu'nun protohistorik sosyo-ekonomik yaşamı yazılı belgeler ışığında, Mezopotamya ile ticari,askeri ve kültürel ilişkiler gerçekleştiğini İ.Ö. 2200 yıllarında Akkad devleti Anadolu topraklarına girmiştir. Fakat Anadolu soyluları yazıyı öğrenmek istemişlerdir. Bu durum Mezopotamyalı tüccarların istenmemesinden kaynaklanmaktadır. 17 kent devleti birliği Hatti kralı Papa öncülüğünde, Akkad kralı Naramsin'in ordusuna karşı geldiği yazılı belgelerden öğrenilmektedir.

Doğu Anadolu'da taş temelli, düz çatılı, kerpiç duvarlı yapılardan oluşmakla beraber, Yukarı Fırat civarında, Keban ve Atatürk baraj göl suları altında kalan yerleşmeler ve Arslantepe, Malatya – Elazığ- Muş Karaz kültürünü oluşturmaktadır. Boyalı kaplar geniş alana yayılmıştır. Tepecik ve Korucutepe köy yerleşmesi Altınova'da yer alan,Norşuntepe ise seçkinler sınıfına ait olup Karaz kültürüne ait olmakla birlikte diagonal,yivli kaplardan oluşmaktadır.Ayrıca Korucutepe'de dinsel törenlere ait üç adet ocak içiçe geçmiş şekilde bağlantılar içerecek durumdadır.

Asurlar bu dönemde ele alındığında, Mezopotamya'da kent devletlerinin ortaya çıkmasıyla Sümer ve Akkad medeniyetlerini içine almaktadır. İ.Ö. 2900-2350'li yıllar Erken Hanedanlar dönemi ilk evresi Sümerler, sonrasında İ.Ö. 2350-2150'li yıllarda ise Akkad uygarlığı ortaya çıkmıştır. İ.Ö. 2100-2000'li yıllararasındaki Akkad ile III. Ur sülalesi/Yeni Sümer devletini kapsayan imparatorluk düşüncesi kalıcılık taşımasa da, yeni ve gelişmiş bir yönetim anlayışının yolunu açmıştır. Sonrasında oluşan rekabet ortamı Sümer ile başlayan büyük kentler ve rekabetsel anlayış bölünmenin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Güneyde dinsel ve kültürel merkezi sistem anlayışına sahip Babil, kuzeyde merkezi devlet yapısına sahip Asur şehri İ.Ö. II. bin yıl başında önem kazanmış ve İ.Ö. I. bin yıl'a kadar önemini sürdürmüştür. Sonrasında kuzeyde yer alan Anadolu ve güney körfez bölgeleriyle ticari ilişkilerin aynı zamanda Anadolu'nun, Mezopotamya'nın hammadde kaynağı olması böylelikle kültürel ve ticari ilişkilerin aynı zamanda önemli olmasına sebep olmuştur.

Asur kenti, merkeziyetçi sistemiyle Anadolu'ya yakınlık itibariyle diğer kentlerden farklı özellikte olmuştur. Asur, Küçük ve Büyük Zap Suyu ile Dicle'nin

bileşiminde yer alması, batı kısmında bulunduğunun belirtisi olmaktadır. Asur kralı (Kal'at Şergat) İ.Ö. VII. yüzyıllarda önemini korumuştur. Ülke ve kent adını baş tanrısı Asurdan almıştır. Zagros dağlarının doğu kısmında kalay, güneyde Babil'de tekstil ürünleri, Anadolu'da Asurlu tüccarlar tarafından ihraç edilmiştir. İ.Ö. II. bin yılbaşlarında ticaret vizyonu Asur'un siyasi gelişimini ayrıca Anadolu'nun düzenini etkilemiştir.

5.5. ORTA TUNÇ ÇAĞI-İ.Ö.1750-1550-

5.5.1. Asur Ticaret Kolonileri+Hitit

İ.Ö. II. bin yılın ilk çeyreği Orta Tunç Çağı başlangıcı ve Anadolu topraklarında yazılı dönem başlangıcı olmuştur. Ticaret sayesinde Mezopotamya'nın silindir mühürleri, dilleri ve çivi yazıları kültürel içerikleri Anadolu'ya gelmiştir. Çömlekçilikte de Mezopotamya etkisi ağırlıkta olmaktadır. Tunç yapımı için ihtiyaç duyulan kalay, Anadolu'da nadir bulunmakta olduğu için Mezopotamya etkili kalaya ihtiyaç duyulmuştur.

Asurlu tüccarlar Anadolu'ya kalay taşımaya başlamışlardır. Böylelikle kültürel birikim sağlanmıştır. Anadolu'ya geçerken Malatya, Kahramanmaraş kervanları kullanılmıştır. Şehir dışındaki tüccarlar ise "karum" adı verilen pazarlarda ticaret yapıyorlardır.

Anadolu'daki Karumlar Kaniş Karum'a, Kültepe'deki (Neşa) ise Asur'a bağlı bulunmaktadır. Sonunda ise İ.Ö. 1750 yılında bu topraklardaki sistemsiz ticaret anlayışına bağlantılı olarak Hititler tarafından ele geçirilmiştir. Asurların sonu olmuştur, çünkü halk bu durumdan rahatsız olmakta Hititlerin egemenliklerini Anadolu'da sağlamasına neden olmuştur. Böylelikle Asur Ticaret Kolonileri Çağı sona ermiştir.

Asurlar, Dicle civarı oradan kuzeye doğru gelerek Güneydoğu Anadolu'ya ilerlemiştir.⁴⁰ Elbistan Ovası ve Malatya yakınlarından Fırat nehri boyunca ilerleme

⁴⁰ Tarihi Çağlar ise Orta Tunç Çağı I-II-III-IV dönemiyle ilerleyerek İ.Ö. 1500 lü yıllarda son bulmuştur. Anadolu'da gereken ticaretle kalay,tunç ve demir üretiminin arttırılması gerekliydi. Ekonomik ilişkilerin zenginleştirilmesi için Asurlarla yakın bir temasa başvurulmuştur. İ.Ö. 1940'larda Akad İmparatorluğu birtakım tehditler ve saldırılara maruz kalarak yıkılmıştır. (Asur Orta

sonucu, Kültepe'ye varmışlardır. Kervan ticareti yapılan güzergahlar bu şekilde aynı zamanda tüccar taşımacılığı olarak dünya ticaretinde de yerini almıştır.

5.6. SON TUNÇ ÇAĞI – İ.Ö. 1550/1400

Hititler, İ.Ö. 1650 – 1200/1100 dönemlerini yansıtan medeniyet ön plana çıkmıştır. Fakat Hititler, Hint-Avrupa kökenli miydi? ya da Kafkasya üzerinden mi gelmişlerdi, yoksa Anadolu da daha önceden var mıydı ya da Kafkaslar üzerinden mi Anadolu'ya gelmişlerdi yoksa Boğazlar yoluyla göç eden kavimler mi olmuşlardır. Bunlarla ilgili Hint-Avrupa kökenli olan bu kavim bir görüşe göre batıda Trakya ve Boğazlar üzerinden, doğudan Kafkasya yoluyla Darbent sınırından Anadolu'ya geldiğini, Balkanlar'ın Karadeniz'e doğru olan kısımlarından ise deniz yoluyla Anadolu'ya geldiklerini öne süren görüşlerdir.

İ.Ö. II. bin yıl başlarında Anadolu'ya gelerek o dönemde örgütlü yani merkezi sistemli devlet olan Hititler döneminde Asur Ticaret Kolonileri de vardı. İlk çivi yazılı belgelerin ortaya çıkış tarihi, İ.Ö. 1750'dir.⁴¹ Anitta ilk kralı İ.Ö. 1750 sonrasında I. Hattuşili Eski Hitit devletinin gerçek kurucusu aynı zamanda Hattuşa başkent, kendinden sonra gelenlere vasiyetnamesinden elde edinilen bilgilere göre, Labarna ya da Tabama krallık simgesi olan isimler verilmiştir. Farklı etnik gruplar Anadolu'da bu dönemde sınırlarını genişletmeye başlamıştır. Bu durum sonucunda devlet gelişmeye çalışsa da oluşan taht kavgaları ülkenin zayıflamasına neden olmuştur. İlk Tunç Çağı döneminde İ.Ö. III. bin yıllarında, birbirleriyle sıkı ilişkiler içinde bulunan ve toplumda değişimin temelini oluşturan büyük yerleşme kuşakları girmeye başladı.

Hititlerle bütün gibi olan Hattilerin ortaya çıkmasıyla Erken Tunç Çağı'nın geç dönemlerinde yerleşim başlamıştır. Orta Tunç Çağında Hatti yerleşmesi hız kazanmıştır. Asurlu tüccarlar bakır, gümüş ve değerli taşların hammaddelerini almak için Anadolu'ya gelmişlerdir. Kervanlar yoluyla Mezopotamya'ya taşınarak,

Anadolu'da Kültepe'de Kaneş'te ortaya çıkmıştır. Asurlu yöneticiler Anadolu'ya taşınarak hatta Anadolu kökenli kadınlarla evlenmişlerdir.

⁴¹ İ.Ö. 1750 yılında Hurriler ön plana çıkarak Fırat kıyılarına kadar ulaşmışlardır. Urmiye gölü ve çevresini yurt edinerek Anitta yıllıklarında bahsi geçen ilk kral Pithana, Kaneş yani Neşa'ya taşınarak varlıklarını belli bir süre sürdürmüşlerdir. Ele geçen mızrak ucu Anitta'nın sarayında bulunmuştur. Bunun da daha çok Karadeniz kıyılarıyla bağlantılı olduğu ortaya çıkmıştır.

sonucunda Asurlu tüccarlar ticarete katılmışlardır. Buna karşılık kalay getirmişlerdir. Böylelikle tüccarlarla birlikte, Anadolu'ya yazı geçmiştir.⁴²

Stellerdeki kabartmalarda erkek figürlerinin baş ve bel kısmı profilden, üst kısmı ise cepheden verilmiştir. Kadın figürleri ise her zaman profilden işlenmektedir. Saygı ifadesi olarak, dirsekten kıvrılarak uzatılan yumruk ifadesiyle tasvir edilmektedirler. Bunlar genellikle uğur getirici, koruyucu olarak tunç, altın, gümüş, kaya kristali, fildişi gibi malzemelerden üç boyutlu ve küçük ölçekte heykelcikler olarak halkalı boynuna asılmak amacıyla ya da ayakta durur biçimde resmedilmektedir.

Hitit çanak çömleği, imparatorluk döneminde, eski dönemlere oranla hem teknik hem de biçim yönünden gerilediğini, boya bezemenin azaldığını, basitleştiğini, kap biçimlerinin ise kendinden öncekilerin tekrarı şeklinde olduğu görülmektedir. Uzun boyunlu, sivri dipli testiler ve adak kabı olarak kullanılan küçük kaplar bu dönem yeniliklerini yansıtmaktadır. Doğu Anadolu'ya Elazığ civarına yan doğu sınırına yayılan bu çanak çömlekler seri üretim anlayışına sahip ürünler olmaktadır. Bu durum iyi bir organize sistemine sahip endüstri varlığını göstermektedir.⁴³

Matara adı verilen kap formu Hititler tarafından önem taşıyan kap türü olmakta Eski Hitit zamanlarında yaygın olan gaga ağızlı testiler yerini ince-uzun görünümüne bırakarak dinsel törenlerde sıvı sunularının bu kaplarla yapılması sağlanmıştır. Kabartmalı vazo örneklerinde ise Malatya-İmikuşağı gibi höyüklerde rastlanmıştır. Yazılı metinlere göre, koloni çağının sonunda Pithana'nın oğlu Anitta Anadolu'da şehir beylikleri şeklinde yaşarak, Hititlerin birleşmesinde ilk adım atılarak, İ.Ö. 1750'li yıllarda Anadolu'nun merkezi sistemle yürütülen devletini kurmuşlardır. Keramik türleri arasında özgün yere sahip olan rölyefli kült kaplarına koşut olarak terracotta (pişmiş toprak) heykelcikleri gelişerek yayılmış ve özgün

⁴² Hatti ülkesinin İ.Ö. XIII. yüzyılda Hititçe çivi yazılı metinlerinden de anlaşılacağı üzere Yakındoğu'yla da ilişkili olduğunu göstermektedir.

⁴³ J. G. Macqueen, **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2001, s. 12.

eserler olarak dinsel törenlerde kullanılmışlardır. Hayvan figürleri yoğun olarak kullanılsa da insan heykelcikleri nadir olarak yer almıştır.

Devlet yapısı olarak feodal bir devlet sistemine sahip olup “Tabarna” adı verilen büyük kral ve “Tavannanna” adında ise egemen kraliçe ülkeyi yönetirdi. Panku(s) adı verilen kralın yetkilerini sınırlandıran, uyaran, sorgulayabilen danışma meclisi ya da soylular meclisi olarak adlandırılmaktadır. Hitit devleti, genel güvenliği sağlamak, sorun yaratacak davranışları önlemek amacıyla yasalar ortaya koymuştur. Askeri ve siyasi otoriteyi bu yasalarla korumayı amaçlamıştır. Toplumun tümü tarafından benimsenmesi zor olsa da, ortak olan bu hukuki sistem uzak bölgelerde geleneklere göre yapılandırılmıştır. Eyaletteki yöneticiler yasaları uygulamış, gelenek ve görenekleri düşünmesiyle soylular meclisine danışmışlardır.

Hititlerin yazısı, çivi ve resim yazısı (hiyeroglif) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Dillerine ise “Neşaca” adını vermektedirler. Her ikisi de hece sistemine ait olarak yazılardan ilki Asur Ticaret Kolonileri çağına ait Eski Babil yazısından yararlanılarak ortaya çıkmıştır. Çivi yazısı, kil tabletler, bazen tunç ya da bal mumu kaplı ahşap plakalara yazılıyordu. Hiyeroglifler ise Anadolu köküne dayanarak, Hititlerin yaratmış olduğu bir yazı sistemini oluşturmaktadır. İ.Ö. 1650’li yıllarda ortaya çıkmış bu yazı, taş anıtlar ve çanak çömlekler üzerinde kullanılmıştır. Çivi yazısı yalnızca kral, kraliçe ve kral üyeleri tarafından, hiyeroglif yazısı ise memur ve halk mühürlerinde kullanılmaktadır.

Hitit çanak çömleğinin öncüleri, Asur Ticaret Kolonileri çağında görülmektedir. Eski Hitit krallığı döneminden, eski geleneklere bağlı kalınarak, merkezi sistemli yönetim ve dönemin koşullarına uygun yeni bir çömlekçilik biçimi ortaya çıkmıştır. Bunlar saraya ya da tapınaklara bağlı erkek çalışanlardan olduğu, Hitit yazılı belgelerinden öğrenilmektedir. Krallık döneminde, kaplar çarkta yapılmıştır. Parlak deve tüyü ile kırmızı tonlarında ve tek renkli (monokrom) bunun yanında, geometrik ve çizgisel motiflerin uygulanmasıyla boya bezekli örneklerle rastlanılmaktadır. Kap biçimleri olarak geniş tabaklar, gaga ağızlı testiler, mataralar ve kantharoslar şeklinde olduğu ve doğuda Keban bölgesinde görülmektedir.

Sanat eserleri küçük heykeller, taş kabartmalar ve madeni silahlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Hititlerin “Bibru” dedikleri hayvan biçimli rhytonları boğa başlı, geyik biçimli olmak üzere gümüş, altın gibi madenlerden yapılmıştır. Küçük

heykellerin ve kabartma sanatının konusu dinsel ağırlık kazanmaktadır. Eski Hitit devleti, İ.Ö. II. bin yılın ikinci yarısında I. Şuppiluliuma politik gelişmelerle İ.Ö. 1380-1340 yıllarında zayıflasa da bu dönemde yeniden güçlenmiş ve imparatorluk haline gelmiştir. Mısır, Babil ve Ön Asya uygarlıkları üçüncü politik güç olmuştur. Sınırlar Kuzey Mezopotamya Mitanni'ye kadar genişlemiştir.

Doğu Anadolu'da İsuva Krallığı'nı ele geçirmiştir. Sonucunda Hurri kültürü etkisi altına girmişlerdir. İ.Ö. 1220 yıllarından sonra zayıflamaya başlamıştır.

Otorite boşluğu, kıtlık, deniz kavimleri adı verilen göçler sonucunda imparatorluk otoritesini yitirmiştir. İ.Ö. 1200 yıllarında yazılı belgelerin varlığı durmuştur.⁴⁴

Sonuç olarak Hitit İmparatorluğu sona ermiştir ve Geç Hitit dönemi Mezopotamya'da ortaya çıkmıştır. Bu dönemde şehir surlarındaki, anıtsal tapınak mimarisi gelişerek özgün şeklini almıştır. Törensel kapılar bunlar sphinx, aslan, boğa protomları ve tanrı-kral kabartmaları ile süslenip törensel amaçlı kullanılmışlardır. Kentin dışına açılan bir yer altı geçidi poterne açılmaktadır. Batıda Aslanlı kapı bezemelerinde yer alan koruyuculuk anlamları, doğu kısımda kral kapısı Hitit tanrılarını simgelemektedir.

Hititler, Hint-Avrupalı bir toplum olarak yeni kültürlerden kendilerine uygun unsurları kabul etmişlerdir. Pantheon (tanrılar topluluğu) kendilerini bin tanrılı olarak tanımlayan Hititler tanrıları etnik olarak gruplandırmışlardır. Hattiler, Palalar, Hurriter, Luviler vb. pek çok etnik sistemi barındırmaktadırlar. Hitit İmparatorluğu, geniş coğrafyada farklı etnik kökenlere hitap eden topluluklar olmuştur. Politik olarak görülse de, resmi bir pantheonda birleşen inançlara sahiptirler. Hitit egemenliği altına giren toplumlar, merkezden bir güç altında bir arada yaşanması sağlanıyordu.

Tasvir sanatının en önemli eserleri, orthostatlardır. Bunlara dik duran taşlar denilmekle beraber ilk olarak Alacahöyük'te görülmektedir. Güneydoğu Anadolu'nun batısında Luviler, yerli halk olan Hattiler Kızılırmak havzasında, Doğu

⁴⁴ İ.Ö. 1400-1200 lü yıllarda Hint-Avrupa kökenli halklarla etkileşim yaşandığı böylelikle Hititlerin kökenlerine dair büyük ölçekte dışarıdan gelip yerleştiklerini asıl yurtlarının Karadeniz'in kıyısı kuzeyden olmak üzere, Kafkasya'nın kuzeyine kadar ulaşan Orta Asya step kültüründen İ.Ö. V. bin yılda kurgan kültürüyle bağlantı olduğunu göç yollarının Kuzeybatı Anadolu'daki tepe kalelerinin sonrasında Rusya'nın güneyine kadar ulaşıldığı görülmektedir. En güzel örnek, kabartmalı taş blok'a ait veriler kesme kireç taşından yapılmış Güney Rusya'daki stel Kurgan tipli mezar geleneğini göstermektedir.

Anadolu’da Kura-Aras halklarından olan Hurriler bulunmaktadır. Ayrıca imparatorluğun egemenlik gücünü temsil eden, akarsuların yakınlarına işlenen kaya yüzlerine kabartmalar işlenmiştir. Kadın figürleri, disk başlık, uzun etekli, uzun kollu giysiler, ucu yukarı doğru sivrilmiş ayakkabılar giyim anlayışlarını şekillendirmişlerdir. Bunlar Hitit kuralları, insan şeklinde tasarlanmasıyla tanrı ve tanrıçaları fizyonomik özellikler yüklemişlerdir. Tanrılara da sivri külah veya başlık, omuzda yay, bir elde mızrak ve bele sokulmuş kabzası yarım ay biçimli hançerle silahlanmış olarak tasvir edilmektedir.⁴⁵ Dolgun yüz, ince burun, gülümseyen hafif yüz ifadesi fizyonomik özelliklerini oluşturmaktadır. Bu durum tıpkı Kafkasya ve Orta Asya kültürleriyle ilişkilendirilmektedir. Sümer kaynaklarınca (Koşay-Tufan 1959:349-414) Kuzeydoğu Anadolu kısmına ‘‘Subartu’’ yaşayan halka ise ‘‘Subar’’ denilmektedir. İ.Ö. II. bin yıllarında bu bölgeye ‘‘Hurriler’’ egemenlik kazanarak hüküm sürmüşlerdir. İ.Ö. II. bin yılın ikinci yarısında ise Hayaşa-Azzi denilmektedir. Orta Tunç Çağı Anadolu’sunun belirgin özelliği, Mezopotamya ile başlayan ticaret sonucu Anadolu’ya yazı gelmiştir. Asur Ticaret Kolonileri Çağı olan bu dönemde Tunç silah, alet ve süs eşyalarının yapımı için gerekli kaynaklar kumaşlar satılmaktadır.

İ.Ö. III. bin yıl sonlarında Elazığ-Malatya civarında yerleşmelerin birçoğu yangınla tahrip edilmiştir. Sonrasında Van, Erzurum, Kars civarları, Doğu Anadolu’nun ve Transkafkasya’da höyük tarzında yerleşmeler de, I. bin yıllık süreçte terk edilmiştir. Göçebe yaşam tarzı, yerleşik yaşamın kesintiye uğradığını ayrıca bazı toplulukların zenginleştiğini göstermektedir. Kuzeydoğu Anadolu – Ağrı- Doğu Beyazıt-Kars ve Ardahan yörelerinde kurgan türü mezarların içerisinde ölü hediyesi bulunmaktadır.⁴⁶

Son Tunç Çağında yani Hitit İmparatorluk Çağı’nda (İ.Ö.1400-1200) Hititler büyük bir güç olmuşlardır. Zengin maden yatakları koruma altına alınmıştır. Fakat

⁴⁵ Kafkasya’nın Kuban bölgesi Maikop’ta bulunan kurgan adı verilen mezarlarda ortaya çıkanlarla Alacahöyük’tekiler benzerliği Hattiler ya da Hint Avrupa kökenli olmaları tartışılmaktadır.

⁴⁶ Hattilerin Kafkasların kuzeyindeki Kuban sınırı havzasında yer alan Tsarkaja ve Maykop’ da bulunan Rus kökenli olmalarından önce Güney Kafkasya’daki kültürün etkisinde olduğunu yani Kurgan kültürlerinin Doğu Anadolu’da Hint-Avrupa kökenli olmadığı açıkça belirtilmektedir.

Hititlerin egemen olmaya çalışmasıyla, kalıcılık taşıyacak şekilde egemenlik sağlayamamışlardır. İç ve dış tehditlere karşı Fırat'a kadar sınır hattı oluşturmuşlardır. Malatya-Elazığ yöresinde Habur Kültürü, Elazığ-Malatya Boyahılar Kültürü, kuzeyde Gürcistan, doğuda Azerbaycan Mil Step'i, güneyde Urmiye Gölü'nün batı kıyıları olan bir kültür bulunmaktadır. Bu kültürün önemli özelliği, diğerlerine göre yüksek bölgelerde kurulmuş olmasıdır.⁴⁷

5.7. ARKEOLOJİK KAZILARA VE VERİLERE DAYANILARAK SON TUNÇ ÇAĞI KUZEYDOĞU ANADOLU YERLEŞMELERİ

5.7.1. A.ANİ Nekropolü

Kars il merkezinin doğusunda, Arpaçay ilçesinde Ani köyünde yer almaktadır. Ortaçağ dönemine ait harabeleriyle ün kazanmıştır.

Tabakalar: Ani nekropolü hakkında bilinenler son derece azalmıştır. Kars ve Anadolu medeniyetleri müzesine taşınan eserlerden anlaşılmaktadır ki net bir sonuç alınamamıştır. Kars Müzesi'ndeki eserlerde hiçbir bilgi yoktur. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki eserlerde Erken Transkafkasya dönemi ve Demir Çağı'na ait oldukları anlaşılmaktadır. Bu bilgilere ise üzerlerindeki etiketlerden hangi mezar ve tabakadan çıktıkları bilgisine ulaşılmaktadır.

Mimari: Kremasyon gömülerde, etrafı ve üzerleri taşla kapatılmış, mezarın ortasında dikdörtgen planlı mimari stilde, ölüye ait olan yakılmış kemikler, hediyelik eşyalar toprak üzerinde bırakılmıştır. Sandık mezarlarda ise dorsal inhumasyonlara rastlanmaktadır. Bilezikler, kolyeler, baltalar, silahalar, ok uçları ortaya çıkmıştır. Kremasyon gömülerde tunçtan bilezik, huni biçimli nesne ve akik boncuklar ele geçirilmiştir.

Çanak çömlek buluntularında, içe dönük ağız kenarlı yuvarlak gövdeli bununla birlikte ağız kenarında konsantrik yarım daire ile üçgen dizileri ve bunların

⁴⁷ İ.Ö. 1900-1800 yılları arasında Kafkaslardan Orta Anadolu'ya doğru yıkım çizgisi görüldüğünü bunun etkinin Rusya'nın güney steplerinden geldiğini Gürcistan'da dahi olmak üzere yayılım alanı kazanmıştır.

arasında iç boş daireler yer almaktadır. Üçgenlerin arasında konsantrik daireler, diğerinde içi boş daireler vardır.

5.7.2. B.SOS Höyük Ve Erzurum Bölgesi

Kuzeydoğu Anadolu'yu ele alırken, yüksek kesimleri ve dağları ele almalıyız. Başta nüfus'un yayılımı, göç hareketleri ve ticari yaşama yön vermektedir. Transkafkasya'dan Anadolu'ya doğru uzanan yol, Aras-Karasu'dan geçerek Ağrı Dağı sonrasında bir dağ kesiti ardından Erzurum ve Karasu nehirlerine katkıda bulunan kaynakları taşımaktadır. Deniz yüzeyinden oldukça mesafeli bir yüksekliğe sahip bu bölge belli bir genişliğe sahip alanı kaplamaktadır.

-Karaz kültürü: Erzurum ilinin kuzeybatı kısmında yer alan Karaz civarında yer alır. Bu yörede bulunan çanak ve çömlekler arkeolojik buluntulardan elde edilen verilere göre, tabakalaşma sistemine göre üç evreye ayrıldığını, bu özelliklerden yola çıkarak üçüncü bin yıla tarihlendirilen siyah boyalı astarlı kaplara rastlanılmıştır. Ayrıca bulunan silah benzeri malzemeler tunç çağı ok uçlarının Son Tunç Çağı özelliğini yansıtarak, Transkafkasya bölgesinin tunç çağı tabakalarını gösteren yerlerinden anlaşılmaktadır.

Erzurum Müzesinde yer alan "mangal" ya da "altlık" olarak tanımlanmış buluntular Son Tunç-Erken Demir Çağı Azerbaycan bölgesinin nesneleri (eserleri) olarak tanınmaktadır.

-Pulur: Erzurum ilinin güneybatı kısmında yer alan Pulur merkezinden çıkan buluntular geniş karınlı, dar kaideli, kalın astarlı kaplar olarak Son Tunç-Erken Demir Çağı Azerbaycan'ını yansıtmaktadır. Belli bir sistemsel mimari bir plan söz konusu değildir. Mezarlarda ele geçen tunç dönemi bilezikleri tarihlendirici olmakla birlikte, Son Tunç-Erken Demir Çağı dönemine ait mızrak ve tunç hançerlere rastlanması Azerbaycan'dan gelen bir anlayışın ürününe ait özelliği içermektedir.

-**Soshöyük:** Erzurum ilinin kuzeydoğu tarafında yer alan ve Aras nehrinin dağ tarafında yer alan höyüğün deniz seviyesinden oldukça yüksekte, bir tabakalaşmaya sahiptir: Erken Tunç Çağı İ.Ö. 3500-2200, Orta Tunç Çağı İ.Ö. 2200-1500, Geç Tunç Çağı İ.Ö. 1500-1000 Erken Demir Çağı olarak da İ.Ö. 1000-800/750 olarak da tarihlendirilerek belli bir tabakalaşma elde edilmiştir.

-Mimari: İ.Ö. III. bin yıl sonlarından, İ.Ö. II. bin yıl ortalarına kadar Orta Tunç Çağıyla bağlantılı olarak, gömü sayısında ve çukur sayısındaki artış aynı zamanda Trialeti gömme geleneği görülmektedir.

Aras-Kura nehirleriyle üzerinde yer alan gömülerin kapağı taşla örtülmüş, gömünün içerisinde yer alan yarım ay şekilli tunç bir taçtan siyah oymalı bir vazo olmakla beraber bu vazo aynı gömü içerisindeki eşyalarla benzerlik göstermese de, aynı kültürel bağdan geldiğini kemiklere uygulanan radyokarbon analizinden geldiğini, İ.Ö. 2350-1920 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Trialeti gömü uygulaması, çıkan alanla kültürel bağlantı içinde olduğunu göstermektedir.

Bir geyiğe ait olan oyulmuş Y biçimindeki nesneye bakılarak bir aletin bağlantı parçası olduğuna dair bilgilere ulaşılmaktadır. Alçı taşından yapılmış kolyeler ve fildişi renkte boncuk tanelerine rastlanılmaktadır. Ayrıca dönem mimarisinde dikdörtgen biçiminde evler görülmektedir. Her iki taraftan taş temeller mevcut duruma getirilerek at nalı biçiminde çıkıntı yapmıştır. Oluşan çukurlarda ise moloz ve topraklar zemin doldurulmuştur.

Orta Tunç Çağı'ndan başlayarak seramiklerin dört kısma ayrılmasıyla mümkün bir hal almıştır. İlk olarak Kura-Aras çömleği olarak tanımlanmıştır. Bunlar standart kaplardan daha parlak olmakla birlikte görünümünün diğer kaplarla benzer olduğu görülmekle, İkinci olan tür ise vazolar ve çukurlarda bulunmuştur. Trialeti parçalardan oluşan kaplar mevcut bir halde, kırık olanlar ise üçgen ve zigzag kalıpları oluşturacak şekilde keskin bir yapıya sahiptir.

Siyah renkli, bazen gri renkte ve dış tarafları parlatılmıştır. Son türden olan kaplar ise kahverengi, sert bir ürün, çember tabanlı silindirik kaplar belirgin özellik taşımaktadır.

5.7.3. Orta Tunç Çağı II – İ.Ö. 2.000 - 1500

İ.Ö. II. bin yılın ilk yarısında mimari elemanlarda çeşitlilik artmıştır. Kerpiç, briket taşlarından dikdörtgen ve yuvarlak evler oluşturulmuştur. Yapılan radyokarbon analizlerine göre tabanı alçıyla kaplanmış olarak, tabandan farklı olan özellikte yapılmıştır. Evin tabanları birden fazla kez sıvanmış olarak kömür rengine

toprak zemine koyu gri bir renk vermiştir. Ayrıca kumlu bir taban bulunmuştur. Radyokarbon incelemelerine göre İ.Ö. 1690-1390 tarihini içermektedir.

Ayrıca mimari bir kısım ortaya çıkmıştır. Tek bir sıra halinde taşlarla kaplanarak sıva kaplamalı şekilde ocak kısmı duvara bitişiktir. Mimariye göre kaplarda da değişiklik gözlenmektedir. Süslemeler zarif ve oyma şekildedir. İç kenarlı tabanlar, koni biçiminde kaplar bu dönemin karakteristik özelliğidir.

-VAN KALESİ HÖYÜĞÜ:Van Kalesi'nin yakınında yer alan doğu-batı doğrultulu olan höyük yapılan kazı araştırmalarında M. Tahran ve Veli Sevin tarafından 1989-1991 yıllarında yapılan araştırmalardaki kazıların tabaklaşması şu şekildedir: (III)Erken Demir Çağı, (IV)Orta Tunç Çağı, (V)Erken Transkafkasya dönemini içermektedir. İ.Ö. II. bin yıl buluntuları az olmakta, Orta Tunç Çağında ise kaplar karışık durumda bulunduğundan dolayı stratigfikselleşmesi önemi yoktur.⁴⁸

Kaplar, Van Kalesinde sekiz ayrı parça şeklinde monokrom (tek renkli) ve polikrom(çok renkli) şeklinde ayrılmıştır. Bu seramik parçaları Van-Urmiye kültürü özelliklerini içermektedir. Monokrom olanlar yatay dalga bezeme bantlı, kiremit üzerine siyah boya bezemelidir. Polikrom olanlar ise kahverengi astar üzerine açık krem astar ve bezemelerden oluşur.

Sonuç olarak, Kuzeydoğu Anadolu, Son ve Orta Tunç Çağı dönemi radyokarbon analizlerine göre Orta Tunç Çağı İ.Ö. 2200-1500 yılları olarak tespit edilmektedir. Yüksek dağ eteklerinde boya bezemeli kaplara rastlanması dönemin özelliğidir. İ.Ö. II. bin yılın ilk yarısında iki türden kaba rastlanılmıştır. I.grup, kırmızı zemin üzerine siyah boyalı biçimde, zemin üzerine siyah boya yapılmıştır. II. grup, zemin tekrar kırmızı olan bezemenin bulunduğu kısım krem astarla, çok renkli motiflerle bezenmiştir.

Orta Tunç Çağı'nda kremasyon gömü uygulamasında at, dağ keçisi, savaş arabalarına rastlanılmış olarak, mimarisi dikdörtgen planlıdır. Göçebe yaşamın koşulları, nüfusun dağ eteklerinde toplanmasına ve hayvancılığın gelişmesine sebep olmuştur. Süs eşyaları ortaya çıkmakla birlikte, tunç eşyalara rastlanmaktadır.

⁴⁸ Oktay, Belli, **Eski Çağ'da Anadolu'nun En Görkemli Başkenti Van Kalesi Tuşpa**, V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2010, s. 3-9.

Son Tunç Çağında ise Doğu Anadolu'daki yerleşik yaşam kesintileri tıpkı Orta Tunç Çağı dönemi gibi devam etmekle beraber Malatya-Elazığ civarı İşuva Krallığı IV. Tudhaliya (İ.Ö. 1227-1209) döneminde Hurri kökenli olarak, Hititlerin himayesine girmişlerdir. Birçok kabileden oluşan Nori ve Uruati adında yarı göçebe yaşam biçimine sahip topluluklardan oluşmakta bunların ise yerleşik yaşam biçimine sahip olduğu görülmektedir.

Son Tunç Çağı verileri,

5.7.4. Tepecik Höyük

Yukarı Fırat bölgesinde yer alan Elazığ civarının doğusunda yer alan höyük, belirli bir tabaklaşma evresine sahip olup 1b-1c tabakaları Demir Çağı'nı, 2a1-2a2 Son Tunç Çağı, 2a3 tabakası Erken Demir Çağı'ndan Son Tunç Çağı'na geçiş dönemini, 2b1- 2b3 tabakaları Son Tunç Çağı tabakalaşmasını içermektedir.

Son Tunç Çağı yerleşmeleri ovanın düzleminden höyük zirvesine doğru taştan yapılmış teraslar üzerinde yükselmiştir. Hitit kültürünün izleri bu tabakadan itibaren, dörtgen planlı bitişik olarak taş temel üzerine kerpiçten konutlarda kendini göstermektedir.

Bunlar bir ya da daha fazla oda şeklinde iyi korunmuş, ana teras duvarlarının çevrelediği alanın içinde kalarak çok oda kompleksi şeklinde uzanmaktadır. Doğu Anadolu İşuva bölgesinde Son Tunç Çağı ev mimarisi oldukça ilginç özellik taşımaktadır. Girinti-çıkıntılı duvar özelliğine sahip bu yapılar temelinde taş ve kerpiç kullanılarak yapının iç bölmelerinde tuğla duvar örgüsüne yer verilmiştir.

Hitit çanak çömleği ve küçük buluntuları yansıtan özellikli küpler, derin kaseler, yayvan tabaklara, tunçtan, mızrak uçları, iğnelere, silindirik mühürlere rastlanmakta Son Tunç Çağına ait hayvan kemiği ortaya çıkarılmıştır.

Son Tunç Çağında Anadolu ve komşuları, bu dönemde ülke sınırları ticaret ve hammadde kaynaklarıyla gelişmiştir. Bakır, kalay, cam gibi hammadde kaynakları, toplumlar arasındaki kültürel etkileşime ve savaşlara yol açmıştır. Ayrıca fil ve su aygırı dişleri Tunç Çağı ve sonrasında eşya üretiminde kullanılmakta hammadde kaynakları ise Kuzey Suriye'den bu bölgelere işlenmemiş olarak getirilmekteydi.

Mühür, ağırşak, heykelcikler gibi eşya ve eşya parçaları yapılıyordu. İ.Ö. 2300-2000 yıllarında Hititler Anadolu'ya göç etmişlerdir.

DEMİR ÇAĞI-İ.Ö.3500-2000

Mezopotamya, Anadolu ve Mısır civarında ergitilmiş objeler daha çok görülmeye başlanmıştır. İlk kullanıma dair işaretler ise bıçak ve süs eşyası şeklinde olup Sümerlere ve Eski Mısırlılara kadar (İ.Ö.4000) dayanmaktadır. İ.Ö.1600-1200'lü yıllarda ise demir Ortadoğu'da görülmektedir. Dünya'da bilinen ilk demir atölyesi Alacahöyük'te çıkmıştır. Demir ergitilerek, döküm aşaması olarak belli işlemlerden geçirilerek şekil kazandırılmıştır.

5.8. DEMİR ÇAĞI VE MİTOLOJİSİ

Eski çağlarda hemen her toplumda demirciler saygın bir yere sahiptiler. Bu durumda halkların mitolojisine yansımıştır. Örneğin, Yakutların geleneğine göre Yakutların ilk atası Elliei ilk demirciydi. Sibiryalı halklarında da demirci epeyce yüksek bir toplumsal konuma sahiptir ve demircilerin özel ruhlar tarafından korunduğuna inanılır. Şamanın kıyafetindeki demirleri demirciler yapar ve demir döverken kötü ruhları kovdukları söylenir. Ayrıca Moğol boylarının destansı şiirlerinde ve Eski Türklerde demirci, kahraman ve yalnız atlı savaşçı anlamında kullanılmıştır. Ergenekon Destanı'na göre Türkler Ergenekon'dan çıkmak için yol ararken, bir demircinin önerisi üzerine dağdaki demir madenini eritip geçit açmaya karar verirler. Dağın her tarafını odun kömürle doldururlar ve büyük körükler yardımıyla ateşi körüklerler. Bir parça demir ateşte kızdırılır ve çekiçte dövülür.

Demir madeninden yapılmış süs eşyaları genellikle iğnelerdir. Demir çağına ait balta, kılıçlar, bıçak, mızrak gibi eserlerdir. Demir yer kabuğunda en çok bulunan metaldir. Yer kürenin merkezindeki sıvı çekirdeğin de tek bir demir kristali olduğu tahmin edilmekle birlikte, dünyanın merkezinde bu kadar yüksek derecede yoğun demir kütesinin dünyanın manyetik alanını etki ettiği düşünülmektedir.

5.9. DOĞU ANADOLU ERKEN DEMİR ÇAĞI

İ.Ö. II. bin yıl sonu-I.bin yıl başlarında, Orta Anadolu’da Hitit İmparatorluğu, doğu ve güneyde ise Mitanni Krallığı’nın egemenliği hüküm sürmekteydi. Yukarı Fırat ile Yukarı Dicle bölgeleri Alşe ve İşuva krallıkları’nın yerleşim bölgesiydi. Bu krallıklar Hitit ile Mitanni medeniyetleri arasında tampon bölgeydi. İ.Ö. 1200’lü yıllarda Deniz Kavimleri Göçü ve Hitit İmparatorluğunun yıkılmasıyla son bulan bu göçler Anadolu’da yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur. Yazılı kaynakların henüz olmamasından ötürü, ‘‘Karanlık Dönem’’ olarak adlandırılan bu dönem meydana gelen göç hareketleriyle birçok yerleşim yeri tahrip edilmiştir.⁴⁹

Son Tunç Çağından Erken Demir Çağı’na kadar olan geçiş dönemini temsil eden Yukarı Fırat bölgesinde ‘‘Muški’’ adlı bir halk yerleşmesinin izlerine rastlanmaktadır. (Asur anallarından öğrenmekteyiz)⁵⁰ İ.Ö. XIII. yüzyıldan başlayarak Asur kaynaklarında yer alan Van ve civarında Uruatri ülkeleri, İ.Ö. X. yüzyılla birlikte ise Van bölgesinde Urartu Krallığı hüküm sürmeye başlamıştır.⁵¹

Merkezi yönetimle birlikte kültürel etkisini arttırmıştır. Yukarı Dicle kısmında ise İ.Ö. XIII. yüzyıldan başlayarak Asur İmparatorluğu etkisi görülmektedir. Henüz yazılı kaynakların olmamasından dolayı Demir Çağı İ.Ö. 1250-900 yılları arasında ortaya çıktığını Van Gölü havzasında yapılan çalışmalarla aydınlatılmaktadır. Keban ve sonrasında Karakaya baraj gölü kurtarma kazılarında, Fırat bölgesi Norşuntepe höyüğünde İ.Ö. 1100-900’ler arasına tarihlendirilerek, İ.Ö. VIII.-VII.yüzyıllarda Batı İran kültürünün etkileşimi olarak İ.Ö. 1450-1400’lerde başladığı yivli çanak çömleklerden anlaşılrsa da kesinlik taşımadığı görülmektedir. Bu geniş alana yayılan kaplar, Doğu Anadolu’dan mı yoksa Kafkaslarda(daha çok Ermenistan) ortaya çıktığı bağlantılı olarak da Yukarı Fırat bölgesini kapsadığı

⁴⁹ Oktay, Belli, **Eski Çağ’da Anadolu ve Van Havzası’nda Demir Üretimi Teorisi ve Teknolojisi**, V. Van Gölü Havzası Sempozyumu İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2010, s. 112-113.

⁵⁰ Altan, Çilingiroğlu, **Demir Çağ’da Doğu Anadolu Bölgesi’nde Antik Demir Metalurjisi I. İron Age Symposium**, 24-27 Nisan 1984-İzmir, İzmir, 1987-1989, s.107.

⁵¹ Oktay Belli, **Doğu Anadolu Bölgesi’nde Demir Metalurjisinin Araştırılması III. Araştırma Sonuçları Toplantısı DMA**, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1985, (DMA), s.365-378

tartışmalı araştırmalar içermektedir.⁵² Ayrıca Erken Demir Çağına ait Doğu Anadolu'da nekropol yani mezarlık alanlarından çıkan eserler, belli bir tabakalaşma içermediğinden tarihlendirmeyi zorlaştırmaktadır.

Son olarak ise İ.Ö. XIII.–IX. yüzyıllarda yani İ.Ö. 1250-900 arasında merkezi yönetim anlayışı krallıklar, farklı türde kaplara ve yatay yivli kaplara rastlanması bu döneme özgü özellik taşıdığını göstermektedir.⁵³

5.10.STEL – BALBAL-BENGÜ TAŞ/BENGİ TAŞ

İslam öncesinde balbal adını taşıyan taşlar, İslamiyet sonrasında ise mezar taşları adını almıştır. Eski Türk kökenli kelime olan balbal, vurmak, kokmak anlamında Kırgızca'da kullanılmaktadır. Farklı kültürel özellikte olan ve dönemleri yansıtan balballar özellikle, İ.Ö. VI. yüzyıllarda İskit heykelleriyle benzerlik taşımaktadır. Ayrıca yüksekliği eninden uzun yekpare taş anlamında stel, stele, stela olarak da adlandırılmaktadır.

-Bengü Taş/Bengi Taş: Ebedi, sonsuzluk anlamında taşı simgelemektedir.”Abide, anıt” anlamını da içermektedir.”Bengi” kavramsal olarak sonsuzluk, hep var olacak simgesel anlayışı temsil etmektedir. Tekrar hayata dönüş ve ebediyet anlayışı simgesidir. Ayrıca bu taşlar devlet büyükleri ve ileri gelen kişilere ait olan onların adına inşa edilmiş, bezeli, yazılı taş diktirmek, Göktürk kağanlığına ait olup ebediyete kadar ise yazıtlara yazılan taşların süreklilik göstereceğine dair “bengü taş” olarak adlandırılan bu dikili taş anıtların en çarpıcı örneğini ise “Orhun yazıtlarında” görmek mümkündür.

⁵² Oktay Belli, **Urartu Krallığı Döneminde Van Gölü'nün güneyinde Demir Madenciliğinin Gelişimi DMG**, Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını Nr.(17) Desen Ofset Matbaası, Ankara, 04-07.09.2006, (DMG), s.29-44

⁵³ Doğu Anadolu obsidyeninin Irak ve İran'da Zagros bölgesine İ.Ö. 30.000 yıllarında obsidyen ihraç edilmediği kanıtlanırsa da obsidyen üreticisi olan Doğu Anadolu'da tıpkı Hitit yerleşmesi olan bir yerin olası olduğunu söylemek mümkündür. Yani İ.Ö. 7.000 öncesinde Elazığ ilinin Ergani İlçesinde bulunan bakır'ın Çayönü yerleşmesine ulaşarak bakır madeni ergitilmiş üretim bakırdan, tunçtan takılara yansımıştır. Aynı malzemelerden yapılmış önemli kişilere ait mezar ve mezar odalarının keşfedilmesi ve bunların değerli olan gümüş madeninden yapılması geç dönemlere atıfta bulunulduğuna dair önemli bir bilgi süreci olmuştur.

5.10.1.Hakasya Taşları

Bu bölgede Ön Türklere ait izlere rastlanarak balbal, bengütaş, kurgan, kaya resimleri eski dönemlerle birlikte tapınak gibi kutsal yerlere rastlamak mümkün olmuştur. Bu taşlara Abakan'daki Arkeoloji Müzesi'nde rastlanmaktadır. İ.Ö. 3500 – 3000/2500-1500 yılları arasına tarihlendirilen bu taşların Okunev kültürüne ait olduğu bilinmektedir. Daha çok balbal ve Şamanizm gelenekleri doğrultusunda olan Ön Türk sistemi güneş adam taşı ayrıca yazıt üzerinde runik alfabeyle yazılmış Eski Türk damgalarına rastlanmaktadır. Yenisey vadisinde yer alan kurganlarda adı geçen 5.30 m yüksekliğinde bir yazıttır.

5.10.2. Yenisey Yazıtları

Rusya'da Hakasya,Tuva ve Altay özerk bölgesinde yer alan Yenisey ırmağı boyunca uzanan doğusunda Tuva'nın başkenti Kızıl, sonrasında ise Sargal-Aksı'nın batısında yer alan Şançi kırlarına kadar 200 km mesafede 158 adet yazıt kurgan türünde Ön Türk dönemi mezar ve kaya taşları bulunmuştur. İnceleyen Finli bilim adamı Heikel ilk çalışmalarda bulunmuştur. Bu yazıtlar Türkçe damgalar ile yazılmıştır. Hakasya, Tuva, Dağlık, Altay bölgesinden Krasnoyarsk, Lena akarsuyunun uzantısında Yenisey, Abakan, Kemçik, Kem, Oya, Elegest akarsuları boyunca kurganlar bulunmaktadır.⁵⁴Bu yazıtlar oldukça sade bir dil anlayışıyla yazılsa da duygu yüklü anlatımdan uzakta, yazan kişinin kendi anlatımıyla hükümdarlık ülkesi, milleti, aile ve çevresel faktörleri samimi olarak anlatım yolunu seçmiştir. Bu yazıtları tarihlendirmek mümkün değildir. Çünkü gelişmiş olmasıyla beraber özellikle, Göktürk yazıtları gibi değildir. Demek ki bu yazıtlardan daha önce yazılmıştır. Danimarkalı dil bilimci Türkolog Wilhelm Ludwig Peter Thomsen bu yazıtlarla ilgili araştırmalarında, alfabenin Göktürk yazıtlarından daha eski olduğunu,

⁵⁴ Kırgızistan ve Kazakistandaki steller en yüksek biçimde olan heykellerdir. Taş heykellerin Türk Cumhuriyetleri ülkeleriyle beraber toplam sayıları, Ukrayna'da 267 adet, Azerbaycan 13 adet, Özbekistan 78 adet, Tuva 210 adet, Hakasya 265 adet, Altaylar 379 adet, Kazakistan 690 adet, Kırgızistan 366 adet bulunmuş olan insan biçimli taş heykellerin zamanla artacağı ve yüksek bozkır kültürlerinde ortaya çıkan kurgan ve kült merkezlerinde bulunduğu bunu yapan kişilerin ise usta elinden çıkmış olan yöneticiler, savaşçılar, şamanlar ve çoban gibi farklı sınıftan kişileri temsil eden şeklindedir.

İ.Ö. VI.-VII.yüzyıllarda bu bölgeye ulaştığını belirtmiştir. Fakat diğer bir araştırmacı olan Rus Türkolog Vasili Radlof İ.Ö. VII. yüzyıl sonu-VIII. yüzyıl başına tarihlendirilmiştir. Bu taşlar Göktürk taşlarının daha öncesinde meydana gelmiş. Yenisey, bengu taşları filolojik araştırmalarla beraber İ.Ö. VIII. yüzyıl sonu-IX. yüzyıla ait olduklarını kabul etmekteyiz. Kırgızlara ait bu taşlar, bu bölgede Kırgızların yaşamış olduklarını göstermektedir.⁵⁵Fakat yaşadıklarına dair kesin bilgiler yoktur.

Çünkü yazıtlarda Türk boylarına ait olduğunu içeren bilgilere ulaşılmıştır. Elliden fazla taşın Kırgızlara, bazılarının ise Türgiş, Oğuz gibi Türk boylarına ait olduğu belirtilmektedir.

Mezar taşı amacıyla dikilmiş bu yazıtlar ikiye ayrılarak tanımlanmıştır. Abakan ve Tuva olmak üzere sınıflandırılmışlardır. Abakan civarındakiler: Kara Üs, Ak Üs, Taş Oba, Yenisey-tes, Tuba(2 tane), Minusinsk, Uybak(5 tane), Acura, Yenisey-Oya, Altın – Köl(2 tane), Abakan ve Ozaçennaya, Tuva civarındakiler, Uyuk-Tarlag, Uyuk-Turan, Uyuk-Arhan, Begire, Kemçik, Çırgakı, Kemçik – Kayabaşı, Ça – Köl(11 tane), Ulug-Kem, Kem-Ottuk taş, Kızıl – Çıra(2 tane), Ulug – Kem-Karasu, Elegeş, Tuva(3 tane) olmak üzeredir.⁵⁶

Moğolistan'da ise son zamanlarda ortaya çıkan Göktürk ve Uygur dönemlerine ait taş ve kayalar tespit edilmiştir. Başlıcaları, Arurhan, Akbaş(3 tane), Beger, Kutuk-Ula ve Ulankum yazıtlarıdır. Bunlar paralar, mühürler, aynalar, gümüş maşrapalar, kemer tokalar ve çeşitli eşyalara yazılmış uzun ve kısa metinler şeklindedirler. Moğolistan, Yenisey, Kazakistan' a kadar uzanmış yazıtlarda ortaya çıkmıştır.

Bitlis'in Ahlat ilçesinde yer alan Ahlat mezarları da Ön Türk mimarisini yansıtmakta aynı zamanda Ortaçağ Türk mimarisini de içeren açık hava müzesidir. Bu taşlar şekil, diziliş ve yazılış itibariyle balballar ve kitabeler bengu taşlara benzemekle ayrıca Gök tanrı inancı Eski Türk geleneklerini yansıtmaktadır.

⁵⁵ Kırgızlar sözcük olarak Orta Asya kökenli "kırk" sayısı " Izl " çokça anlamını taşımaktadır. Kırk boy anlamını içermektedir. Çin kaynaklarında "ki-ku" , "kie-ku" , "kie-ka-sse" ilk devleti İ.Ö. III. yüzyıl sonlarında eski bir Tibetçe metinle bağlantılı olarak Yenisey Irmağından Güney Sibirya'ya kadar uzanmaktadır.

⁵⁶ Oktay, Belli, **Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s. 4

Kuman-Kıpçak Taş balbalları, Kıpçak-Kumanlarının Kıpçak steplerinde Türk gelenekleriyle benzerlik göstererek kurgan ve mezar anıtlarını diktikleri taş baba(atalarına) olarak adlandırılmıştır. Bu taş heykeller ilk olarak düz şekilde balbal olarak şekillendirilerek sonraları belirsiz şekillerle işlenmiştir. İ.Ö. XI. yüzyıl başlarında Don steplerinde Ukrayna kıyısındaki bu kaba taşlarla süslenmeye şekil vermeye başlanmıştır.⁵⁷

Seversky Donets ve Priazovle arasında kalan bölge civarında bu taş heykeller görülmeye başlamıştır. İ.Ö. XII. yüzyıla doğru ise bu heykellerin üretiminde artış olmaya başlamıştır. Tipolojik olarak tasvir edilişi, erkek figürinleri sakallı, bıyıklı, elleri karnın üzerinde bağlı, kase tutar tarzda, kadın heykellerinde ise kaba ve geniş yüz, dudaklar küçük ve kapalı ağız şeklinde betimlenmiştir. Oldukça detaycı anlayışa sahip bu taş heykeller, Orta Asya anlayışından bu yönüyle ayrılmaktadır. İ.Ö. XII. yüzyılın sonlarına doğru ise taş heykellerin arka tarafında yer alan düz ve eksik detay anlayışı hakimdir. Heykel tasvirinin tarihlendirilmesi, çanak-çömlek ve süs eşyalarından anlaşılmaktadır.

İ.Ö. XIII. yüzyılda ise Moğol akınlarına maruz kalmış olan Kıpçak-Kumanları kurganlara koruma amaçlı gömülmüşlerdir.⁵⁸ İ.Ö. XV.-XVII. yüzyıllarda heykeller kurganlardan ayrılarak, steplerde işaret amaçlı kullanılmıştır. İ.Ö. XVIII. yüzyıllarda Preazovya ve Precernomarye steplerinde Türk ve Tatarların yurtları işgal edilmiştir. Heykeller tahrip edilmiş Güney Rusya ve Ukrayna'daki üst düzey yöneticilerin yapılarını süslemiş olup barut yapımında olunmuş, heykel tahribatları yaşanmıştır. Halk saygı gösterse de kilise karşı çıksa da yok etmiştir. 40.000 kadarı ise günümüze ulaşmış müzelerde sergilenmektedir. Donetsk Tarih Müzesi, Krasnador, Novocerkosk, Taganrok, Harkov, Odessa, Marivpol Müze parkında sergilenmektedir.

Taş babalar Rusça tanımlanarak "Komennaya baba" olarak adlandırılmış, İngilizce literatürde "Cuman stone babas" ve "Polovtsian stone babas" olarak adlandırılıp batı literatüründe "Polovtsian" terimi Kuman/Kıpçaklarına verilen isimdir.

⁵⁷ Oktay Belli, **Eski ve Orta Çağ'da Türklerde Kurgan Yapma Geleneği Türkler III KYG**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, (KYG), s.927

⁵⁸ Belli, 2002, ss. 911-913.

Gobustan kayalıkları, Azerbaycan Bakü'ye 40 km uzaklıkta olup kaya resimleri üç ana alana ayrılmıştır.⁵⁹ Birbirinden 10 km uzaklıkta Büyük, Küçük ve Cıngırdağı olarak tanımlanan 1000 civarı kaya üzerinde 3000 resim yazısından fazla olan oldukça görkemli ve eski dönemlere uzanan 1930'lu yıllara hitaben taş çıkaran işçiler tarafından fark edilse de halen çalışmaların devam ettiği görülmektedir.

Resimlerde ise kendi içinde sınıflandırma, tarihlendirme yapılmıştır. Hazar denizini karşıdan görünümünü alan özel koruma alanıdır. Batı yakası kaya resimleri alanı inanç ve ibadet alanı, insan, doğa ve insan-insan ilişkileri anlatılmıştır. Kesin tarihlendirme yapılmamaktadır.

Dünyadaki bilim insanları kaya üstü Ön Türk kültürüne ait resimlerin Asya ve Avrupa kıtasına kadar geniş bir alana yayıldığını göstermektedir. Taş devrinde Alaska'dan Amerika'ya kadar geçmişlerdir. Medeniyet izleri son dönemlerde belgelerle ortaya çıkmıştır. Taş devri ve Demir devrine doğru İ.Ö. 7.000-6.000 ilk yerleşik yaşam, İ.Ö. 12.000-8.000 en zengin kaya dönemi Tunç ve Demir devrinin ilk medeniyetleri çok zengin kaya kompleksi içermekle beraber, eski Ön Türk medeniyetine ait olan ve Gobustan'da yer alan Taş Çağı'na ait ayrı motifli resimler, Abşeron bölgesinde yer almış resimler olmakla beraber boğa resimleri, insan ilişkileri, stilize insan motifleri, Eski Türk kültüründe boğa kültü oldukça dikkat çekici özellikte olduğundan toprağa bağlı kutsallık üretim aracı olmasından kaynaklanmaktadır. Geyik resimleri ise gelişim çizgisi, stil farklılığı geyik kültü bu coğrafyada, çok eski zamanlarda tören ve ibadet resimleri, kayık çizimleri bunun suyla ve nehirle olan ilişkisi, üretim kaynağı olmasıyla bağlantılıdır. Eski dönemlerde Hazar nehri kıyısında yer almasıyla doğru orantılıdır.

Üç alandan biri olan Cıngır dağı kaya resimleri Büyük ve Küçük Taş gibi doğuya bakan resimler, Kırgızistan'daki alanlar Saymalı Taş, Kazakistan'daki Tamgalı Say gibi dikilitaşlardaki aynı üslup içindeki ortak noktadır. Moğolistan, Altay, Tuva, Hakasya'ya doğru aynı simgesel anlayışla anlatılarak ifade edilmiştir. Anadolu'ya gelindiğinde ise tarihin en eski kaya resmi olarak adlandırılmaktadır. Tarz, üslup ve anlatımları iki ayrı damga üzerinde, dağ keçileri ve geyikler, güneş

⁵⁹ Belli, ss. 930-931.

kültü belirgin biçimde tanımlanarak stilize çizgi motifi şeklinde verilse de insan hayatının duyuş ve düşünüşü anlatımsal olarak Kız Kalesi Bakü'deki Açık Hava Müzesi'nde koç başlı mezar taşları tarih öncesi geleneğin yakın zamana kadar devam ettiğini göstermektedir.

Bu taşlar daha çok dayanıklı olma, süreklilik, varlığını sürdürme anlayışını simgelemektedir. Ataerkil toplumu yansıtmakla birlikte, ölülerin ruhlarının yerleştiği kutsal yerler fakat tapınma amaçlı kullanılmamıştır. Ölünün dönmemesi amacıyla taşa sabitleme anlayışı taşımaktadır. Merkez simgesel anlayışı temsil etmekte olan, bu taşlar mezar taşları olarak adlandırılmakta, bu dikilitaşlardan daha uzağa yapıldığı görülmektedir. Bunlar sadece kurgan ya da mezarlık alanlara değil, hiçbir ibarenin yer almadığı açık alanlara dikilmiş insan ve hayvan biçimli taş geleneğini yansıtan İ.Ö. XII. yüzyılda ortaya çıkan bir gelenektir. Bu taşlar granit mermerden yapılmış, ölünün ongunu yani tözü olarak mezar alanlarının yanına dikilmişlerdir. Bu töz sözcüğü Sibiry'a'da yaşayan Yakut Türklerinden gelmesiyle bu anlayış ölünün ebediyeti ve atalar kültü anlayışını yansıtarak tek bir parça sütun halinde, ölen kişinin yaptıklarına ilişkin bilgi edinilmesini sağlamıştır. Dağ keçisi pictogramı, kağanlık anlayışı, devlete ait tamgalar devlet işi ve yönetimini yansıtarak, ayrıca silahlar anıtsal mezar taşlarına yapılmış at, güneş, hayvan sembolleri kozmolojik olarak astronomiyle ilişkili olduğuna dair bilgiler taşımaktadır. Ayrıca kaide de kaplumbağa şekline benzer taşlar üzerine yerleştirilerek kuzey yönlü anlayışla yapılarak simgeleştirilen, Çin'e ait kuzey göçebe halk'a ilişkin sembolize figür anlayışını içermektedir. Altay, Tuva, Baykal gölü ve Ural dağları-çevresi, Kazakistan, Moğolistan'daki dikilitaşlar geyik tasvirlerini yansıtmakta olan, savaşçı figür anlayışına sahip, balta, hançer gibi savaş aletlerine yer verdiği görülmektedir.

Bu geyik nesneleri, tanrısallık, Şamanizm anlayışını yansıtmakla birlikte yeryüzüyle gökyüzünü birbirine bağlayan sonsuzluk anlayışıyla kutsallık simgesi olmuştur. Balballar son olarak Eski Türk geleneği anlayışı olan atalar kültünü yansıtarak Karadeniz'in kuzeyi, Moğolistan'a kadar uzanmıştır. Ellerindeki içki kabı, insan kafaları, figürler sembolik anlayışla ölü gömme kültürle ilişkilidir.⁶⁰

⁶⁰ Anadolu'dan Balkanlara doğru Ata Kültü'nü yansıtan Anadolu'nun eski gelenek ve göreneklerini mezarların başındaki insan, kuş ve kılıç gibi figürlerin eski Türk gelenek ve göreneklerini yansıttığını göstermektedir.

Ayrıca Elazığ ile Baskil ilçesi Teslim Abdal köyü mezarlığındaki saç örgülü mezar taşları ve Tuva'daki saç örgülü heykeller arasındaki benzerlikler dikkat çekicidir.

Şarap içme anlayışı ölümsüzlük, savaşta ölen kişilerin kadeh tutma geleneği oluşmuştur. Sin kelimesi oluşmuş olup, bu kelime tasvirli mezar taşlarını yansıtmaktadır. Ölüm yeniden dirilme anlayışıyla ilişkilendirilmiştir. Erkek Sin'ler kaftan başlıklı, bıyıklı olarak, kadın sinlerinde ise taç anlayışı oluşmuş, doğum ve ölümü simgeleyen "Umay Ana"nın tasvir edilmesiyle ilişkilidir. Bu gelenekler, Eski Türk tipoloji anlayışını yansıtmaktadır.

5.11. BENĞİ – BENGÜ – MENĞİ TAŞLARI

Göçler iç savaşlar nedeniyle Sibirya'dan Asya'nın iç kesimlerine Ön Asya'dan Kafkasya'ya kadar uzanan kültür alışverişi içinde olan halkları yansıtmaktadır. Sonsuz döngü varlık anlayışını yansıtmaktadır.

Ayrıca Doğu Anadolu'da Ardahan Çıldır çevresinde yer alan soyut insan heykel formu mezar taşlarının Eski Türk kültürünü yansıttığını mezar taşlarının ölümden sonra hayatın devamlılığını canlı tutmak amacıyla mezar yapılarını ve uzağındaki taşlarını göstererek, ölümlerin ruhunu ve anısını yansıtarak köklü bir geçmişi içermektedir. Orta Asya, mezar taşları yatay özellikte olsa da, Orta Asya Türk beylerine ait taş heykellerde olduğu üzere, kemer ve kemere takılmış hançer gibi tasvirleyici elemanlara yer verilmiştir.

Aynı zaman da Göktürklerdeki heykel formu özellikte olan, ölen kişilerin yaşantılarını yansıtan mezar taşlarının Anadolu'daki antropomorfik mezar taşlarını içerdiği görülmektedir. Doğu Anadolu'daki bu geleneği yansıtan mezar taşları, Ön Türk geleneği ürünü olarak süregelen anlayışla Çıldır ve civarı zengin kültürel anlayış ve yaşam tarzını içermektedir. Taş heykeller, Ardahan ve civarında bununla beraber Kars ve çevresinde görülmekle birlikte soyut anlayışta insan biçiminde olan bu taşlar Orta Asya Türk dönemi taş babalarını yansıtacak şekilde bir elinde kadeh ile tasvir edilmiştir.

Sonuçta, Doğu Anadolu'da Ön Asya kültürü etkisi görülmekte burada yaşayan halkların İlk Türk dönemi topluluklarını yansıttıkları görülmektedir. Doğu

Anadolu'nun en önemli dünya mirası listesinde olan figürler ne Yunan ne de Pers dönemi'dir. Heykeller ve kabartmalardan farklı olarak Kommagene krallığı'dır. Kolossal heykeller doğu ve batıyı sentezleyen uygarlık Ermenistan yani Kafkasya bölgesiyle bağdaştırılmaktadır. Hierotezyon sözcüğü anıtı kutsal mezar anlamındadır. Yazıtları inceleyen Antiochos, zamanın tahribine dirençli yapının kral mezar odasında tümülüs'ün altında gömülü olduğunu göstermektedir.

Yıl 1883'de ikinci keşifte deneyimli olan Karl Human eşlik etmiştir. Nemrut Dağı, doğu ve batının önemli merkezidir. Antiochos anıtı, 70'den fazla kabartma ve heykel başlıkları Pers ve Ermenistan bölgelerini kapsayacak biçimde deniz seviyesinde 2850 m yüksekliğinde tapınak mezar ⁶¹özelliğindedir. Yaşam koşulları doğa şartları araştırmaları, heykel dağınıklığına sahip olunması araştırmaları zorlaştırmıştır. Heykeller okunamamıştır. Etkileyici yerel bir ürün, megalomon bir kralın kendini yüceltme için yapmasıyla başlamıştır.

Nemrut Dağı'nın İ.Ö. VIII. yüzyılda Hititlerle ilişkili olduğunu, Nemrut dağı ve Antiochos tapınağının gizemi hierotesyon her biri bir tanrıyı simgeler niteliktedir. Bu durum Tanrıların dağı isminin verilmesine neden olmuştur. Antiochos, kraliyet özelliklerini içeren cennet ve asalet sembollerini yansıtan kartal ve aslan heykelleri diktirmiştir. Bu heykellerin bazıları etrafında bulunan sütunların üzerine yerleştirilmişlerdir. Kutsal bir alanı yansıtan bu heykeller, hem doğu hem de batının etkisini yansıtmakla birlikte Ermenistan pantheon birliğine ait kalıntıları da içermektedir.

5.12. ANTİK DÖNEMDE DİKİLİTAŞLAR VE TARİHÇESİ

Dikilitaşların gizemi, tek bir taş monolith adıyla anılmakla birlikte ya da sütundan oluşan oval yani daire şeklinde ya da dört kenarlı ve oval olmak üzere inşa edilmiş stellerdir.

⁶¹ James, Mellaart, **Anatolia c. 4000 B.C. and c. 2300-1750 B.C. Chapter VII and XXIV**, Cambridge Ancient History, 1964

Başlangıç itibariyle antik Mısır mimarisi sonrasında Roma döneminde kabul ve ilgi görmüş taş anıtlardır. Kurgan kültürünün yayıldığı yerlerde taş baba geleneği oluşumu Eski Türk kültürü anlayışına bağlılığı dile getirmektedir. Buna istinaden Altay bölgesinde dikilitaşlara ait yapılan arkeolojik araştırmalarda, şu bilgilere rastlanılmıştır. Altaylarda İ.Ö. VII-III. yüzyıllarda ortaya çıkan Pazırık kültürünü yansıtan yazıtların Güney Azerbaycan bölgesindeki İran boylarına ait olduğu görülmektedir. Ayrıca İskitlere(Sakalara) ait olmakla birlikte bazı kaynaklar bunu doğrulamak istemese de, İskitlerin Avrupa (Avrupoid) değil, Ön Asya Türk kültürü Proto-Türkic olarak adlandırıldığını açıklamam kesinlik kazanmıştır. Bu boylar göçebe Türk boylarının yaşam tarzını yansıtmaktadır. Fakat bazı araştırmalar Moğol ve Türk kültürünü ayırmakta, buna sebep olarak da Moğolların mezarların yanına bengütaş, at, koç gibi betimlemelerle yapılmış olan dikilitaşları işlememişlerdir.

Mezar yerlerini yok etme anlayışı Moğollarda yaygındır. Fakat yapılan araştırma teorilerine göre Urmi Teorisi adı altında ortaya çıkarılan taş baba geleneği, Güney Sibirya'nın bozkır kültüründen başlayarak İ.Ö. IV. bin yıl ortalarında Ön Asya bölgesindeki yani Proto-Türk olarak adlandırılmakta ve göç anlayışını simgelemektedir. Bu anlayış, Eski Türk yaşam sistemi ve anlayışını net bir şekilde anlatmaktadır.

Ayrıca Azerbaycan'ın eseri olan "İskendername" metinlerinde de, Türk kavimlerinin dikilitaşlara saygı duyduğunu, tapınma anlayışı olarak, benimsediklerini bu yerleşim yerlerinde pek çok topluluk ve medeniyet anlayışının oluştuğunu, Kimmer, Hun sonrasında Hazar, Rusya ve Ukrayna bozkır kültürüne, Kıpçak boylarının yaşayışına nüfuz etmiştir.

Taş baba geleneğinin Türk boylarına ait olduğunu ortaya çıkan ilk kült geleneğinin "taş kültü" olduğudur.

Bu inançla öbür dünya inancını yansıtan koç, at, kaplumbağa heykellerini yaratarak geleneğin devamlılığını sağlamışlardır. Göbeklitepe ve Goşuntaş(Azerbaycan) devasa piramit yapıları inşaları da kurgan ve piramit anlayışının bağdaştırılmasına zemin hazırlamıştır.

Kültür ürünü taş kabartma ve heykel özelliklerini yansıtmaktadır. İ.Ö. XIV. yüzyıl'da Çin yıllıklarında ele geçmesi İ.Ö. 1328 yılında yazılı olarak ele geçmiştir. Bilimsel araştırmalarda ortaya çıkan kaya resimlerinde de Hakkari Tirşin yaylası,

Erzincan, Erzurum olmak üzere Türklerin Anadolu'ya 1071 Malazgirt Zaferi öncesinde geldiğini göstermektedir. Şaman inancına dayalı taş ve moloz yığınlarından oluşan kaya resimleri, Şaman-Ön Türk varlığıyla eşleştirilmekte ulaşılan kanıtlara dayalı olarak Anadolu ve Kafkasya bölgelerinde pagan kültürüne ait, 15 bin yıllık petroglifler, güneş ve at üzerindeki Kam(Şamanların ayinlerini yapan büyücüler) din adamları olarak da adlandırılmaktadır. Yani dini ritüel inancı, bir tapınak alanını yansıtmaktadır.

5.12.1. Ötüken Ve Hakkari Dikilitaşlarının Bağlantısı

-Meshkin Shar Ovası Dikilitaşları: Bu dönem yani İ.Ö. II. bin yıl ortalarında Doğu Anadolu Hakkari yaylalarında, Hitit İmparatorluğu'na ait taşlara rastlanmıştır. Bu taşların Yakındoğu'ya oldukça uzak olduğunu göstermektedir. Fakat Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan(İran), Hazar Denizi'nin batı ve güneybatısındaki Ashanekeran, Dübendi ve Erdebil yakınındaki Meshkin Shar Ovası'nda birden fazla dikilitaş(stellere)'a rastlanmaktadır.

Bu stellerin özelliklerine sahip figürler sakallı olarak verilmiş, ilk olarak kazıma çizgilerle kollar ince ve eller göğüs üzerine doğru dirsekten bükülmüştür. Bel kısmında kalın bir kemer, uzunca bir hançer ayrıca gövdenin aşağı kısmındaki suspansuvar(erkeklik organı) ve bacaklar betimlenmemiştir. Genel anlamıyla bu stellerin İ.Ö. II. bin yılın ikinci yarısına ya da I.⁶²bin yıl başlarına tarihlendirilerek, aynı zamanda çene üzerinde sakal ifade anlayışı İskit dönemini yansıttığını belirtilmektedir. İskit egemenliği ise İ.Ö. 630-590 yıllarında bozkır göçebe kültürlerinin etkisiyle yerleri ustalar tarafından yapılmıştır.

-En erken dönem stelleri: Güneydoğu Anadolu'daki Ganzan Ovası, Antakya'daki Tell Açana'da görülmektedir. Savaşçı-avcı özellikte olan dikilitaşlar İ.Ö. IV. bin yılın ikinci yarısında Ukrayna ve Kırım'da görülmektedir. Orta Asya'da İ.Ö. 3000'li yıllardan başlayarak İ.S. XII.-XIII. yüzyıllara kadar Kırgızistan,

⁶² İ.Ö. III. bin yıl başları Van Hakkari bölgesi'ne Hurriler yerleşse de bağlantısı Kafkasya dilsel olarak Asiatik dil gubuna mensuptur.

Kazakistan, Altay, Sibirya bölgesi, Tuva yöresi ve Moğolistan'a kadar uzanmakla birlikte, Orta Asya ve Hakkari arasındaki en önemli ortak nokta, iki elde daima bir kap tutar biçimde olmalarıdır. Simgesel açıdan önem taşıyan bu içki tulumu olarak da ifade edilebilecek kap türü gençlik ve güçlülüğü daha önemli olmakla birlikte savaşçı özelliğine ait nesneler ikinci planda verilmektedir.⁶³

İ.Ö. VII. yüzyılda İskit taşları, Ukrayna, Kırım geç dönem olarak ise Asya steplerinde Altaylarda, balbal ya da taş baba ismiyle tanımlanarak Kazakistan'ın orta kesiminden, Moğolistan'a kadar uzanmaktadır.

5.12.2. İskit Balbalları Ve Hakkari Taşlarının Benzerlikleri

Rusya/Ukrayna civarındaki dikilitaşlarda, elde kadeh tutar şekilde resmedilmemiştir. İ.Ö. VII. yüzyıla birlikte İskit stellerine rastlanılmıştır. Göktürk dönemindeki balballarda, İ.Ö. XI.ve XII.yüzyıllarda Sibirya ve Kazakistan'a kadar ulaşmış, şaman gelenekleri ve kültürel anlayışı İskitler arasında yaygındır. Elde içki kabı tutmaları, kahramanlık yönlerini yansıtmakla beraber sadece adam öldürmüş olanların yer aldığı görülmektedir. Bu amaçla Hakkari taşları İskit ve sonraki Ön Türk dönemi balbalları arasındaki benzerliği oluşturmaktadır.⁶⁴

İ.Ö. II. bin yıl sonlarında Hakkari stellerinde betimlenen anlatımla, belli bir kısım kuzeyli halkın bozkır kültürü, göçebe olan halkın güneye doğru yerleştiğini göstermektedir. İ.Ö. II. bin yıl sonlarında Transkafkasya ve Anadolu'da göç dalgaları olmuştur. Bu göç dalgalarıyla yeni yaşam biçimleri ortaya çıkmış ve farklı kültürler benimsenmeye başlamışlardır. Ayrıca Orta Asya uygarlığına bağlanan Hakkari Taşları, İ.Ö. II. bin yıllarında Doğu Anadolu'daki Orta Asyalı bir kavim olarak

⁶³ İ.Ö. VII. Yüzyıl sonlarında ise Doğu Anadolu'ya gelip yerleşen Kafkasyalı bir kavim olan Ermenilerle ilgili Hint-Avrupa nekropollerinden net bilgi edinilmektedir. Ortaya çıkarılan bu yerel taşlara ait topluluğun özelliklerini yansıtır biçimde yapı itibarıyla düz durması mümkün olmadığı için bir kaide üzerine oturtulmuş olan dikilitaşların sıralı ve yan yana olacak şekilde stellerin Hakkari kalesi yönüne doğru bakacak şekilde hizalı ya da sıralı bir biçimde duran dikilitaşların yakınına doğru olan nekropol alanının Erken Demir Çağı dönemi bozkır kültürüne uygun olan gelenekte bir sistemi yad eder anlayışta yerini bulmaktadır.

⁶⁴ İ.Ö. VII. ve VI. Yüzyıl aralığında hüküm sürmüş olan İskitler'in kökenine işaret eden bu geleneksel anlayış Orta Asya'ya kadar uzanmaktadır. Bu heykel sanatının cepheden verilmiş dikilitaşlar olduklarını net bir biçimde görmekteyiz. Bu sanatın Van'da hüküm süren Urartu medeniyetiyle zıt bir özelliğe sahip olduğunu ortaya çıkan antropomorfik profilden verilmiş figürlerden anlamaktayız.

Turukkular'ın varlığına rastlanmasıyla 1998 yılında Hakkari Taşlarının bulunması, Doğu Anadolu'nun eskiden "Türk olmadığı" durumunu değiştirmektedir. Bu taş anıtlar, Anadolu'da Ön Türklerin yaşadığına işarettir. Balbalların üzerinde Orta Asya Türk dönemini yansıtan Göktürk öncesi mezar taşları ilk defa Anadolu'da Hakkari civarında görülmektedir.

Yapılan araştırmalarla birlikte Orta Asya ve Hakkari balballarının ortak özellikte olduğunu, Proto-Türk kültürünü içermesiyle beraber İ.Ö. 1200'li yıllarda bu bölgelerde yaşadıklarını aynı zamanda Hakkari taşlarının, Asur ve Urartu sanatlarını yansıtmadıklarını net bir şekilde göstermektedir. Bu iki medeniyet Ön Asya etkisi taşısa da, Hakkari taşlarından farklı olması İ.Ö. IX. yüzyıl öncesinde Hasunlu altın kadehine yakın dönemde olmasıyla İ.Ö. II. bin yıl sonu-I. bin yıl başlarına işaret ettiği görülmektedir.

İ.Ö. I. bin yıl başlarında Hakkari civarının yukarı kısmı Hubuşkia adıyla anılarak, krallıklar tarafından yönetilmekte olduğunu bu krallıkların Hurrice adlar taşıdıkları bilinmektedir. İ.Ö. IX. yüzyılın sonlarına doğru, Asur ve Urartu arasında çekişmeler yaşanmış, bu taşların benzerlerine Orta Asya'da rastlanmıştır.⁶⁵İ.Ö. III. bin yıllarında Güney Rusya ve Ukrayna'daki kuzey bozkır özelliklerinden gelmektedir. Bu durum oradaki 1500 yıllık bir süreci göstermektedir.

Hakkari Yüksekova Gevaruk kaya resimleri, konum itibariyle oldukça yüksekte yer alan Gevaruk yaylasının ulaşım açısından zorluklar taşıdığını yansıtsa da bizlere tıpkı Orta Asya bozkırlarındaki kaya resimlerini anımsatmaktadır. Kırgızistan'da yer alan "Saymalı Taş" arasında benzerlik taşım akla birlikte "dağ keçisi" ve "ok-yay" tamgalarının Avrasya kaya resimlerini çağrıştırmaktadır. Saymalı Taş'a benzer özellikteki kaya resimleri Kars Kağızman'da(Çamuşlu Köyü), Erzurum Karayazı(Cunni Mağarası)'dır.

⁶⁵ Bulunan bronz adak levhalarının Hakkari yakınlarında açığa çıkarılmış olan Urartu medeniyetinin yıkılmasından sonra bulunan sanatsal özellik cephesel sanat anlayışı medeniyetler arası geçişi yansıtmaktadır. Kabartma tekniğinde ve çıplak özellikte resmedilmemeleri sonucu Anadolu geleneğinin sürdüğüne işaret eden önemli bir noktadır. Böylelikle Çıplak savaşçı betimlemesi şeklinde yapılan tanım çürütülmüş olmuştur.

KURGAN KÜLTÜRÜ

Kurgan, göçebe yaşam anlayışıyla ortaya çıkmıştır. Yerleşik düzen anlayışına sahip kavimlerden farklı olarak, öteki dünya anlayışıyla birlikte, mezar alanlarının ölüye yaşam alanı sağladığı inancı taşımaktadır. Ayrıca bu alanlarda birbirinden bağımsız dikilitaşlar ve düzensizce ayrık bir biçimde diziliş anlayışıyla taşınması aynı zamanda mezarlık alanlarında at, koşum takımları, silahlar, takılar vs. eşyalarıyla birlikte konulmuşlardır.

Bazen de kadınlara ait cesetler de bulunmaktaydı. Bu anlayış kölelik ve hizmetkar bir üslubun hüküm sürdüğünü de yansıtmaktadır. Ayrıca üst düzey sınıf için yaygın olan mezar türü, kurgan tipli mezarlardır. Diğer bir tabirle ‘‘taş baba’’ geleneği olarak anılmaktaydı. Ölenlerin ne kadar önemli olduğunu göstermek için, gömülerin ise ahşap üzerine taş veya topraktan tümülüs şeklinde yığılmasıyla yapılmış alanlardır. Bu alanlarda insan şeklinde antropomorfik heykellere rastlanmaktadır. Taş Baba olarak da adlandırılması, daha çok Türk kavimlerinin yaşadığını ve bu çağlara işaret ettiğini yani İ.Ö. IV. bin yıl ortalarındaki Ön Asya Proto-Türk dönemi olarak adlandırılma anlayışı Sibiryâ’nın güneyindeki step kültürüyle ilişkili olan Urmu Teorisiyle ispatlanmıştır.

Ayrıca Azerbaycan’da dikilen bu dikilitaşlar saygı amaçlı olmakla birlikte, Kıpçak-Kuman atlılarının ok attığını aynı zamanda çobanların olduğuna dair İskendername adlı eserde kanıtlanmaktadır. Böylelikle İ.Ö. VI. yüzyılda Sakalar-Kimmerler sonrasında Hunlar, Hazar ve Moğol akınlarına kadar Kumanlar yaşamış, halka ait taş heykeller değil, yaşamış olan Türk boylarına ait olduğu Rusya ve Ukrayna’daki dikilitaşlarda görülmektedir.

İ.Ö. III. bin yıl sonu-II. bin yılın ilk yarısında Orta Asya’da Altay ve Tuva bölgelerinde ortaya çıkan mezar taşları anlayışından, Göktürk dönemi dikilitaşlarıyla benzerlik taşımamaktadır. Çünkü bu dikilitaş eserler Göktürlere ait olmakla beraber onların öldürdükleri düşmanları yansıtmakla birlikte, öbür dünya anlayışını yansıtmaktadır. Bu balballar yayılım olarak, Güney Azerbaycan(İran), Hakkari civarında yaşamakla birlikte geniş alana yayılmış, bu benzerlik ikonografik özelliklerden anlaşılacakla birlikte, Orta Asya, Azerbaycan ve Doğu Anadolu’da

benzer özellikler olduğuna ilişkin kanıtları doğrulamaktadır.⁶⁶ Buna istinaden kesin bilgi olarak söylemek doğru olmaz yapılan araştırmalar ışığında yeni bazı bulgular bu durumu ispat etme anlayışını taşımakla Ön Türk tarihinin bilinenlerini değiştirecek türdendir. Bu durum kesin araştırmalarını National Geographic dergisi yazısında da birtakım önemli verilere ulaşıldığını göstermektedir.

Bu durumda, İ.Ö. II. bin yıllarında Ön-Türk kavminin yaşadığını ve köken olarak da Hurrilere dayandığı yapılan arkeolojik araştırmalarda Yakınoğu, Ön Asya, Azerbaycan, İran ve Hakkari arasında bazı benzer bulguların ortaya çıktığı anlayışını göstermektedir. 1071 yılında Türkler Anadolu'ya giriş yaptığını gösteren savına gölge düşürmektedir. Çünkü Türkler Doğu Anadolu ve Hazar denizi arasında kalan bölgede Kafkaslar civarında yaşamış olabileceği anlayışını Hakkari stellerinden görmekteyiz.

Bu taşlar önceki özelliklerini koruyarak günümüze ulaşmışlardır. Fakat bazı yabancı özellikler taşıyan 13 adet dikilitaş, çadır resimlerinden de anlaşılacağı üzere bozkırlarda yaşamışlardır.

Aynı zamanda İ.Ö. I. bin yıldaki Yakınoğu kültürü olan Asurlardan farklı çadır tipi özellikle kubbeli yurt tipi anlayışı (Asya tipli) görülmektedir. Stellerin alt kısmındaki leopar anlayışı, arka arkaya iki kez betimlenmesi basit bir narratizm anlayışını yansıtmaktadır. At üzerinde savaşçı figürü verilmesi de buna örnektir. Ayrıca genç, çıplak erkek figürleri de soyluları üst düzey yönetici sınıfı yansıtmaktadır. Ellerin yukarı doğru kalkma anlayışı teslimiyet, Yakınoğu kültürüyle ilişkilendirilerek mağlup duruma düşmüş düşmanları simgelemektedir.

Linear teknikteki silahsız iki kadın balbal, İ.Ö. 1450-1000 yıllarında yöresel(yerel) özellikteki hanedan(krallık) sınıfına ait dikilitaşlar olmuştur. Hakkari taşları ve Avrasya bozkır kültürü arasındaki dikilitaşlar arasındaki farklar ve benzerlikler betimleme ve düşünsel açıdan benzerlik taşımaktadır. En erken özellikler, Hakkari ve Azerbaycan'ın güneyi olarak adlandırılan İran'la arasında

⁶⁶ Erkek savaşçı heykellerinin sakalsız ve bıyıklarının ise yukarıya doğru düz bir biçimde kıvrım yaparak tasvir edilmesi özelliği, İ.Ö. VII. yüzyıl sonu – VI. yüzyıl başlarında bulunmuş olan İskitlere ait taş heykellere ortak özelliktedir. Erken Demir Çağı'nda oldukça biçimde bir büyüklükte şematik kollar, tırnaklar, beldeki kemerin özenle çizilmesi anlayışı önemli bir unsur olarak verilmektedir.

benzerlik olduğunu, Rusya'nın güneyindeki ve Ukrayna'daki örneklerden ayrıldığını Kırgızistan, Kazakistan, Moğolistan ve Çin'in batısıyla benzerlik taşıdığını, en eski özellikte Hakkari taşlarının olduğunu İ.Ö. 2030-1700'lü yılları içermekle beraber, Avrasya bozkırlarına bir göç dalgası yaşandığını bu dönemde de Hitit İmparatorluğu'nun varlığı Anadolu'da Doğu Anadolu'ya kadar Hakkari bölgesine yayılmıştır. Böylelikle üç büyük kültür arasında Hititler, Hakkari bölgesi ve Orta Asya arasında bir bağlantı söz konusu olduğu ortadadır.

Bozkır kültürü öteki dünya varlığı, eşyalarıyla gömülerek ölen kişiyi temsil eden balballar, Avrasya İ.Ö. 7000 yıldır Anadolu'da yaşamışlardır. Azerbaycan, Hakkari taşları ilk yerleşip medeniyet kurmuşlardır. 50'ye yakın iskelet bulunmuştur. İ.Ö. II. bin yılda Asur yıllıklarında Upişkiya adını taşıyor. İ.Ö. 2000 yılında bağımsız krallıklar Kari ve Data gibi Yukarı Dicle ve Hurrice adlar taşımaktadır. İ.Ö. 3000-2000 yıllarında Hurriler Anadolu'ya sonrasında Asya'ya kadar yayılmıştır.

Rastlantısal arkeolojik araştırmalara göre, Erzurum, Mutki ve Hakkari Yüksekova'daki yazıtlardan ve kaya resimlerinden İ.Ö. 2.000'li yıllarda bu bölgelerdeki varlıklarına işaret etmektedir. Anadolu'da büyük bir medeniyet kurmuş olduklarının göstergesidir. Aynı zamanda Hakkari taşlarının diğer bir çarpıcı özelliği de, kabartmalardaki yüz ifadeleri ve yüzlerin Truva(Troia) Ön Türk dönemini yansıttıklarını bunu da "tolu" sözcüğüyle bağdaştırmışlardır. Bir yemin etme anlayışının ifadesidir. Bu figürlerinde kadın olduklarını, anaerki özellikteki Türk toplumunun yönetici sınıfında yer alan kadınların olduklarını ve ellerinde tolu tutarak söz verme anlayışını göstermektedir.

ALTINCI BÖLÜM

KURGAN KÜLTÜRÜ

6.1. NEMRUT DAĞI TAŞLITEPE

Bu kültürü en güzel tanımlayan özellikler, Ön Türklerin ortak medeni bir dil sistemine, dine ve bir mimari anlayışı yansıtan sorumlulukla üç'e ayrılarak anlatılması doğru olacak bir noktadır. Şu durum da, mimari anlayış olarak Şamanizm(gök tanrı) inancı, primidal (tabandan yukarı doğru daralarak) görünümündedir. Amaç olarak kutsal saydıkları içinde göğe yükseliş, primidal dayanıklılık olması yapının olumsuz şartlara maruz kalmasını engelleyici özelliktedir.

Ayrıca buraya gelip yerleşen kavimler olduklarını Orta Asya dağlık bölgelerindeki bozkır göçebe kültürü etkisinden sıyrılma amacını taşıdıklarını böylelikle zemini düz olan noktalara yerleşip oralarda piramitler inşa etmiş olduklarını aynı zamanda dağ tepelerine “kurgan” adı verilen mezarlar yapılarak, üst düzey yönetici sınıflarını bu mezarlara gömme geleneğiyle inşa etmiştir. Geleneklerini sürdürme amacıyla da yapay dağ inşa edilmiş yöneticilerini bu kurgan geleneğiyle iri taşlardan oluşan yığma tepelere inşa ederek yaşatma inancını taşımaktaydılar. Bu gelenek, İ.Ö. IV. bin yıl başlarında Tunç mezar geleneği anlayışını yansıtmakta olsa da “tümülüs” adını almıştır. Toprakla değil, taşla yapılarak inşa halini aldığı içinde “Taşlıtepe” ismi verilmiştir.

Küçük kırma taşların bir araya gelmesiyle tümülüs şeklini almıştır. O halde, bu taş tapınaklarını Ön Türkler inşa etmişse, onların verdikleri bir ismi almışlardır. “YONAGUNI” ismi verilmiş, Onagün yani evrenin güneşi ibaresinden gelmektedir.

Aynı zamanda mezar odalarında yer alan mumyalama geleneği ise Mısır medeniyetlerinden gelse de, Orta Asya’da yer alan kurganlardaki mumyalama geleneğini yansıttığını net bir şekilde görmekteyiz.

6.2. ORTA ASYA KURGAN GELENEĞİ

Aral gölü ve Pamir yaylası arasında kalan Ön Türk kültürü olan Saka Türklerinin yerleşim alanı olmakla birlikte, Kazakistan'ın bazı bölgelerinde bulunmuş kurganlarda açığa çıkarılan değerli eşyaların ve süslerin bulunuşu bu kurganların "kraliyet kurganları" türünde olduklarını içerir.

Ayrıca mezarlarda ortaya çıkan atların,ölülerle birlikte gömülme anlayışıyla at kültürünün Ön Asya kökenli olduklarını bu geleneğin devamında Altay dağlarında yer alan kurganlarda Rusya, Kazakistan, Çin ve Moğolistan'ın bazı kesimlerinde bulunmuş, at cesetlerine rastlanılmıştır. Kurban edilme anlayışını taşıdıkları yapılan incelemelerde balta darbelerine rastlanmasıyla açığa çıkmıştır. Bu gelenek ise eski bir Türk dönemi yaşam tarzı olduğunu yansıtmaktadır.

Mumyalama geleneği ise Ön Türklerin göç ettikleri yerlerde, İ.Ö. 7000 yıl öncesinde yaşayarak belli bir medeniyet ışığına ulaşan halk oldukları inancını taşımaktadır.

PROTO-TÜRKLERİN KUTSAL HAYVANLARI

Kutsal sayılan ve Ön Türklerle bağdaştırılan hayvanların varlığı bilinmektedir. Bu kutsal hayvanlardan dağ keçisi ve kaplumbağa farklı bir öneme sahiptir. Dağ keçisi çoğunlukla yüksek bölgelerde ve dağlık alanlarda yaşadıkları için oldukça hızlıdır.

Günümüzde de nesilleri tükenmemiş olması, evcil olanlardan farklı özelliktedir. Kaplumbağalar ise Ön Türk kültüründe önemli bir yere sahip kutsal sayılması evlerini sırtlarında taşıdıkları ve oldukça uzun süre yaşamalarından ötürü önem arz etmektedir.

Dağ keçisine oğlak ismi verilmesi eski Türk dönemi kaynaklarında sıkça rastlanılmasından dolayı, bununla bağlantılı olarak Oğ kökü incelendiğinde yükselme anlamını taşımakta ve Ön Türklere ait kişiyi temsil ettiğini göstermektedir.

Bunun sonucu olarak ortak birtakım noktalar olduğu gözlenmektedir. Ön Türk topluluklarında dağ keçisi ve geyik, Anadolu Türkmenlerinde ise koç simgeli figürler görülmesi bunların boynuzlu olmaları ve ululuklarını inanış olarak gök kültü

inanişından aldıklarını yani yükselme, erişme ve güç anlamını temsil ettiklerini söylemek oldukça doğru bir yaklaşımdır.

Buna örnek olarak ise, başlangıçta Orta Asya'daki Kültigin anıtları, daha sonrasında bunları farklı detaylarla yansıtan koç heykelinin birtakım motiflerle bezeli özellikte olduğunu yansıtır şekilde bir mezar taşı olan Gürcistan'ın Tiflis bölgesinde bulunmuş olduğunu ve dağ keçisi motifine rastlandığı görülmektedir. Buna istinaden, bu bölgede Ön Türk kavimlerinin yaşamış olduklarını bu bilgiler ışığında doğruladığını kanıtlamaktadır. Çünkü bu bulunan dağ keçisi motifi kutsal sayılmış ve öbür dünya anlayışını da içermekte olan bir kanı olmuştur.

Son olarak Hakkari'de bulunan taş kabartmalarda bu mezar taşlarının daha önceden federal boylar halinde yönetilen bir yönetim anlayışıyla çeşitli boyların yaşadığını gösteren Kafkaslar üzerinden bir göç dalgasına maruz kaldıklarını ve Doğu Anadolu'ya göç eden Türkmen boylarına ait koç simgeleri Orta Asya'dan geldiklerini göstermektedir. Bu motifler oldukça popüler koç başı ve koç boynuz motifleridir.

Üst düzey yönetici sınıfına ait önem taşıyan simgeler, dağ keçisi ve koçlar ise Kafkasya'nın güneyini temsil eden İran'la bağlantılı varlık anlayışına sahip, Akkoyunlu ve Karakoyunlu olarak Türk devletlerinin yaşam sistemlerine kadar yansımıştır.

Hakkari'de bulunan bu taş stellerde Temmuz ayının 1998 yılında 11'inde ana konu cephesel, dağ keçisi motifi bazen oldukça büyük biçimde bazen de kaybolur şekilde olmakla birlikte, kubbeli çadır figürüne rastlanması, Ön Asya kavimli Türk kültürünü göğüs üzerinde kap tutma geleneği tolu(su tulumu) Proto-Türk kültürü simgesidir.

Toplumların yeni bir dil, yeni bir din ve kültür arayışından ötürü bazı simgelerde yitip gitmeye yüz tutmuştur. Hristiyan geleneğinde ise keçi sakallı, keçi ayaklı olarak kötülüklerin başlangıç aşaması olarak görülmüştür.

6.3. ISSIK KURGANI VE KUTSALLAŞMIŞ HAYVANLAR

Kutsal anlayışa göre benimseyen Ön Türkler,hayal güçleri ışığında birtakım hayvanlarla etkileşim özelliği yansıtarak, düşünce sistemi oluşturarak Gök tanrı

inancına dayalı, çok tanrılı dinlerin oluşmasına zemin hazırlayarak, bu inancın getirdiği bir anlayış olan güneşe tapınma özelliğiyle bağdaştırılarak dağ keçileri de kutsal bir nitelik kazanmıştır. Bunun yanında boğa ve inek de kutsallaşan birtakım özelliklere sahip olmuştur.

Ayrıca bu kurganda ortaya çıkarılan altın elbiseli adam önem taşımaktadır. Ortaya çıkarılan kurganda, taş, kil ve çakıldan oluşan tabakalara rastlanmıştır. Bu tabakalaşma sonrasında boş bir odaya rastlanılarak daha derinlere doğru ise diğer bir odaya ulaşılmış malzeme itibarıyla, tahtadan yapılmış oldukları aynı zamanda içinde birtakım eşyalara rastlanılması da İ.Ö. V. yüzyıla tarihlendirilmesini sağlamıştır.⁶⁷ Bu altın elbiseli adam'ın benzerlik anlamında kızıldereleli kültürüne eş değer olduğunu bunu da Ön Asya kökenli olarak adlandırmak mümkündür.

Bir yöneticiye ait olan altın yüzük güneşi yani yükselme göğe ulaşma şeklinde bir ibareye sahip başındaki tüyler güneş ışınlarını yansıtmaktadır. Yüzüğünde simgesel olarak kabartma şekilli kilden yapılmış Ön Türk dönemi mühürlerinin varlığı bilinmektedir. İmza yerine o dönemlerde mühür baskı kullanılmaktaydı. Bu geleneği de sonrasında taşlarda işlemişlerdir. Daha sonraki süreçte heykel anlayışlarına yansımış, hayvan figürlerinin de kutsallaşması, at, dağ keçisi gibi bunların Ön Türk döneminde Şaman geleneği inancını yansıtmaktadır. Kuş ve at figürünün bir arada kullanılması da bu savı desteklemektedir.

Sonuç olarak, Ön Türkler İ.Ö. 15.000-3.000'li yıllar arasında İ.Ö. 12.000 yıllık süre zarfında yayılım göstermektedir. Bu durum yazı sistemlerini kullanım biçimleriyle bağdaştırılarak, Doğu Anadolu'nun birçok yerinin Proto-Türk dönemine ait olduğu görülmektedir. Yapılan araştırmalarda Merv Bölgesi olarak adlandırılan Ön Asya bölgesi arazi yayılımını, güneş dili merkezi olarak ifade edilmesini sağlayan bölgedir. Çünkü bu bölgeye göre Ön Asya merkezli sistemde dağlar, denizler yer almaktaydı. Fakat iklim sistemlerindeki değişiklik kuraklığa sebep olarak toplulukların ve yaşayan halkların göç etmelerine zemin hazırlamıştır.

Ön Asya kültürü güneş ışınlarının uzantısı şeklinde yayılım alanı göstermiş, bir kuram ortaya çıkmış ve bu kurama "Güneş Dili Kuramı" adı verilmektedir. Bazı varsayımlar ortaya çıkarılarak yeni kültürel değerler ve dilsel bağlantılara

⁶⁷ John, F. , Haskins, **The fifth Pazyryk Kurgan and the Animal Style- Newyork Universitesi Phd Fine Arts, 1956**, ss. 42-68.

oluşturularak geliştirilmiştir. Böylelikle Hint-Avrupa dillerinin bulunuş yerlerini araştıran iki arkeolog, Hazar Denizi'nin doğu kısımlarını sonrasında Pamir yaylasına doğru bu kültürün yayılım alanını oluşturduğunu göstermektedir. Bu geniş alana, Bactria Margiana Archaeology adı verilmekte, BMAC olarak kısaltılmıştır. Bu yerleşim yerleri, Türkmenistan, İran'ın doğusu ve Altay dağları olarak adlandırılmakta, ilk Türk boylarının yerleşim merkezi olduğu tezini doğrulamaktadır. İsimlerinin oluşturulmasından anlaşılacağı üzere, Bactria(Belh şehrini), Margiana ise Merv şehrinin Türkmenistan'daki bu şehirlerle bağdaştırmıştır.

Ünlü arkeolog F.Hiebert'in araştırmaları ışığında, bu kültürün Orta Asya'nın bozkır alanlarından başlayarak gelişim gösterdiği geniş alanlara yayılarak şehir kültürünün oluşmasına katkı sağlamıştır.

Sonucunda ise topluluklar bir araya gelerek halkları oluşturmuştur. Orta Asya kavmi oluşarak, kendinden uzakta olan bazı bölgeleri etkilemiştir. BMAC ismi bereketli sayılan toprakların bir araya gelmesini sağlamış daha sonrasında tarıma elverişli alanlar keşfedilmiştir. Bu bereketli alan da iki nehir teriminin oluşumuna katkı sağlamış Mezopotamya bölgesinin oluşmasıyla, iki nehir arası olarak adlandırılan bu yerleşim merkezinin arasında kalan bölgeye Proto-Türk kavimleri yerleşmiştir.

Dicle ve Fırat nehirleri arasından başlayarak İ.Ö. 3000'li yıllarda Sümer medeniyetinin ortaya çıkmasıyla yayılım göstermişlerdir. Proto-Turkic dönemde başlangıç bulmuş sonrasında ise Doğu Anadolu'nun Hakkari yöresinden başlayarak burada yapılan araştırmalarda bulunan taşların gelişim sürecinin ve kaynağının Ön Asya kültürüyle bağdaştırılmasına da neden olmuştur.

Anadolu sözcüğünün köken araştırmalarına gelince, Tarkandemos mühürü'nden gelen bağlantılı olarak Ön-Türk kültürü Anadolu'yu birkaç bölüme ayırmıştır. Çünkü gelen topluluklar Anadolu'yu bağımsız şehir devletleri şeklinde yöneterek doğu, güney, kuzeybatı ve Trakya olarak bölgelere ayrılmasına neden olmuştur.

Anadolu sözcüğü, kadın yönetici anlayışı ve tanrıçalarla bağlantılı olarak ANATOLYA-ANATOLIA olarak anaların olduğu bölge anlamını taşımaktadır. Anlaşılacağı üzere, Sarmatlar ve Sakalarla bağlantı oluşturularak anaerkil bir toplum olduğunu ve yönetenlerin kadınlardan oluştuğuna işaret etmektedir. Uygun bir tez

olarak da, Tarkhamenos mühürü üzerinde verilen erkek figürü gibi görülen gerçekte ise kadın savaşçı figürü olan yönetici vasfında elinde asasıyla resmedilmiştir. Gümüş mühür taşı olan bu simge aynı zamanda Hitit damgalarına benzemektedir.

Çevresindeki çivi yazıları da Anadolu'nun hem Hitit hem de Hurri kökenli olduklarına işaret etmektedir. Tarkhamenos yani TUR-OK-ON Saka Türklerine ait kökenli sözcük olarak adlandırılır. Hunlar(OKH-ON-Evrenin ok halkı), Gagavuzlara(Gök-Oğuz) ait Türk boylarına işaret etmekte, ABA-EZEN ise ABHAZ sözcüğünden gelmektedir.⁶⁸ Bu halkın bölgesi Kafkasya'nın kuzeyinde olan bölgeye ABHAZİYA, Kafkas sözcüğü ise KAUKAS'tan türemiştir.

Şaman kadınları, Anadolu'ya Asya'dan gelerek Ön-Türk kültürünün izlerini yansıtmışlardır. Şamanlık, yönetim ve din arasında sözü geçen bir sistemdir. Buna kanıt olarak gösterilen örnekler, Çin'deki Tang heykeli Maya kültürü anlayışı yönetsel sistemde kadın(kraliçe) ve erkeği(kral) simgelemektedir. Ejderha ya da yılan tüylü ise imparatorun gücü olarak, ikili ilişkilerdeki bağı temsil etmektedir.

Asya'nın kuzeyinde tang dönemi öneme sahip olarak, Ön Türk dönemi özelliği olan yönetim şeklindeki imparatorluk kral – kraliçe-ikili yönetim sistemi olarak sürdürülmektedir. Kadınlarda şaman geleneğine göre daima ön planda yer almış, şamanlık vasfını devam ettirerek, kadınların yaşam tarzlarına ve giyim-kuşam anlayışlarına kadar yansıttıkları yadsınamaz bir gerçektir. İ.Ö. 3000'li yıllarda bu gelenek tamamen benimsenerek süregelmiştir. Genel itibariyle, daha eski bir gelenek olarak önem taşıdığı görülmektedir.

Kadınlar İ.Ö. 3000-1000'li yılların sonuna kadar yönetimde kalmışlardır. Bu durum kadınların Anadolu'da hüküm anlayışında ön planda olmalarından ötürü, Ön Türklerle bağdaştırılan bu gelenekle birlikte, Ön Türklerle beraber yaşanan etkileşimde sona ermiştir. Orta Asya ile bağdaştırılan gelenek olarak, bazı barınak türlerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Ön Asya bölgesinde yaşayan Ön Türk toplulukları çoğunlukla göçebe bir hayat anlayışına sahip, çünkü dağlık alanların çokluğundan ötürü bu durum yaşantılarını etkilemiş ve düz alanlara yerleşmelerine sebep olmuştur. Bundan dolayı da kubbeli yurt tipi çadır geleneği olan, keçeden örülmüş kolaylıkla yerinden

⁶⁸ James, Forsyth, **The Caucasus A history** , Cambridge, 1992, ss. 8-9.

kaldırılabilir özelliklere sahip olarak, yukarıya oldukça sivri tepeli aşağıya doğru genişleyen bir taban özelliğini yansıtarak dağları birleştirici anlayışla bu çadırları oluşturmuşlardır.

Kazak Türkleri, çadırlara ‘‘Ger’’ olarak adlandırarak dağın tepesi anlamına gelmektedir. Kazak boylarının yapmış olduğu ‘‘Ger’’ adı verilen çadırlar Asya kökenli Türkmen çadırlarına benzemektedir.

Bu çadırlarında, Etrüsk kültürünü yansıttığı aynı anda Bizans kubbe mimari-sanatını yansıtan Türkmen çadırlarından görüldüğü gibi Asya kökenli bu toplulukların Doğu Anadolu ve oradan da yayılım alanı kazandıkları önemli bir bağlantıdır. Bu topluluklar yarı-göçebe oldukları için güneş kültü, Orta Asya bölgesindeki halkın inanç sistemini yansıtarak geliştirmiştir.

Kültürel anlayışla yerel sistemsel özellikler, semboller açığa çıkmıştır. Gök kültü, güneşin doğuş ve batışını oluşturmuştur. Güneş’in ulu özellikte olması da kadına verilen önemi anatanrıça kültürünün oluşumuna katkıda bulunmuştur. Böylelikle, güneşle birlikte anılan kadınlar kutsal bir etkinlik kazanmış, ortak birtakım özellikleri güneşle bağdaştırılmış, kadınlar anaerkil toplumu oluşturarak, kadın(kamlar) tarafından yönetimin ilerlemesi sağlanmıştır. Sonuç olarak güneş kültü, Asya kökenli ve ilk göç eden toplum ise Ön Türkler olarak yayılım kazanmıştır.

6.4. KURGANLARIN KUZEY-DOĞU YAYILIM ALANI

Asya toplumlarının yaşantı biçimleri ve inançları doğrultusunda damgalar ve yazıtlardaki resimler baz alınarak, bunlar kaya üzerine ve mağara duvarlarına kadar kazınmıştır. Böylelikle kutsal hale getirilerek yüzlerine ve vücutlarına dövme yapmışlardır, Bunun sonucunda tanrıların desteğini aldıklarını anlamışlardır. Bu gelenekte, Ön Türk dönemi şaman kültürünü yansıtmaktadır.

Altay dağları ve Sibiryâ bölgesinin yakınında Pazırık kısmında yer alan birden fazla kurgana rastlanmaktadır.

Bunların kızıldereli savaşçıları yansıttıkları, Ön Asya’daki Altay dağlık bölgesinin kuzeydoğusunda yer alan Amerika kıtasındaki kızıldereli kavmin kültürünü yansıtmaktadır.

Bununla beraber, kurgan denilen mezar anlayışı geleneğine sahip olmaları, dağlık tepeleri seçmeleri üst düzey yönetici sınıfın yüceliğiyle birlikte Orta Asya’da örnek olarak Tuva bölgesinde yaşayan topluluklarda şaman(kam) geleneği, güneş kültüyle beraber devam etmektedir. Bunlar dokuma geleneklerine İnka kültürüne benzer şekilde, kıyafetlerine ve yaşam anlayışlarına yansıtmışlardır.

6.5. KAYA RESİMLERİ

Ortak bir kültüre ait olan, Sibirya’dan başlayarak Asya’nın dağlık yani yüksek kesimlerini yurt edinen kadim medeniyet anlayışı buralara gelen toplulukların yaşantılarını işleyip taşlara konu edinmişlerdir ve bu toprakları benimseyip yerleşmişlerdir.

Kaya resimleri ve damgalardan medeniyetin izlerine rastlanmaktadır. Bunları en güzel yansıtan özellikler at kültürü aynı zamanda bu kültürü benimsemeleri güçlülük, göçebe anlayışın göstergesinin işgale dayalı bir yaşam anlayışına sahip olmadıklarını, geyik ve dağ keçisinin önemi, oldukça hızlı hareket eden hayvanları benimseyerek kutsallaştırmışlardır.

Orta Asya bölgesindeki Altaylarda kayaların üzerindeki evcilleştirilen dağ keçisi ve geyik resimleri Katun nehrinin kenarındaki Kalbaktaş bölgesinde bulunmuştur. Ayrıca Van’da Tirişin Yaylası’nda bulunan dağ keçisi kaya resmi oldukça yüksekte olan bir bölgede bulunmaktadır. Bu figürler özellik olarak güneşle bağdaştırılarak bir antropomorfik figür olarak Orta Asya yaşayışını yansıtan güneş kültüyle ilişkilendirilmiştir.

Kayaüstü resimlerdeki bu anlayış “güneş tengri” olarak adlandırılarak bu kültürün en güzel örneği Kırgızistandaki Saymalıtash’ta yer alan kayalardaki betimleme işleyişinde görülmektedir.

Bu kaya resmi İtalya’nın kuzeyinde yer alan, Valcamonica bölgesindeki kaya üzerindeki resimle benzerlik taşımaktadır. Şaman anlayışı ayrıca ölümsüzlük, mükemmeliği simgeleyen, iyi ve kötüyü ayırt edebilen, bilgiye ulaşma ve bilginin peşinden gitme anlayışını taşımaktadır.

Yazı ve dil arasındaki bağlantıda, Hazar Denizinden başlayarak doğuya doğru bereketli topraklar üzerinde bulunmasıyla insanların yerleşim alanı olarak ilk

bölgeler olması ve tarımın ilk başlangıç taşıdığı yerdir. Böylelikle bazı değerler önemlilik kazanmaya başlamış, güneş ışınlarının yaydığı enerjiyle bağdaştırılan bununla birlikte güneş kutsallaştırılmış sonucunda ise kayalara, taşlara resimsel veya çizgisel kabartma anlayışıyla yansıtılmıştır.

At kültürü sayesinde ise uzak yerlerden başka yerlere göç etme anlayışına sahip olduklarını sonucunda farklı bölgelere ulaşarak kültürlerini yaymışlar ve gittikleri yerlerin bölge halkıyla kültürel etkileşim sağlanmıştır. Ön Türk kültürü, Orta Asya çıkış noktası olarak “Kadim Bilgelik” olarak adlandırılmış, inançlarını ve yaşayışlarını çağrıştıran birtakım semboller ortaya çıkmıştır. Bu semboller şaman geleneğini yansıtmaktaydı. Şamanlık bir din değil, yazısız kurallar bütünü olarak sadece halkın düşüncelerini, inançlarını yansıtan kuralları içeren semboller olan içeriğinde önemli detayları barındıran sembollerin yer aldığı bütündür.

Örneğin, Ok: Savaşçılığı yansıtarak “erkek” simgesiyle bağdaştırılmış, Oz: “öz” kelimesiyle bağlantılı olarak eski Türk kültürü özelliğini anlatmakta, ahiret inancıyla bağdaştırılmaktadır. Ruhun yükselişi olarak netlik kazanmıştır. On: “on” ise ontoloji yani varlık bilimi esaslı olarak çıkış noktası oluşturmuş ve evreni ifade etmektedir. Or: yüksek yer, bölge anlamına gelir. Orhon: yüksek yerleşim yani savaşçıların yeri anlamını taşır.”okların”evren alanıdır. Otağ: kutsallaştırılmış alanda yer alan çadır ya da üst düzey sınıfın yer aldığı alan olan ateşin yandığı yerdir. Hepsiyle bağdaştırılarak oğlan ve Oğuz kelimesi türemiştir. Böylelikle erkek egemen bir toplum yapısı “erkek” simgesi oluşmaya başlamıştır.

YEDİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜRLER ARASI GENEL ANLATIM

7.1. HAKKARİ STELLERİNİN ANADOLUYLA İLİŞKİLİ OLAN DİKİLİTAŞLARLA BAĞLANTISI OLAN YAZITLAR VE PROTOTÜRKLER

Yapılan arkeolojik ve genetik araştırmalara dayanarak, Anadolu medeniyetinin tarihsellik kökeni İ.Ö. 7.000 yıllık bir medeni kültürün yayılım alanıdır. Araştırmalar ve yeni bilgiler ışığında bulunan buluntular, Türk tarihi savına ilişkin tarihi değiştirmiştir. Buna en net örnek, Hakkari taşlarının 1998 yılında Prof. Dr. Veli Sevin ve başkanlığında gerçekleştirilen kazı sonucunda 13 adet stel bulunmasıyla doğrulanmıştır.

Dünya’da büyük bir yankı uyandırmış olan bu taşlara, National Geographic Magazine’de Hakkari’de bulunan stellerin, Anadolu-Orta Asya-Avrasya üçlemesini yansıtır nitelikte kanıtlar taşıdığını ifade etmişlerdir. Fakat en ilginç özellik, bu taşların çizgisel kabartma tekniğinde, cepheden çıplak ve savaşçı erkek figürleri, üst düzey kadın figürlerini yansıtmaktadır. Bu durumda Anadolu ve Ön Asya kültürüne yabancı özellik içermesiyle, Kafkasya kültürüyle bağdaştırılmıştır.

Ellerindeki hançer, mızrak, balta gibi madeni silahlar, savaşçı olduklarına ve birer kahramanlık, çadır resimleri de yaşamlarını step kültürüyle ilişkilendirilmesini sağlamıştır. At kullanmayı bilen bu topluluklar, Yakın Doğu’yla ilişkili bir süvari figürüne rastlanılması da farklı bir boyut kazandırmıştır. Silahsız iki kadın figürünü yansıtan iki dikilitaş ise üst düzey yönetici sınıfa ait yani soylu bir yaşam anlayışına sahip olduklarını göstermektedir. Boyut olarak 300 m uzunluğundadır. İ.Ö. 1450-1100 arasına tarihlendirilen bu steller, Hitit kültürüyle de ilişkili olarak, Orta Asya kültürüyle benzer özellikte olduğudur.

Genetik özellikler, araştırmaların sonucu olarak, Orta Asya’dan göç edenler, Anadolu’da yaşayan halklar olarak her iki tarafından birbirleriyle kaynaştığını ve bunların ortak bir kültürün atası olduğunu ifade etmek doğrudur.

Öncesinde ‘‘Hitit’’ kültürüyle bağdaştırılan Türkler İ.Ö. 2000’li yıllarda ve sonrasında ortaya çıkan araştırmalar Anadolu’da önceden yaşayan Hatti kavimleriyle bağlantılı olarak Asianik(Hint-Avrupa dil grubuna yer verilmemiştir) bir toplum olan bu halk Ön-Türk kültürüyle bağdaştırılmıştır.

7.2. ANADOLU VE ÇEVRESİ İLK TÜRK KÜLTÜRÜ MÜ?

Doğu Anadolu merkez baz alınarak, İ.Ö. IV. bin yılında Ön-Türk kültürü Anadolu’da vardı. İ.Ö. 3500’lü yıllarda Anadolu’da bir Türk kültürü yaşamaktaydı. Yapılan araştırmalar, buluntular ışığında ortaya çıkmıştır. Yanmış kemikler ve topraktan 159 adet kül kabına rastlanması yapılan antropolojik incelemeler sonucu, Türklerin çıkış yeri olduklarını doğrulamaktadır.

Kaya resimlerinde ve yazıtlarında Doğu Anadolu’da yer alan Ön Türk kültürüne ait olan, Orta Asya, Yenisey, Pamir, Aral, Kazakistan, Kırgızistan Saymalı Taş(Tamgalı Say), Issık gölü gibi yerlerde yer alan mağara, kaya resimli ve damgalı birtakım ibareler ışığında Türklerin 15.000 yıl önce Anadolu’da yaşadığına ilişkin veriler Orta Asya Türk yurdu ile paralellik olduğunu Anadolu insanıyla paralellik taşıdığı Doğu Anadolu’nun dağlık kesimlerinde yer alan kaya resimleri ile Kazakistan’da yer alan Kara-Tau simgesel özellikteki resimlere ait pictogram ve petroglif arasındaki benzerlikler bu gerçeği doğrular niteliktedir.⁶⁹

Yazıtlar, Anadolu’da Van-Hakkari Tir-i Sin yaylası, Van Ahtamar yazıtı, Gavaruh Vadisi, Pagan köyü, Erzurum Cunni mağarası yazıtları örnek teşkil etmektedir. Ayrıca Cunni Mağarası yazıtları, kazınmış yazıtlar olarak Ön Türklerde Doğu Anadolu’nun yüksek kesimlerinde yukarıdan içeri kesimlere doğru ilerlediklerini, bu toplulukların Anadolu Türkmen kavimli olduklarını doğrulamaktadır.

⁶⁹ Şamanizm geleneğindeki kumaş ya da ince bir örtü bağlama geleneği ahiret inancı ve adak kültürüyle ilişkilendirilmektedir. Kabartmalı ve çizgisel anlayıştaki bu taşların koruyucu nitelikteki savaşçılara ait üstünlüğü belirtircesine oldukça özenle çizilmiş olan bronzdan döküm tekniğiyle adeta saldırı yapılacak durumdaki anlayışı yansıtırçasına doğu toplumunun özelliğine vurguda bulunulmuştur. İ.Ö. IX. – VI. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Transkafkasya ve İran’ın kuzeybatısı arasında Haldi adı verilen Urartuların baş tanrısı aynı zamanda savaş tanrısınada simgesi olan öldürücü zafer kazandıran niteliğe sahip kargısı bulunmakla birlikte, Urartu dinini önemli tutan Meher Kapısı yazıtından anlaşılmaktadır.

Pictografik bu yazıtlar, İ.Ö. 3000’li yıllara tarihlendirilerek birtakım özellikleri olan Ön-Türk kültürü ok atma, anlayış terimlerini içeren hiyerogliflere rastlandığını alfabeyle “ISUBOG” adı verilmektedir. Bu da tarihteki Ön Türk alfabesi olmakla birlikte Yakındoğu kültürüyle ilişkilendirilmiştir. Kaya resimleri, Altay dağlarında İ.Ö. 15000 yıl öncesini yansıtan ve yaşamsal teknolojik özellikte, çizgisel anlayışta resmedilmiştir.

7.2.1. Urmu Teorisi(ALTAY TEORİSİ)

Türk halklarının tarihine ilişkin detayları anlatan bu teori, araştırmalar sonucunda Türklerin ilk anayurtları olan Urmu Teorisiyle açıklığa kavuşmuştur. Asıl itibariyle bu teori, Ural-Altay teorisi sonrasında Ural çıkartılarak Altay teorisi adıyla anılmıştır. Bugünkü halkın yaşadığı yerlerin Türklerin esas yurtları olmadığını ispatlamıştır.

İlk çıkış noktası olarak yer itibariyle, Urmıye gölü çevresi Azerbaycan, Mezopotamya, Doğu Akdeniz çevresi gibi yerlere yayılım alanı göstererek İ.Ö. 6500-4000 yılları arasına tarihlendirilerek, Orta Asya’dan başlayarak Kafkasya sonrasında kuzeyden Anadolu’ya gelerek Avrupa’nın içlerine doğru yerleşim alanları bulup kültürlerini yaymışlardır. Yerleşilen yerler, bazı değişimsel nedenlerle yurt anlayışını taşıyarak benimsenmiş, sonrasında ise başka toplumların geldikleri bu konuda da bazı çelişkiler hissedildiği görülmektedir.

Proto-Türk yurdu olarak, Kut Eli Devleti(İ.Ö. 2200-2109), Turuk Beyliği(İ.Ö. XIX.yüzyıl), Kuman Beyliği(İ.Ö. XVIII.-XV.yüzyıl) ve son olarak da Sakha Eli (İ.Ö. VIII.yüzyıl) ilk Türk kavimlerini oluşturan devletler olmuştur. Sonrasında ana vatanlarından dünyaya yayılım göstermesi, Sakhalardan-Orta Avrupa’ya kadar bunu mezar taşlarından, heykellerinden, anıtlarından ve runik biçimli yazılarından anlaşılacağı üzere yaşantılarına dair ışık tutmaktadır.

7.2.2. Bengitaş Heykeller

Taş baba adı verilen dikilitaşlar, Türklerin mezarlarının birtakım özelliklerle anlatıldığı ve sırasıyla adlandırıldığı daşbaba, daşana, daşmaral, balbal ve bengütaş

ifadelerine yer verilmiştir. Bu taşların kökeni daha çok Göktürk dönemini yansıtarak Türk kültürünün önemli bir ögesi olarak ‘‘bediz’’ kelimesiyle anlatılmaktadır.

Taş kültü, ilk olarak şematik ifadeyle kurgan yapısıyla, daha sonra mezar pazırık yerleriyle ilişkilendirilerek üst düzey yöneticilerin mezar alanlarını yansıtan gelenek olarak en eski dikilitaş örneklerine Göbeklitepe’de rastlanmaktadır. Fakat taş kültü olarak taşların işlevsel özellikleri baz alınarak semitik kültürlerle benzerlik taşıdığı iddiası gerçeklik taşımamaktadır. Çünkü elde edilen araştırmalar ve bulgular ışığında Türk halklarının Orta Asya ve Güney Azerbaycan İran çıkışlı oldukları görülmektedir. Bunu yansıtan en güzel örnek, kutsallaştırılan gelenek olarak da sürdürülen at kültü ve atlara ilişkin inançsal düşünceler bunu doğrular niteliktedir.

Ölen kişinin ruhunun öteki dünyaya götürüldüğü inancını Proto-Türk kavmi mezar taşlarına yansıtmışlardır. Taşlara değil, mezarlara da bizzat ölen üst düzey yöneticiler yerleştirilmiştir. Bu mezar taşlarının tipik özelliği, yontularak işlenmiş olması, taş koçlara koyun heykellerine mezar içlerinde yer verilmiştir.

Taş koçlar erkek mezarlarını, taş koyunların kadın mezarlarına ait olduğuna dair bilgiler içermektedir. Ayrıca koyun, koç ve atların haricinde geyik ve dağ keçilerine ait kaya resimlerine yer verilmiştir. Geyik daha çok inançsal yani dinsel inanış şeklinde yorumlanır. Nadiren de olsa, balık figürlerine ait resimlere rastlanmaktadır. Buna göre, eski Türklerin kabul ettikleri inanış ve düşünsel yaşam anlayışıyla, ölü gömme geleneklerini değiştir bu değiştirilmemiş urmu mezar taşlarına dahi yansıtmışlardır. Bu simgesel resimlerinde daha çok ölenlere dair bilgiler taşıdığı, sosyal yaşamlarını yansıttıklarına işaret etmektedir. Bunu da Çin kaynaklarından elde edilen bilgiler ışığında, kitabelerle uyum içinde benzerlik taşıdığının göstergesidir.

Önem arz eden başka bir nokta ise, Orta Asya steplerinden başlayarak, Avrupa’nın orta kesimlerine doğru Türklerin yerleşmesiyle ortaya çıkan taş baba isimli heykeller, bilimsel anlamda neyi ifade ettiğini göstermektedir.

Balballar ise her türlü maddeden yapılarak yontu-menhir biçimli taşlar olarak, taş babalardan farklı özellikte ölen kişiye hizmet amacıyla yapılmış oldukları anlatılmaktadır. Ayrıca yapılan kökensel incelemeler ışığında kültürel özellik açısından ortak nokta bulunmadığı Türklerin kökenini Altay Teorisi ışığında doğru bilgilere dayanarak etnik köken ve genleri olarak Mezopotamya, Van-Urmiye gölleri

olduğu ispatlanmıştır. “Tenri” sözcüğü de Ön Asya kökenli olarak sonuca bağlanmıştır.

Hakkari’deki dikilitaşların ise Kumanlar ile bağlantılı özellikte olduğu bunlar ölenin yüzünün doğuya döndürme inancı taşımaktaydılar. Fakat taş baba geleneğine dair başka bir içerik, Türk boylarının hepsinde bulunmadığı örnek olarak, Balasagun/Kırgızistan taş babaları olmuştur. Bunların farklı yerlerden getirilmesi, yerleştirilmesi üzerine bölgesel farklılık taşıdıkları da yadsınamaz gerçektir.⁷⁰

Hazar-Aral arasında ve Kazakistan’da yer alan bazı taş babaların özellik olarak, sakalsız elde hiçbir madeni nesne olmaması, bıyıkları net olmayacak şekilde, kaş ve göz çizgisel olarak verilmiştir. Fakat bazı farklı özellikler taşısalar da, çoğunun ilk Türk kültürü dört dönemi olduğuna dair kanıt taşımaktadır.

Taş babalardaki Türk kültürüne ait önemli kanıt ise uzun ve örgü biçimli saçlar, kılıç resmine yer verilmesi, balta ve kadehe yer verilmesi ölümsüzlük simgesi olduğuna işaretler. Sonuç itibarıyla taş babalar, Altay teorisi ışığında, Urmu teorisiyle değerlendirilip, ölenin antropomorfik özelliklerini, ölen kişinin gerçek duruşunu yansıtan ölen kişiyi simgelemiş, balbal denilen dikilitaşların ise düşmana ait ölen kişileri yansıttığını böylelikle Türklerin nerelere göç ettiklerini genetiksel özelliklerinin belirlenebilmesi açısından Urmu teorisi niteliksel bir belge olarak önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, bu teoriyle Proto-Türk kültürünün doğu ve batı kollara ayrılarak değerlendirilmesi sağlanmıştır.

7.2.3. Gobustan(Azerbaycan) Dikilitaşları Ve Kaya Resimleri

Azerbaycan’ın Abşeron bölgesinde yer alan önemli arkeolojik yerlerden biri olan Bakü’ye kısa bir mesafe uzaklıkta olan Gobustan, Hazar Denizi’nin batı kıyısında yer alan, prehistorik dönemden başlayarak büyük dolmen tipli mezarların

⁷⁰ İ.Ö. IX. yüzyıl ortası Van’da Urartu güçlü medeniyet olsa da dikilitaşlarla benzer özellikte tam bronz olmadığına dair bilgi içerse de, tıpkı bronzu andırıcısına şeklinde ifade edilmesi doğru bir adlandırmadır. Bu noktada üst düzey savaşçılara ait kemerlerle Urartu kemer tokalarının aynı bağlantı noktasında bulunmasına değinmek doğru bir kanıdır. Bu taşlar Karadeniz’in kuzeyinde bulunan erkek savaşçı heykellerinin ellerindeki içki kaplarının “Bengisu” diye adlandırılması o bölgenin insanların bu taşlara ne kadar önem verip saygı duyduğunu yansıtmaktadır.

yer aldığı taş devri mezarları olarak da anılan ve Orta Çağ'a kadar uzanan bir süreçtir. Bu taşların, kültürel, tarihsel ve yapısal özellikler olarak ilk Türk dönemi uygarlığına ışık tuttuğu aynı zamanda Kıpçaklara kadar uzanan bir kültürel bilgi birikimidir.

2007 yılında UNESCO Dünya Miras'ı listesine girmiştir. Paleolitik çağdan başlayarak, Orta Çağ dönemine kadar olan süreçte, 6000'den fazla kaya resminin varlığı, Bronz çağına ait 40 taneden fazla kurgan tipli mezarlara rastlanmıştır. Kıpçaklarla bağlantısı ise anıtlarda rastlanan Kıpçakların tamgalarının artı şeklinde uç kısımlarında da üç adet yonca biçimli motifi andırması anlaşılıyor ki daha öncesinde bu yonca motifleri net bir şekilde belirgin olmadığı gözlenmektedir.

Kıpçak motiflerini yansıtan bu stil, Hristiyanlık dönemi öncesini yansıtmaktadır. Kimilerine göre haç biçiminde çünkü doksan derece kesecek şekilde iki doğru oluşturması bu şekilde tanımlanmasına neden olmuş, kimilerine göre de artı işaretini temsil etmektedir. Bu sembol "Dört yön simgesi" olarak ifade edilmektedir. Başlangıç olarak Antik Mısır'la ortaya çıkmış, Orta Asya Proto-Türk kültüründe sanatsal olarak kaya ve mezar taşlarında İ.Ö. 3000'li yıllardan itibaren ortaya çıktığı ve sonrasında Hunlar, Göktürkler ve Kuman-Kıpçakları olmak üzere ilk Türk sanatsal simgesi olarak işlerlik kazanmıştır. Bu sembol, dünyanın yani evrenin dört kısma ayrıldığını ve güneş imgesi olarak adlandırılrsa da, evrene hükmeden üst düzey kişilere, tanrı ve tanrıçalara işarettir. Bu bazı arkeolojik araştırmalarda "haç" tabiri olarak yer bulmuştur.

Bu bulunan eserlerin tarihleri, İ.Ö. 11.000 yılına kadar uzandığını Türklere ve Kıpçaklara ait olduğunu göstermektedir.

Türk kültürünü, dilini, coğrafyasını en iyi biçimde yansıtan ayrıca "Ön-Türk" sözcüğünde bilen, bilgin, önderlik eden anlamını taşıdığını belirtmek gerekmektedir. Mezarlar, kurganlar, heykeller, süs eşyaları ve çeşitli nesnelere dayanarak Proto-Türk kültürüne ait izler belirlenmektedir. "Kobi/Gobu" adı verilen terim ise evrenin geniş bir alandan ibaret olduğunu, dağlar, denizler, sınırlar aşılarak, keşfetmek, yaşayışlara dair izler bulmanın maksadını taşıyan bir sözcük olmuştur.

Gamalı haç ve swastika, Proto-Türk kültürünün, Hristiyan inancının simgesidir. Yapılan araştırmalar ilk olarak, Kazakistan'ın Aral bölgesinde, halı ve kilim motifleri üzerinde bulunan tamgaların, sonralarda kaya ve mağara resimleri

üzerine işlediklerini, bazı hayvanları evcilleştirdiklerine dair bulgular ışığında, Oğuzlara ait OK tamgası taşıyanların Kıpçaklar olduğunu-İpek Yolu hakimiyetine sahip olduklarına dair kültürel motiflere yer verilmiş olup ve OĞ tamgası çadırları yansıtan kubbe şeklinde motiflere yer verildiğine işaret etmektedir. Ayrıca Avrupa’da yıllar öncesinde gamalı haç olarak kullanılmıştır. OK tamgası ise İ.Ö. III. binlerde Kıpçakların Hristiyan olanlarına ait haç tamgası etnografik bazı bilgiler içermektedir.

Kıpçakların, İpek Yolu’na hakim olması ve burada bolluk-bereket simgesi olarak adlandırılan figür kartal simgeli olan Oğuzlardan da gelen ‘Simurg Kuşu’, Sakhalarla beraberde kullanılarak, Avrupa’ya kadar yayılmış buraya kadar gelenlerde ilk Türk halkları olmuştur. Orta Asya’daki Turan Denizi ile Avrupa’daki Tiran Denizi benzerlik taşımaktadır.

Ayrıca Orta Asya’da ortaya çıkan Menzil kiliseleri, Aral gölü’nün kıyı kesimlerinde rastlanılan Kelderi kümbetleri ve kalıntılara dair bilgilere Anadolu’da da rastlanılması Proto-Türk kavimlerinin genel itibarıyla ne kadar geniş bir kültürel alanı kapsadığını söylemek doğrudur. Doğu Anadolu’da ortaya çıkan Kars civarında bulunan kiliselerinde ağırlıklı olarak Kıpçaklara ait menzil kiliseler olduklarını göstermektedir.

Orta Asya’daki kaya resimleri de ilk Türklerin Tur-an kültürü ışığında yayıldığını, Oğuzlara ait tamgaların Azerbaycan’da Tunç(Bakır) çağına ait çanak-çömlekler de ve Erzurum’un Oltu kentindeki koç başlı heykellerinde görülmektedir.

Orta Asya’daki bu kaya resimleri net olarak göstermektedir ki, Proto-Türk kavimlerinin yüzyıllar öncesinde Bering Boğazı’na kadar gelerek, Avrupa’yı da dahil, ilk Türk kavimlerinin kültürlerini yaydıklarını yansıtmaktadır. Sonuç olarak, Proto-Türkler üç büyük kültür ışığında ivme kaydetmişlerdir. İlk etapta, yarı-göçebe, bozkır kültür hayatı, ikinci olarak Turan(İpek) Yolu, üçüncüsünde ise Kurgan kültürü, yerleşim yerlerini benimseme anlayışıdır.

Yani Orta Asya ve ilk Türk kültürü bütün medeniyetlerin ana kültürlerin ürünüdür. Çünkü ‘Ok’ ve ‘Oz’ tamga imgeleri Proto-Türklerin sembollerinin, haç ve gamalı haç şeklinde yayılmasını sağlamış iki sembol kültürdür. Sonuç olarak da, Asya ve Avrupa etkileşimi yaşanarak Proto-Türk kültürünün tüm coğrafyalarda yayıldığını İ.S. IV. yüzyılda kutsallaştırılarak haç sembolü Hristiyanlıkla

bağdaştırılmıştır. Avrupa’da Altay bölgesinde başlamıştır. Ayrıca taşı dikerek hediyeler sunduklarına dair Gobustan taşlarından detay görmek mümkündür.

Sonuç olarak ise Ön-Türk kavimleri, Doğu Anadolu yaylasından başlayarak İ.Ö. XIII. binden itibaren sonrasında Van, Erzurum, Hakkari, Bitlis ve Muş olmak üzere kayaüstü, mağara resimleri ve tamgalardan başlayacağı üzere Orta Asya başlangıç noktası olarak Türklerin yayılım alanı, Van-Ahtamar’da bulunan bitig taşı, İ.Ö. VII. bine tarihlendirilmektedir. Hakkari Van civarında Ön-Türk kültürüne ait izler, İ.Ö. IV. bin’e ve İ.Ö. 1000’li yıllarda Erzurum yöresinde Orta Asya Türk kültürü arkeolojik kaynakları grubu bulunmuştur.

İ.Ö. 2200’lü yıllarda Turki krallığı Mısır, Asur ve Hitit kaynaklarında anlatılmıştır. 13 adet dikilitaş İ.Ö. 1200’lü yıllarda Şanidar mağarası Hakkari civarında Orta Asya Türk kültürünü yansıtan stellerdir.

Van’da yer alan Başet dağında İ.Ö. XI bin yıl önceki dönemi yansıtan kaya resimlerine rastlanmış olup bunların Ön Türk dönemine ait yazıtlar olduğu saptanmıştır. Prof. Dr. Sevin’in bulduğu Proto-Türk tamgaları İ.Ö. 6500’lü tarihleri vermektedir.

Sonucunda, Anadolu’da Ön-Türk(ata) kültürü, İ.Ö. XIII. bin yıldan-550’li yıllara kadar, Ön-Türk kültürü yayılım alanı aralığıdır. Orta Asya taş heykellerinde daima, Türk beylerini andıran, kemer ve kemere takılmış hançer gibi elemanlar göz ardı edilmemiştir.

Kurgan kelime anlamıyla ‘‘koruyan, korunan’’ anlamına gelmektedir. Kurgan kültürüne ait mezar odaları üç bölümden oluşmaktadır. I.katta, en dışında yontulmuş kaya bloklar ile iç kısımlarda kırmızı aşı boyalı kalın kalaslar yer alır. Burada kişinin arabası yer almaktadır. II. katta, kişinin kendisi ve yanında değerli eşyaları, yiyecek ve kımız bulunmaktadır. Zemine en yakın katta ise kişinin sevdiği atları, koyunu bırakılmaktadır. Mezarlar kapatıldıktan sonra ortada büyük bir ateş yakılarak ziyafet verilir, koyunun ya da atın ön sol bacağı toprağın içine konularak kurgan yapma işlemi bitirilmiş olmaktadır. Kurgan kültürü, Proto-Türk topluluğunun kültürüdür. Yapım tekniği, İ.Ö. V. binden başlayarak, İ.Ö. IV.-III. binden itibaren gelenek halini almıştır.

7.2.4. Ant Kadehi-Tolu Geleneği

Savaş, barış, erginlenme törenleri vb. konuları içeren tolu, yani ‘‘ant kadehi’’ ölen savaşçıların yaratıcı katında kutsal içeceği içerek hayata kavuşmasını ifade etmektedir. Alp’in mezarı başına ellerinde ant kadehi bulunan balballar dikiliyor ve sonunda ebedi hayata geçiş yapılan nokta oluyor.

Doğu Anadolu ve Orta Asya menşeilini yansıtan taş heykeller, erlik kemerleri ve şeref kabul edilen silahlara ek olarak, ölümsüzlüğün sembolünü yansıtan ant kadehlerini içermektedir. Bunlar Doğu Anadolu’nun derinliklerinde, binlerce yıl öncesini yansıtan Türk eserleri olarak Orta Asya kökenli olarak ölümün yalnızca bir geçiş ürünü olduğunu ifade etmektedir.

Dipnot:’’Şehadet şerbeti içmek’’ ant kadehi ile bağlantılıdır. İ.Ö. VII. bin yıllık yüksek bir ilk Türk kültürü olan medeniyeti yansıttığını, yıldırım, kasırga, dünya’yı aydınlatan güneş tabiriyle Mustafa Kemal Atatürk tarafından önem arz etmektedir.

İlk Türk dönemi yansıması olan Altay kedi figürleri, Altay-Yan Ulagan vadisi II. ve IV. Pazırık kurganlarına ait at koşum takımları ağaçtan oyma kedi figürlerini yansıtmaktadır(İ.Ö. IV.- III. yüzyıl).

Okunye devri, İ.Ö. III. bin yıl sonu ‘‘Üç gözlü tanrı’’ olarak adlandırılması Ön-Türk sanatının gelişme safhasını yansıtmaktadır.⁷¹

7.3. İSKİTLER – SAKHALAR

İ.Ö. VII. yüzyılda batıya göç eden Sakhalar, Hazar denizi’nden başlayarak Tuna-Volga nehri kıyılarına yerleşerek, Orta Asya’dan başlayarak Altay-Tanrı dağlarının doğu kesimlerine doğru yerleşen yarı göçebe ve savaşçı bir topluluktur. Sakhalar, İ.Ö. VII. yüzyılda Gogu(Gag) yönetimiyle Kuzey Kafkasya oradan da Güney Azerbaycan(İran) ve Doğu Anadolu’ya yayılarak, Sibiry’a da Sagay Türkleri, Kırgızistan’da Sayak boyları Saka oymakları olarak, Türk Sakhalar Gog boyu Azerbaycan’a kadar yerleşmişlerdir.

⁷¹ Ant kadehi geleneği, o bölgede yaşayan halkın bu stellere ne kadar önem verdiklerini kutsal kişilere ait olduğunu benimseyerek yaşantılarına adapte ederek evlerinin bahçesine kadar taşımışlardır.

İskitler'in Gog ve Magog boyları, Türk kavimlerini temsil etmektedir. İskitler, Avrupa'ya göç eden topluluk olarak İ.Ö. VII. yüzyıldan başlayarak Karadeniz'den Macaristan kıyılarına kadar yayılmışlardır. İçlerinde Kafkasya ve Orta Asya'ya gidenler olmakla birlikte, Kazakistan'daki Esik kurganı ve Taklamakan'da yer alan Lobnur gölü'nün batısında yer alan kent Lolan'da bulunan buluntularda Esik kurganı ile ilgili geniş bilgileri yansıtmaktadır.

Proto-Türklere ait İ.Ö. 1800'lere kadar uzanan bir tarihlendirme 7500 yıllık süreçte Proto-Türk kültürünün(Ön-Türk) başlangıcı olmuştur. İ.Ö. 1500'lü yıllarda federatif sistemle ilerlemişlerdir.

Atlı-bozkır kültürünü, ilk hayvanı evcilleştirenler İskitler olmuştur. Şematik, simetrik figürlü şekiller kullanmışlardır.

Herodot Tarihi'nde de anlatılan bilgiler Karadeniz'in kuzeyinden olduğu, gelen topluluk olarak İskitlerin varlığı Göktürkçe yazıtlarda görülmektedir.⁷² Balbal geleneği, Sibiry'a dan başlayarak, temel kaynak olarak Altaylar ve Moğolistan'ın kuzeyini oluşturmuşlardır. Orta Asya'daki en eski dönem balballarının İskitlere ait köç başlı mezar taşlarına rastlanıldığı görülmektedir. Hint-Avrupa dil grubuna ait halklardan olmadıkları için İran coğrafyasında balballara rastlanılmamıştır.⁷³ Fakat yalnızca Orta Asya bölgesine yerleşmişlerdir. Altaylar ve Doğu Türkistan'a kadar ulaşmışlardır.

İskit ölü gömme anlayışı, Göktürk kültürüyle benzer özelliktedir. İskitlerin dili ve dinsel kimliğine dayanarak bazı bilim adamları tarafından yapılan kimlikli araştırmalarda bulunulmuştur. Bazı araştırmacılar Güney Azerbaycan(İran), bazıları Slav ırkından olduklarını öne sürse de bu görüş tam anlamıyla gerçeklik taşımamaktadır. İskitler, köken itibarıyla Ural-Altay kültürüyle bağdaştırılmış, dil ve dinsel özellikler baz alınarak Türk-Tatar ve Moğol karışımı ırkları barındıran köklü bir geleneğe sahip olduklarını, Hint-Avrupalı bir kavim olmadıkları kesinleşmiştir.⁷⁴

Yapılan filolojik, antropolojik ve arkeolojik araştırmalar çerçevesinde, İskitlerin yarı göçebe bozkır kültürüne mensup yaşam tarzı Orta Asya merkezli olduklarını Sakalar, Kimmerlerin yanına göç ederek doğu kesimde Jaxertes'in

⁷² Herodotus, s. 26.

⁷³ Herodotus, **History IV**, ss. 23-24.

⁷⁴ Renate, Rolle, **The World of the Scythians**-University of California Press Berkeley and Los Angeles 1980, ss. 51-52.

olduğu bölgelere İ.Ö. VIII. yüzyılda Bering Boğazı'na kadar yayıldıklarını göstermektedir. Kuzeyden, doğu ve batıya kadar göç hareketi olmuştur. İskitler, bozkır kültürünün doğusunda yaşamışlardır. Pers kaynaklarında da adı geçen İskit kavmi, Tuva'da yer alan Arjan kurganı'nın İskitlere ait olduğunu, birçok döneminde etkisi olduğunu, bu kavmin İ.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren bazı bölgelere göre çeşitlilik kazanarak yayıldığını gösterir.

Arjan kurganı'nın henüz yeni açılmasıyla buluntular detaylı incelenerek İskitlerin ilk olarak Orta Asya'dan Altay ve civarına kadar yayıldıklarına sebebiyet vermiştir.

İskit/Saka isimlerinin beraber anılması da eski Türk dilinde “yay”, “güç,kuvvet” anlamına gelen “Sakha” kelimesinin İskitlerle birlikte anılmasına neden olmuştur. Çok iyi düzeyde ok ve yay kullanmasını bilen bir toplum olan Sakhalara ait bilgilere çivi yazılı belgelerle ve runik işaretlerle anlaşılmıştır. Runik birçok yazıt ise, yarı-göçebe kavim olan Kazakistan'da ve Güney Sibirya'da yaşayan halkın İ.Ö. V. yüzyıla kadar belli bir aşama geçirmesi Sakhaların, Hun boyları sonrasında Göktürk dönemine ulaşarak Proto-Türk kavmi tarafından kullanıldığı net olarak anlaşılmaktadır.⁷⁵

İskitlerin, ilk Türk kültürüne dair bir sonucu inançsal özellikleri, gök tanrıları ve yer tanrılarına dair ibareler sonunda ev yaşamını içeren bir hayat biçimine sahip tanrıça “Umay” olarak adlandırılmıştır. Umay sözcüğü Bilge Kağan yazıtlarında da geçmektedir. Sonuç olarak İskitlerin bir Proto-Türk kavmi oldukları tek tanrı olarak Güneş'i benimsemeleri, gök tanrıyla bağlantılı güneş ve ay bu inançla bağdaştırılmıştır.

At kutsal olarak görülmüş ya da kurban törenlerinde kullanmışlardır. İskitler, insan biçimli heykelleri tanrılaştırmamıştır. Tapınma amaçlı kült merkezi inşa etmemişlerdir. Yöneten üst düzey sınıfın o dönemin mücadeleci yaşantısında birtakım ibareleri kutsallaştırmamış, ruhun ölümsüzlüğüne, tabiatla mücadeleye, iyi

⁷⁵ Rolle, s. 53.

ya da kötü ruhlardan arınmaya, ayrıca eski Türk inanışında atalara ait ruhların adına kurban kesilerek, kutlu bir inanış, köklü bir gelenek yaşantısı, konar-göçer toplum anlayışı, soğuğa karşı dayanıklılık, at yetiştiriciliği ve kültürü İskit kavminin kubbeli çadır anlayışı “kımız” içmeleri, yaşantıların at üzerinde geçmesi, Hun ve Göktürk topluluklarıyla benzer özellik taşıdığının göstergesidir.

Atların kurban edilmesi, Altay Türk kültürüyle, Çuvaşlar, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler ve Tuvalılarda rastlanılmış köklü bir gelenek ürünüdür. Ant içme geleneği de diğer bir örnektir. Ayrıca İskitlerle ilgili arkeolojik veriler ışığında ölümlerin mumyalandığı ve pazırık denilen yerdeki cesetlerin mumyalanması bunların üzerinde yer alan birtakım dövme motifleri olduğu görülmektedir. Geleneklerine bağlı olan İskit halkının Göktürklerle ortak bir ata kültürünü oluşturmuşlardır. Ayrıca kuzeyde bulunan Yakut Türk toplulukları, Kuzey Sibirya’da yaşayan ve “Saka” olarak bilinen Yakut Türk kavimlerinin kökenini yansıtmaktadırlar. Bunlar Lena vadisinde yaşamış, kendilerini Uranhay Sakaları olarak ifade etmektedirler

Uranhay halkının Moğolistan’ın kuzey kesiminde yaşadığına, Sakhaların Yakutlar, Kazaklar ve sonrasında Kafkasya bölgesinde yaşayan Türk topluluklarıyla anıldığına işaret etmektedir. İskitler, yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler ışığında bazı Türk kavimleriyle benzer olduğunu kendilerini de Sakha Türk toplumu olarak ifade eden kültür kavmiyle de günümüzde kültürün devamlılığını sağlayan İskit/Sakha toplulukları Proto-Türk halkının günümüzdeki devamlılığına neden olmuştur.

Herodotos’un dediği gibi Sakhalar, İskitler’in bir kolu olarak ifade edilmektedir. İskit ve Kimmerler’in Ön-Türk kültürünü yansıttığı kesindir.

7.4. BASKİL-ELAZIĞ DİKİLİTAŞLARI

Malatya civarına yakın yerde yer alan saç örgülü mezar taşları, inancını yansıtan Anadolu Türkmen erkeklerine ait tepeden aşağıya doğru bırakılmış örgülü olan saç geleneği Anadolu’daki gök tanrı inancının bir parçasıdır. Mezar taşı(balbal) dikme geleneği Türk kültürü’ne ait bu taşları Tuva kültürüne ait mezar taşları geleneğiyle benzer niteliktedir.

Orta Asya Türk kültürü mezar taşlarına benzer özellikte, Hakkari taşlarının kökeni ele alınarak benzer bir anlayışa sahip olunacak şekilde gelenek oluşturulmuştur. Dikilitaşların dizilişi, konum ve kullanım amacı olmakla birlikte bu durumu yansıtmaktadır.

7.5. DOĞU ANADOLU'DAKİ DİKİLİTAŞLARLA KAFKASYA'DAKİ DİKİLİTAŞLARIN BENZERLİKLERİ

Anadolu'daki runik yazıların Kafkasya ile ilişkisi, piktogramlarla birlikte Ön Türk geleneklerine dayanarak, rastlanan dikilitaşlardan da anlaşılacağı üzere, Ön Asya Türk kültürünün Anadolu'ya daha eski zamanlarda yerleşmiş olduğunu yazıtlardan, kaya resimlerine ve taş kabartmalara rastlanmasıyla gelişmiş bir medeniyet izlerine sahip olduğunu doğrulamaktadır.

Bu kanıtlara en güzel örnek, Hakkari stellerindeki kabartmalar olmakla birlikte Anadolu'nun kuzeybatısında yer alan Troia kentinde rastlanan kabartma türündeki eserleri yansıtmaktadır. Gözler, yüz ifadesi, saç, burun yapısına yansımakla beraber özellikle birtakım benzerliklerin olduğuna işaretir.

Hakkari taşları, 4000 yıl öncesinde rastlanan iki elle tutulmuş bir biçimde kap tutar biçimde tasvir edilmekle birlikte yemin etme anlayışıyla Türk geleneği olmakla birlikte bu geleneğe Tolu geleneği denilmektedir. Bu kaplar pişmiş toprak(terracotta) ya da hayvan derisini yansıtmakla birlikte, heykellere rastlanması da balbal türü değil, sütunlu taş özelliğini yansıtan Bengütaşlar olduğunu göstermektedir.

2001 yılında yapılan araştırmalar ışığında Kırgızistan, Bişkek, Koçbar ve Manas'da yer alan taş heykellerinin varlığıyla, Asya'nın bazı bölgelerinde, Kafkasya'da yer alan taş heykellerin ve Hakkari taş kabartmalarının arasındaki bağlantıyı, savaşçı figürlerinin iki elde matara tutması, Asya'da ise kadeh tutar biçimde, göğüs sınırlarında yer alan kadeh anlayışı bir önceki ifade de verildiği gibi yemin yani and içme kadehleri olarak betimlenmiştir. Bu tolu biçimli kaplara, Hazar denizi doğusunda yer alan Tuzlov ve Novoçerkask şehri müzesinde, Odessa müzesinde yer alan taş heykellerde görülmektedir. Sonuç olarak ortak bir medeniyet olduklarının göstergesidir.

7.6. KARAZ KÜLTÜRÜ

Doğu Anadolu, Van, Muş olmak üzere, Azerbaycan, Nahçıvan, Gürcistan, Ermenistan, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu bölgesini kapsamaktadır.

Karaz kültürü, Erzurum'a yakın mesafede bulunan Ilıca ilçesinde bulunan Karaz ve bu yerin kültürünü yansıtan özellikte çalışmalar başlatılmıştır. İlk Tunç çağı, Demir çağı kültürlerine ait buluntulara rastlanılmıştır. Bu buluntular, çanak - çömlekler ışığında daha çok Yakındoğu kültürüyle de bağlantılı olduğu, Filistin'de bulunan kabartma bezemeli, perdahlı parlak, siyah astarlı ve geometrik çizgileri içeren özellikte Doğu Anadolu'da rastlanmıştır. Buna ise "Karaz Çanak Çömlek Kültürü" denilmektedir.

İlk Tunç çağı döneminde, Karaz kültürü toplumu, taş temele sahip, kerpiçten yapılar inşa etmişlerdir. Soshöyük yerleşimi de bu kültürü yansıtan önemli örneklerden biridir. Soshöyük, Erzurum'un Pasinler ovasında yer alan başlangıç itibariyle prehistorik dönem olarak, Son Kalkolitik Çağ'la başlayarak, bu höyüğe ait net bulguların Tunç çağına ait olduğu, tarihlendirme itibariyle İ.Ö. 4000'li yıllara işaret etmektedir. Oldukça oval bir yapıya sahip olan höyük, Karaz kültürü özelliklerini yansıtmaktadır. Burada tarım ve hayvancılığa yer verilmiş olarak, daha çok koyun, keçi ve at evcilleştirmişlerdir. Bu özellikle de, Orta Asya ve Kafkasya kökenli bir bölgenin varlığından söz edilebilir.

Bu bölgeler, Hitit İmparatorluğunun etki alanına sahip olmakla birlikte, ele geçen buluntular ışığında Anadolu'daki Hatti ülkesine dair bağlantılara rastlanmasıyla Hattiler de Hitit kültürel ve sosyal yaşamı görüldüğünü ifade etmek gerekir. Böylelikle kültürel bağlantı kurularak Hititler'in Doğu Anadolu'ya Kafkasya bölgesi üzerinden göç yoluyla gelmiş Hint-Avrupalı kavim olduğunu doğrulamaktadır.

Hititler, kendilerine ticari rotalar belirleyerek, verimli topraklara ulaşmayı amaç edinmişlerdir. Tarım ön planda olmakla birlikte, Tanrı inancına sahip, doğa anlayışı görülmesi de, ilk Türk kavimlerine ait önemli bir öğedir. Hititler'in savaşıllığına dair de, İ.Ö. II. binin ikinci yarısında Orta Asya'da önemli bir güç olarak itibar kazanan, stratejik ve teknolojik yönden diğer medeniyetlere göre üstünlük kazanmışlardır. Bu bilgiler de Hitit kaynaklarıyla doğrulanmıştır.

Doğu Anadolu ve Kafkasya ortak noktası olarak, Demir Çağı İ.Ö. 1200'lü yıllarda Geç Hitit devletleri olarak görülmektedir. Hitit İmparatorluğu İ.Ö. XII. yüzyıl başlarında yıkılmış olup sonrasında büyük bir kargaşa ortamı yaratılarak sonrasında göçebe halkların istilasına maruz kalmakla birlikte "Deniz Halkları göçü" yaşanmıştır.

Kafkaslar yoluyla Muşkili halklar Doğu Anadolu'yu yerleşmişlerdir. Doğu Anadolu'da Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'nda Uruatri-Nairi feodal beylik ve kabilelerine dayanarak, İ.Ö. IX. yüzyılda bir bütünlük oluşturarak "Urartu" medeniyetini ortaya çıkarmışlardır. Urartu, Van şehri Tuşpa olarak anılmaktadır. Van Ovası'ndan başlayarak Van Kalesi itibariyle Kolhis yani Gürcistan'ı topraklarına katmışlardır.

Batısı Malatya, doğusunda Urmiye gölü ve Hazar denizi olmak üzere Urartu medeniyetini oluşturmaktadır. Doğu Anadolu bölgesinde yapılan kazılar da Demir Çağı'na ait verileri belgeler niteliktedir. İlk süreçte Van'da 1879 yılında British Museum tarafından arkeolojik araştırmalar başlatılmıştır. İlk Urartu kazısı ise Erzincan Altıntepe'de başlatılarak, Tahsin Özgüç tarafından yapılmıştır.

Kaf Kalesi'ndeki Urartu mimarisini yansıtan özellikte mezara rastlanmıştır. 1992 yılında V.Sevin tarafından Yoncatepe'de yapılan Karagündüz kazıları yine 1997 yılında Van-Altıntepe kazı çalışmalarıyla en önemli örneklerden biridir. Elazığ ve Malatya arasındaki Urartu Krallığı'na ait kazı verileri ışığında Malatya ve civarında yer alan Arslantepe kazısı önem taşımakla beraber, Geç Hitit dönemine ışık tutmaktadır.

Doğu Anadolu bölgesinin yapı itibariyle oldukça yüksek bozkırlara sahip olması, zengin su kaynaklarının varlığı Erken Demir Çağı özelliklerinin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Kaleler, savunma mimarisi, nekropoller bunlara güzel örneklerden biridir. Ayrıca çanak çömlek kültürünü bu dönem özelliklerini yansıtan Karagündüz, Yoncatepe-Evditepe'de ortaya çıkarılan mezarlarda ağız kenarları yivli bezemeli ve dışa doğru ağız kenarlı ve omurgalı olan ağız kenarlarının içe doğru kapanışı, Elazığ-Malatya, Urmiye gölü ve Kafkasya'daki benzerliği yansıtmaktadır. Erken Demir Çağı madenciliğinin önem kazandığını, Karagündüz, Hakkari ve

Yoncatepe’de ortaya çıkarılan eşyalar, silahların demirden yapıldığı ve sur duvarları savunma amacı taşımaktadır.⁷⁶

Ayrıca ölü gömme gelenekleri de Urartu Krallığı’nın özelliğini yansıtmaktadır. Ölülerin yakılması işlemi kremasyon, diğeri de ölülerin yakılmadan gömülmesidir. Mezar anlayışları olarak sandık, küp, kaya mezar ve taş oda mezar mimarisine rastlanılmıştır. Bu mezarlar üst düzey yönetici sınıfa ait olmakla beraber Tuşpa, Umdumtepe(Erzurum) ve Yoğunhasan(Sarıkamış) ‘da rastlanmaktadır.

Taş oda mezarlarında, ana kaya’nın yetersizliğinden ortaya çıktığı Erzincan’daki Altintepe’deki üç odalı mezarlarda görülmektedir. Tek odalı olanlar, Kamışlı ve Gavurkale’de görülen taş oda mezarlardır. Urartular Doğu Anadolu’da demir’in yanı sıra bakır ve tunçtan eserlere rastlanılması birtakım zengin eserlerin varlığıyla kanıtlanmaktadır. Kırmızı perdahlı seramikleri, ilk defa Urartu medeniyetiyle Doğu Anadolu’da görmek mümkündür.

Yonca ağızlı testiler, kısa boylu kaseler, ayaklı kadehler, kulpsuz kısa boyunlu küplere, yuvarlak depo küplerine, kırmızı astarlı yapılanlarına rastlanılması metal kapları taklit amaçlıdır. Heykel, kabartma biçiminde dikilitaş örnekleri, antropomorfik ve zoomorfik olmak üzere fildişi sanatını yansıtan eserlere de yer verilmiştir.

Van’da bulunan sonrasında ise Gürcistan’da yer alan insan heykeli, Van’da yer alan aslan protomu(başı), anıtsal taşların örneğini yansıtmaktadır. Van Müzesi’ndeki savaş arabalı kabartma, fildişine ait kabartma örneği yine de Erzincan(Altintepe) ve Van(Toprakkale)’de görülmektedir.

Malatya kent olarak Geç Hitit devleti’nin özelliklerini yansıtmış olarak, bunu tanrıların üzerlerindeki başlıkları, giysileri, hayvan figürlerinden en önemlisi güneş kursu’ndan anlaşılmakta olan betimleyici örneklerin Melid krallığını yansıttığı görülür.

⁷⁶ Bronzdan yapılmış balta ve kargıların ele geçirilmesi bronz döküm yöntemlerinin Erken Demir Çağı mezar alanlarında bulunan demir baltalarının Urartu krallığının dağılmasına kadar kullanılmıştır.

KÜLTÜREL SONUÇLAMASI

Hakkari, Doğu Anadolu ve Kafkasya olmak üzere üç bölgeye yayılım alanı ortak özellik göstermekle birlikte, Hakkari ve Doğu Anadolu'nun yurt edinildiği Türklerin daha önceki varlıkları bilinmektedir. İlk Türkler yani Proto-Türklerin ana vatanları Kafkasların ardıllarıdır.

İ.Ö. III. bin yıl başlarından Kafkasya'dan göç eden kabileler ve halklar Doğu Anadolu, İran'a kadar yayılarak Hurrilerin yurtları olmuştur.

Kafkaslar yoluyla Muşkili halklar Doğu Anadolu'ya gelerek megalitik buluntular şeklinde ifade edilerek, Kafkasya, Doğu Anadolu ve Orta Asya arasındaki dikilitaşların varlığından anlaşılabileceği üzere her üç bölgenin Proto-Türk dönemi varlığı ve kültürel etkileşimle oluşmuş arkeolojik kazılar itibarıyla steller, mezarlık alanlar ortaya çıkarılarak ilk Türk dönemi kavimlerinin bağlantı yolları Hakkari, Azerbaycan ve Orta Asya olarak doğrulanmaktadır. Doğu Anadolu'da öncesinde var idiler Kafkasya yoluyla bu teorimin bağlantısı aydınlatılmıştır. Orta Asya, İran ve İskit gelenekleri, antropomorfik taşlarla birtakım bilimsel araştırmalara dayandırılmıştır. Kuzey Kafkasya (Dağıstan, Kabardino-Balkarya, Çeçenistan ve Karaçay) olarak adlandırılarak, Güney Kafkasya (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, İran) olarak ifade edilebilmektedir. Kurgan kültürünün, İskit-Sarmat göçebe halklarıyla kayıtlara geçtiği İ.Ö. 1000'lü yıllarda bozkır ve at kültürüne dayandırılarak, Göktürk dönemine ait taşlara rastlanıldığı da doğrulanmıştır.

Kafkasya, kuzeyden Rusya'nın güney kısmında yer alan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan olmak üzere, doğu kısmında Hazar denizi yer almakta yani Kuzey Kafkasya olarak Dağıstan, Kabardey – Balkar, Osetya, İnguşetya, Çeçenistan olmakla birlikte kuzey bölge olarak adlandırılmıştır. Kuzey Kafkasya, Rusya Federasyonuna göre zor şartlara sahip, sosyal ve ekonomik birtakım sorunlar barındırmaktadır. Sibiry başta olmak üzere bu bölgelerde yaşayan bazı toplulukların Proto-Türk kökenli olduğu, Sibiry Tatarlarının Ural bölgesinde yaşayan kesiminin Doğu Anadolu'ya göç hareketi olduğu saptanmıştır.

Kıpçak-Kuman kavimleri Hazar bölgesine dahil olarak, Sibiry kıyıları daha sonra Altay ve Hazar kıyılarına hakim olan topluluktur. Kafkasya büyük medeniyetlerin ortak noktası ve beşiği olarak anılmakta, Altay bölgesindeki

mezarlar, tarım havzasının bulunması, Kabartay-Balkar bölgesinde yer almakla birlikte kuzey ve kuzeybatısında bulunan Kabartay Ovası Hazar deniziyle bağlantılıdır.

Sosyo-kültürel özellikler ve etnik kökenler birçok medeniyetle ilişkili olduğunu göstermektedir. Sibirya-Orta Asya-Rusya'nın güney kesiminin Anadolu-Ön Asya-Mezopotamya yoluyla batı kısmından Kafkasya'ya gelen kültürler, Kimmer – İskit – Hazar-Kıpçak gibi Proto-Türk kültürleri İ.Ö. III. binli yılların ikinci yarısında bulunan madeni eserler, silahlara dayanarak Doğu Anadolu ve Mezopotamya arasında ilişki olduğu, Kafkasya'da yaşayan Kuban-Terek kültürlerine ait araştırmalar, Anadolu-Mezopotamya ve Ön Asya medeniyetleri arasında sosyo-kültürel izleri yansıtmaktadır.

Kimmerlerde, Proto-Türk kültürü izleri kurgan kültürüyle beraber kuzey steplerinden Kafkasya'ya ulaşarak Maykop kültürünü oluşturarak Kafkasya'da çeşitli kavimler varlık göstermişlerdir. Bunun ardılı olarak İskitler, Kafkasya ve dağların çevresine yerleşerek Kafkas kültürünün oluşumuna katkı sağlamıştır.

7.7. KAFKASYA DİKİLİTAŞLARI

Bengütaş, önemli bir arkeolojik buluntu olmakla birlikte ölümsüzlük taşı ve anıtsallık özelliğini simgelemektedir. Sonsuz yaşamı temsil etmekle birlikte, göğe yükselme anlayışını taşımaktadır. Kafkasya kavimlerindeki adı geçen Nart destanı Sosuruk adı verilen kahramandan bahsetmekle birlikte taşların sonsuz olduğunu yani anıtsal ve yazıtsal birtakım örnekleri içermektedir.

Buna örnek olarak yazılı olan Yenisey Anıtları ve balbal taşlarından farklı bir anlayışa sahip olan bengitaşlardır. İlk Türk kültüründe taşların anıtsallık kazanarak sonsuzluk anlamını içerdiğini ve taşların kutsallık anlayışını yansıtmaktadır.

Urartu krallığı, Kars ve Kafkasya'nın güneyi Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan arasında kültürel etkileşim yaşandığı kesinleşmiştir.

Doğu Anadolu'da yer alan Kars bölgesi'nin Tunç çağı sonrasında Demir çağında İ.Ö. XIII.– IV.yüzyılda Kafkasya'yı bağlayan önemli bir jeopolitik öneme sahip olduğu gözlenmekle birlikte, İran – Kars – Erzurum-Erzincan civarlarının Anadolu ve Kafkasya'yı birbirine bağladığı, Urartu krallığı ile bağlantılı olarak

Iğdır,Sarıkamış,Erzurum'da yer alan Yazılıtaş anıtının kültürel ve ticari önemli etkileşim yolları olduğunu,Kars'ta Demir çağı'na ait bulgular ortaya çıkarılmıştır.

Toprakkale,Bozkale,Boğazkalehöyük,Sarıkamış yazıtı,Yumrutepe,Tilkitepe kalesi,Ani gibi noktalar önemli buluntu merkezleri olmuştur.Yani Doğu Anadolu'da ilk Türk (Proto-Türk kavmi) toplulukları yaşıyordu.Kafkasya ve Orta Asya ile etkileşim sonucu çıkış noktası olarak Hakkari,Kars,Bitlis olmak üzere ilk Türk dönemi halkları olduğu doğrulanmıştır.

Son olarak Hazar Denizi arasındaki bölge Kafkasya olarak adlandırılmaktadır. Doğu Anadolu, Orta Asya ve Kafkasya yani Azerbaycan dolayları arasındaki dikilitaşların kökensel olarak yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Hakkari'deki kabartmalı taşların varlığı başta olmak üzere, sonrasında Kars ve civarı Kafkasya bölgesinin merkezi olarak adlandırılmakta olsa da, İ.Ö. 1000'li yıllarda Doğu Anadolu'da yaşayan Orta Asya Proto-Türk topluluklarının varlığını yansıtan Turukkulara ait verilerde bu bilgileri kanıtlar niteliktedir.

Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı olmak üzere Geç Demir Çağı'da dahil olmak üzere Doğu Anadolu üzerinde yaşayan Proto-Türk kültürüne ait bazı kavimler Anadolu'da yaşamaktaydılar. Göç yolları üzerinde binlerce yıl öncesinde dönem itibariyle yukarıda belirttiğim aralıklarda yaşayan kavim olarak ortaya çıkmışlardır.

“Değişmeyen tek şey değişimin kendisidir.” Mutlak bir bilgi yoktur. Eski Anadolu ve Ön Asya'ya ait kültüre uzak özelliklere sahip olan Hakkari dikilitaşlarıdır. İ.Ö. 2030-1690 yılları arasında yani ikinci bin yılın ortalarına denk gelmektedir. Bu tarihlerde Anadolu'da Hitit İmparatorluğu vardı.

Hititler o dönem de Doğu Anadolu'ya kadar yayılmıştır. Hakkari taşları, Hitit İmparatorluğu ve Orta Asya kültürleri arasında ilişki olduğu İ.Ö. II. bin yıl ortasında Hitit İmparatorluğu Hakkari çevresinde yaşamış ise bu taşlar Yakındoğu'dan uzaktır.

Azerbaycan, İran Azerbaycan'ı, Hazar Denizi batı ve güney batısı Aşhanekaran, Dübendi ve Erdebil yakınlarındaki Meshkin Shar Ovası'nda birçok dikilitaşın olduğu bilinmektedir. Orta Asya ile Hakkari arasındaki bu stellerin ortak noktası, ellerinde daima kap tutuyor olmalarına işaretir. 1998 yılında bu taşların bulunması, eski Anadolu topraklarının Türk olduğuna dair kesin kanıt olmuştur.

“Hititlerin Türklüğü Tezi” isimli adlandırma 1071 yılında Türklerin Anadolu’ya geliş bilgisinin sorgulanması gerekmektedir. Çıplak savaşçı stellerin en erken örnekleri, İ.Ö. IV. bin yılın ikinci yarısında Kuzey Karadeniz, Ukrayna ve Kırım etkisi görülmüştür. Portekiz, İspanya, Çin ve Moğolistan’a kadar uzamıştır. Orta Asya’da İ.Ö. 3000’den başlayarak İ.S. XIII. yüzyıla kadar geçen sürede Kırgızistan, Kazakistan, Altay, Sibiry, Tuva yöresi ve Moğolistan’a kadar uzamış olduğunu iki elinde kap tutuyor olmaları stellere derin anlamlar yüklemiş simgeleyici bir özellik şekline dönüşmüştür.

Hakkari taşları, Anadolu, Orta Asya ve Avrasya uygarlıklarıyla ilgili bilgilerin gün ışığına çıkmasını sağlamış ve anlamlandırmıştır. Bulunuşu, kazı yapan kişiler tarafından kepçeyle kazılma esnasında buluntulara rastlanılınca ilgili makama haber verilmiş böylelikle kazının daha detaylı başlatılmasına zemin hazırlanmıştır. Dikilitaşlarla beraber 50’ye yakın iskelet ve birtakım buluntuların açığa çıkartıldığı görülmektedir. Bu taşlar o dönemin kralları tarafından şehirlerde kullanılmak amacıyla yapılmıştır.

Hakkari taşları, Türklerin Anadolu’ya giriş tarihini değiştirmektedir. Doğu Anadolu ile Hazar Denizi arasında kalan bölge yani Kafkaslar olabileceği kanıtlanmıştır.”Eski çağlarda Türkler Anadolu’da yoktu 1071 yılında girdi. ”bu tezi de böylelikle çürütmüş oluyor.

Bulgular, ilk şekillerini koruduklarını, insan biçimli yani antropomorfik ve 13 adet olmak üzere ikisi silahsız olduğuna işaret olması, kadınlara ait olduğunu, birinin 3.30 m olduğunu eski Anadolu ve Ön Asya’ya uzak olması, ön yüzlerinde kabartma ve çizgi tekniğiyle yapılmış resimler yer almaktadır. Cepheden güçlü ve çıplak erkek figürleri şeklinde oyulmuştur. Balta, hançer, mızrak, topuz gibi silahların yer alması figürlerin savaşçı ve kahramanlık özellikleri gösterdiklerini, çadır resimleri bozkır göçebe çadırlarında yaşamlarını sürdürerek, üzerlerindeki bu tasvirler at kullanmayı bildiklerini at koşum takımlarıyla betimlenmesi Yakın Doğu’nun en eski özelliği olmaktadır.

Yerel hanedana ait kuş betimlemeleri, İ.Ö. 1450-1000 yıllarında ölmüş olan atalarına törensel amaçlı, anma, ağıt biçiminde adlandırılabilir. İkonografik ve felsefik düşünce açısından Kuzey Avrasya bozkır yaşantısı ve inanışlarına benzer özellik taşımaktadır. En ilginç yönleri ise kahraman figürlerinin göğüsleri üzerinde

sıkı sıkıya olasılıkla deriden yapılmış bir kırba(tulum) taşımalarıdır. Merkezi konumlu içki kabı sahnenin ortak noktasıdır. Savaşçı olması, silah takımları ve kahramanlık figürlerine ait özellikler kaplarda da dikilitaşlarda da simgelenerek ön plana çıkmıştır.

7.7.1. Ön Türklerin İlişkili Olduğu Medeniyetler

İlk Türk kavimleri, İ.Ö. XIV bin yıl önce “Ön(Ural)” ile “Ok(Altay)” Türkleri olarak ikiye ayrılmaktadır. İ.Ö. XIII bin yıl önce, Sümerler Orta Asya’dan gelmiş olan ilk Türk topluluğudur. “Ok Türkleri” olarak adlandırılmaktadır. Kuzeyden Avrupa’ya gelen halk “Ön Türkler” prototürk halkıdır.

Kafkasya’dan gidenler, Karadeniz’in kuzeyi Kırım olarak Hazar Uygarlığı’nı oluşturmaktadırlar. Anadolu’ya yapılan göçlerde 3 bin yıl önce, kentsel ticaret anlayışına dayanarak birtakım maden kaynakları ve kültürel değerler doğrultusunda Kafkas kökenli olanlar Hititler, güneyden gelip Doğu Anadolu’ya yerleşmişlerdir. Kafkasya’dan gelen Ermeniler Doğu Anadolu’da yaşamaktaydılar.

Bunu kanıtlayan bir tez ise, Erzurum’da yer alan Pasinler Ovası’nda İ.Ö. 1500-1100’lü yıllar arasına tarihlendirilen Bulamaç höyük’te bulunan insan başı heykelciğine rastlanması Prototürlere ait olduğunun göstergesidir.

Türklerin Anadolu’daki varlıklarının 3500 yıl öncesine kadar uzandığı, yapılan araştırma ve kazılar sonucunda Bulamaç I olarak ifade edilen höyükte, tabaklaşma olarak Ortaçağ ile Urartu dönemine ait buluntulara dayanarak Bulamaç II’de Son Tunç Çağı’ndan başlayarak, Erken Demir Çağı dönemlerine ait buluntulara ve figürinlere rastlanılmıştır.

Yerden yarım metre derinlikte olmak üzere pişmiş topraktan kahverengi bir heykel başı bulunmuştur. Bu heykelin Asia tipli özellik taşıması sakal ve bıyık özelliklerinden anlaşılmaktadır. Bu detaylarda göstermektedir ki, somutlaştırılmış bir veriyle doğrulanması, İ.Ö. 3000’li yıllarda bu bölgede tarım ve hayvancılık kültürü gelişmiştir.

Oldukça verimli bir özelliğe sahip, Erzurum – Kars Ovası’nın Ermeniler’in yurtları oldukları ve İ.Ö. VI. yüzyıldan itibaren bu bölgeleri mesken tuttıkları görülmektedir. Bu araştırmalarda, Türklerin 1000 yıl daha öncesinde var olduklarını,

3500-4000 yıl önce Geç-Karaz kültürü olarak adlandırılan ve Doğu Anadolu'nun ölü gömme adetlerinden de anlaşılacağı gibi, Altay-Sayan Türk kavimli halklar olduklarını, Hint-Avrupalı olmadıklarını doğrulamaktadır.

İ.Ö. 3000'li yıllarda Doğu Anadolu'nun Karaz kültürüyle bütünlük kazanmasına, bulunan insan biçimli heykel detayının Orta Asya Türk heykelleri gibi bıyık ve keçi sakala sahip olduklarını, Proto-Türklerin geçmişinin 3500 yıllık süreci aydınlanmış olmaktadır.

Etkili olan diğer veriler ise eski Türk kültürü bıyık biçimleri, çok yaygın gelenek olmakla birlikte sakal bırakmayı sevmediklerine dair, çeneden itibaren üçgen şeklinde sakal anlayışına sahiplerdir. Bıyıklar ise ince-uzun ve kıvrımlı bir biçimde tasvir edilmesinin, Türk Oklarının kıvrık biçimlerini anımsattığı şeklindedir.

7.8. NAHÇIVAN'DAKİ KAYA ÜSTÜ RESİMLER

Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'ndaki benzerlikler, Kuzey Suriye, Filistin'deki kaya resimleriyle benzeşmekle beraber, bunlar Nahçıvan'ın Gemikaya civarında bulunan hayvansal, insansal olmak üzere kompozisyonel nitelikli, İran ve Orta Asya türünde kaplan, keçi, panter, boğa sahneleri önem taşımaktadır.⁷⁷

Boğa kültü, doğu kavimlerin kültürel özelliklerini yani güçsel, tarımsal, kuvvetlilik, kutsallık, Uygurlar ve Kırgız Ön Türklerinde gök kültürüyle ilişkilendirilmiştir. İ.Ö. II. bin yıl sonunda ve I. bin yıl başlarında Hurvin(Tahran'ın kuzeydoğusu), Gilan olmak üzere zoomorf ve antropomorf figürler resmedilmiştir. Yapılan yüzey araştırmaları sonucunda kalın ve tek sıra çizgili kuş tasvirlerine yer verilmekte tıpkı boğa kültü gibi at resimleri insan figürlü gibi belden aşağısı resmedilmiştir.⁷⁸

⁷⁷ İ.Ö. I. Bin yılın ilk yarısında Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde güçlü bir şekilde egemenliğini sürdüren Urartu kültürüne ait yüzlerce mimarlık anıtı ve yazıtı bilinmesine karşın, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde ise çok az ve yetersiz kesinliğine sahibiz ve şimdilik İ.Ö. IX. yy.'ın son çeyreğinde Urartu Krallığı'nın egemenliği altına girmişlerdir. Oktay Belli ve Veli Sevin, **Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1998. 14-15

⁷⁸ Oktay Belli ve Veli Sevin, **Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1998, 15

Atların koşum takımlarıyla Mingçeşvir, Hocalı gibi Azerbaycan yerleşimlerinden görülen aynı türden Hurrilerle İ.Ö. II. bin ve I. binde Kafkasya'nın güneyine kadar gelmişlerdir. Böylelikle kültürel birtakım ilişkilerle Nahçıvan'a bazı birikimsel buluntular getirilmiştir.

7.9. DOĞU ANADOLU'NUN TARİHÇESİ VE TUNÇ ÇAĞI SONU – ERKEN DEMİR ÇAĞI'NDA ÖNEMLİ HALKLAR

Doğu Anadolu'nun durumu, bütün çevre, iklim, jeolojik özelliklerinin ele alınarak oluşturulması, tarımsal ağırlıklı olan Erken Transkafkasya kültürüyle önemli bir yer teşkil etse de Orta Tunç Çağı'nın erken dönemlerinde baş gösteren iklimsel değişimlerden etkilenerek kültürün sonu olmuştur. Etki alanı sosyo – ekonomik ve kültürel yönden yepyeni bir görünüm kazanmıştır.

Özellikle kendini metaryal kültürde hissettiren bu değişimin nedenleri hakkında bilinenler şimdilik tam anlamıyla yeterli olmaktan uzaktır. Henüz Doğu Anadolu Orta Tunç Çağı'nın doyurucu kanıtlarla desteklenen kaba bir rekonstrüksiyonunu bile yapabilmiş değildir. Koyu karanlık olan her türlü tartışmaya açık olan bu dönem, Orta Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı ile çakışmaktadır.

Güneyde Asur, doğuda İran'a kadar uzanan geniş ve örgütlenilmiş bir ticari sistemin belirlediği bu zamanda birtakım halklar, kent ve kasabalardaki gelişmiş yaşam düzeylerine iyiden iyiye uyum sağlamış, görkemli saraylardaki lüks ve ihtişama tanık olmaya başlamıştır. Site adı verilen kent devletleri Kaniş (Kültepe), Hattuşa (Boğazköy) gibi önemli merkezlerin yükselişe geçtiği noktalardır. Ayrıca devletleşme yolundaki adımlar Mezopotamya ve Suriye'de önemli adımların atıldığı, yazının toplumları biçimlendirmeye başladığı bu dönemlerde Doğu Anadolu'da ne tür sorunlar yaşandığı, yüksek kesimlerde yaşayan insanların bu gelişmelerden nasıl etkilendiği başlıca sorunlarımızı teşkil etmektedir.

Son yıllarda Gürcistan, Ermenistan, İran Azerbaycan'ı ve Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında gerçekleştirilen arkeolojik kazı ve araştırmalarınca Keban ve Karakaya baraj gölleri alanlarında bazı alt yapı sorunlarının güvenilirliği tartışılabilir konuma gelmiştir. İ.Ö. 2000 li yıllarda (OTÇ) başlarında Doğu Anadolu bin yılı

aşkın bir süre sürüp giden eski köklü ve homojen kültür yapısını yitirerek Son Tunç Çağı'na doğru dağılıp parçalanmaya başlamıştır.

Etno-kültürel gelişmeler farklı biçimlerde kendini göstermeye başlamıştır. Batı kısmında Elazığ-Malatya kesiminin geleneksel kültürde, Orta Anadolu'dan ulaşan kültürel etkileşimle gelişmeye yüz tutmuştur. Kuzeydoğu'da Erzurum, Erzincan, Bayburt yöreleri önem kazanmakla beraber (STÇ) birtakım belli belirsizlik dönemi olarak adlandırılrsa da ve yaşansa da İ.Ö. XIII.-VIII. yüzyıllarda bu gelişmenin varlığı henüz netlik kazanmamıştır.

Bu durumda nüfussal ve bölünmüş topluluklar şeklinde yaşayan toplum olduğunu kanıtlamış olsa da net bilgilere, Asur, Hitit ve Urartu medeniyetlerinin kaynaklarına dayanarak ulaşılmıştır.

Örneğin: Erzincan'da yer alan Büyükardıç yerleşimi olarak adlandırılan İran ve Kafkasya bağlantılı bir kuleye sahip olması bu anlayışın kültürel bağlantıların noktası olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca çanak çömlek anlayışlarının, Anadolu'nun Erken Demir çağı stili, sosyo-ekonomik yaşantılarından kaynaklı, kaba cürüflü, konsantrik daire, rozet damgalı, yivli bezeme anlayışına sahip örneklerle rastlansa da çoğunlukla yaşam biçimlerinden kaynaklı az sayıda örnekler, İran, Güney Kafkasya, Gürcistan ve Ermenistan olmak üzere bu alanlara doğru kuzeybatı İran'da Urmiye coğrafyası'na kadar uzanmaktadır.

Ayrıca Sos Höyük'te çıkanlara benzemekle bunu küçük ve metal buluntular, bronz, demir, ok uçları'nın Erzurum Pulur'daki Geç Tunç çağı nekropollerindeki tiplerle benzeştiği görülmektedir. Kemik ve taş buluntuların varlığı öğütme taşları, ezgi taşları, objeler, ağırşaklar, deve tüyünden astarlı, yivli, kabartma biçimli bezeme türlerini içeren "infrared uyarmalı lüminesans" tekniğinde yapılan kap-kacakların işleniş motif ve baskıları bu tekniklerde yapılmıştır.

Bahsedilen Keban kazılarında yapılan araştırmada Muş-Kayalıdere'de, Tepecik, Değirmen-tepe, Korucutepe ve Norşuntepe'de ortaya çıkartılan Demir Çağı katmanlarının I. bin yıllık süreci içeren Urartu medeniyeti'nin Bastam bölgesi'nde önem kazanmasının göstergesi, yüzey araştırmaları ve çivi yazılı tabletlerin detaylı incelenmesinin açığa çıkardığı sonuçlardır.⁷⁹

⁷⁹ Ernis, Evditepe ve Yoncatepe'deki mezar alanlarındaki topuz şekliyle kaba biçimli ve yuvarlak disklidir. Kadınların çıplak betimlenmesi, üstün bir sınıflamaya sahip olduğunu belki de sonsuz bir

Bununla birlikte Van gölü ve civarındaki Toprakkale, Çavuştepe ve bahsedilen Kuzeybatı İran bölgesi'ndeki Bastam kazı projelerinin durdurulmasıyla Urartu Uygarlığı'na ve Demir Çağı'na ait araştırmalar da açıklık sağlanması açısından yapılan gözlemler durdurulmuştur. Yani Malatya, Elazığ ve Bingöl'deki araştırma kapsamında Urartu toplumuna ait bağlantı yolları keşfedilmiştir.

Kent devleti özelliğinde olan Tunceli bölgesinde ise Muşki kökenli topluluk olan Hititlerin yıkılmasıyla birtakım halklarla komşu olunduğuna Arya adıyla anılmasından İ.Ö. 2350 yıllarında Akad diline ait yazılı bir belgeden açığa çıktığı görülmektedir. İ.Ö. XV. yüzyıl ortası- XI. yüzyıl sonlarında Hurri kavminin derinlerinde Hitit uygarlığı İ.Ö. 2200 lü yıllarda topraklarını genişletme alanı kazanmışlardır. Tunceli ve Elazığ bölge kavimlerinin Hurrilerle birlikte Hititleri sosyal-kültürel başta dillerini etkilemişlerdir.

İ.Ö. 2000 yılının tarihsel özelliğiyle Kuzeydoğu Anadolu'nun en üstün konumlu uygarlığının Hurriler olduğunu kanıtlamaktadır. İ.Ö. 1500 lü yıllarda Hurriler Mitanni halklarını oluşturmuşlardır. Anlaşılmakta ki, Asurların öncesinde Hurriler yerleşmişlerdir. Hitit yazıtlarında adı geçen Suhwa, Shuva ve Alshi halklarıyla savaştıkları görülmektedir. Bu toplumlar Ermenilerden önce gelip, yerleşmişlerdir. İsuwa kısmında Muşki halkları İ.Ö. 1330 yıllarında yaşadıklarına dair bilgiyi Hatti kralı II. Murşili'den öğrenilmektedir.

Tunç çağı sonlarında gelen Muşkiler, Erken Demir Çağı'nda İ.Ö. IX. yüzyılda Muşkili-Hurriler adıyla anılarak yurt edinip hakimiyet bölgelerini genişletmişlerdir. Yani Geç Tunç çağı Anadolu kentlerinin yıkıma uğramasına tanıklık etmesiyle Malatya Battalgazi İmamlıhöyük bunu yansıtan güzel bir örnek olmuştur. Kimmer akınlarıyla Kafkaslar'daki Azak denizi kuzey bozkırlarındaki Kimmerler, İskitlerin baskısıyla Kafkaslara doğru gelerek Kuzeydoğu Anadolu'ya gelerek Urartularla karşılaşmışlardır.

Asur-Muşki halklarıyla İ.Ö. IX. yüzyıl sonlarına doğru sorunlar yaşansa da Asur-Urartu medeniyetleri arasında hiyeyarşi ortamı oluşturmaktadır. Uruatri-Nairi denilen beylik ve boylar, Doğu Anadolu'nun Erken Demir dönemini oluşturmakla

güç olduğunu simgeleyen biçimde resmedilmiştir. Böylelikle atalar kültü olarak adlandırılrsa da ana tanrıça Hitit kültüründen gelen özelliği yansıtan "savaşçı" konumundan olan asıl gücün kadın heykelleri olduğunu göstermektedir. Küçük erkek figürlerinin ise düşmanı simgelediği bilinmektedir.

İ.Ö. IX. yüzyılda ‘‘Urartu’’ adını taşımaktadır. Başkentleri hakkında karanlık döneme denk gelinmesiyle net bir bilgi içermemektedir.

Tuşpa başkent ilan edilerek, I. Sarduri Van şehrine katmıştır. Van ovası ve kalesi merkez yayılım alanları olmuştur. Gücünü son aşamaya katarak yükselterek Urartu medeniyetini topraklarına katarak Gürcistan(Kolhis), batısı ⁸⁰Malatya, doğusu Urmiye gölü ve Hazar denizi’ne doğru Urartu sınırları dahil edilmiştir. Böylelikle Malatya Urartu egemenliğine giren tek bir bölge olmuştur.

Asurlar çıkan iç meselelerden dolayı görüş alanlarını kaybederek İ.Ö. 800/780 yılları arasında İ.Ö. VIII. yüzyılda Urartu medeniyeti İ.Ö. 900-680 yılları arasında sınırlarını genişleterek İ.Ö. II. bin yıllarından gelen Hurrice dilini konuşmaktaydılar. Bunun sonucuyla dilleri itibariyle birbirinden etkilenip, birbirlerinin devamını oluşturmuşlardır. Bronz çağı sonlarında küçük site devletleri Sümer, Akad, Anadolu, Hititler gibi uygarlıklar gelişme göstermiştir. Demir çağı başlarında ise yerlerini imparatorluklara bırakarak ticaret ilişkilerine dayalı sistem geliştirilmiştir.

7.10. DOĞU ANADOLU VE KAFKASYA BAĞLANTI YOLLARI

Göç yolları üzerinden binlerce yıllık süreç içerisinde belirli aralıklarla birbirinden etkilenmiş ortak bir kültür ürününü oluşturmaktadır. Hazar denizi arasında kalan bölge ‘‘Kafkasya’’ olarak adlandırılmaktadır. Doğu Anadolu, Kafkasya ve Orta Asya dikilitaşlarının kökensel arkeolojik araştırmaları sonucunda, Hakkari’deki kabartmalı stellerin varlığı olmak üzere, sonrasında Kars ve civarı olmak üzere Kafkasya bölgesinin merkezi olarak adlandırılması İ.Ö. 1000 li yıllarda Doğu Anadolu’da yaşayan Orta Asya kavimli Proto-Türk topluluklarının varlığını yansıtan Turukkulara ait verilerde bu bilgileri kanıtlar niteliktedir.

⁸⁰ Ayrıca Urartu Krallığının yıkılması sonucu beylikleri önemli kılmıştır. Asur medeniyeti geri planda kalmıştır. Hakkari’nin çeşitli maden kaynaklarını barındırması yapılan madensel araştırmalar sonucu gümüş, bakır, altın, bronz, kurşun gibi malzemelerin çıktığını ve yüksek bir kültür ürününe işaret etmektedir. Böylelikle ticari anlayışları yaşamlarına yansıtarak takas (değiş-tokuş) önem kazanmıştır.

Kafkasya kuzeyden Rusya'nın güneyinde yer alan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan olmak üzere doğu kısmında Hazar denizi bulunmakta yani Kuzey Kafkasya olarak Dağıstan, Kabardey- Balkar, Osetya, İnguşetya, Çeçenistan'ın kuzeyi olarak adlandırılmıştır. Kafkasya'nın kuzeyi Rusya Federasyonu'na göre zor şartlara sahip olması sosyal ve ekonomik sorunları doğurmuştur. Sibirya başta olmak üzere bu bölgelerde yaşayan bazı toplulukların Proto-Türk kökenli olduğuna dair kesin bir veri niteliğinde aynı zamanda Sibirya Tatarlarının Ural bölgesi'nde yaşayan kesiminin Doğu Anadolu'ya göç hareketi yoğun olarak gözlenmiştir. Yani Kıpçak-Kuman kavimleri Hazar bölgesi'ne dahil olarak, Sibirya kıyıları daha sonrasında Altay ve Hazar kıyılarına hakim olan topluluktur.

Bunun neticesinde, Bronz çağı sonu- Demir çağı'nın erken döneminde hatta Geç Demir çağı sonları da dahil olmak üzere, Anadolu'nun doğusunda Proto-Türk kültürüne ait kavimler var idiler.

7.10.1.Urartu Ölü Gömme Gelenekleri Ve Ölümle İlgili Ritüeller

Urartular, diğer çağdaş kültürlerde olduğu gibi ölümden sonraki yaşama inanıyorlardı. İnsanlık tarihiyle birlikte görülmeye başlanan ölü gömme geleneği, ölümle ilgili ritüeller mezarlara konulan yiyecek, içecek ve ölü hediyeleri ölümden sonraki hayata inandıklarının göstergesi olmuştur.

Urartu döneminde mezar ve gömülerin tipolojik sınıflandırılması, mezar buluntuları ve bu bilgiler doğrultusunda ölü gömme gelenekleri ve ölümle ilgili ritüellerini yansıtmaktadır. Ölü gömme adetlerini de yazılı verilerin olmayışından mezarlar ve mezarlarda bulunan eserlerin değerlendirilmesi ve çevre kültürlerle karşılaştırılmasıyla oluşturulmuştur.

Bu konuda en çok adak eşyaları, miğfer, kemer ve mühürler üzerindeki betimlemeler sayesinde bilgi edinilmektedir. Urartular ölümün beden için olduğuna yani ölümden sonraki hayatın devam ettiğine inanıyorlardı.

7.10.2. Açık Hava Müzesi Gemikaya – Kırlangıç Yaylası

Azerbaycan'ın Nahçıvan ilçesinde yer alan bu petroglifler, kayaların üzerinde bulunan resimlerin tasvirsel özellikleri arkeolojik ve astronomik birtakım konulara çağrışım yapılarak yansıtılmıştır. İlkel sanatsal bilim dalları özellikle, Nuh'un gemisiyle bağdaştırılmıştır.

Yapılan birçok bilimsel araştırmalarda volkanik kayalar üzerindeki görünüş “ay kraterleri” olarak adlandırılmıştır. Güneş çizimleri gök cisimlerini adlandırmakta, şematik figürleri yansıtan çizgiler, avcılıkla uğraşıldığını yaşamlarından anlayarak Gobustan (Abşeron) ‘da da görüldüğü ortaya çıkarılmıştır.

Dağ keçisi taşları, boğa arabaları, av görünümlü dans sahneleri, antik astronomik-arkeolojik gözlemlerini andıran güneş saati şeklindeki bu tasvirler coğrafi genişliği bulmak için derin bir kanıt olan göksel işaret olarak adlandırılmaktadır. Bu taşlar İskitler ve Massagetler (Hazar denizi ve Aras nehri arasında yaşayan halk) ile bağdaştırılmış yay, mızrak ve savaş baltalarına sahip olduğu Ön Türk topluluklarına ait birtakım bulguları içerdiğini göstermektedir.

Doğu Anadolu bölgesi, coğrafi sınırları doğuda İran ve Ermenistan, Gürcistan, Nahçıvan, batıda Erzincan ile Sivas arasındaki dağlık bölge (Kızıldağ), kuzeyde Kızıldağ’dan başlayarak Çoruh-Kelkit sıradağları, Kuzeydoğu Anadolu dağ kavisinin doruğundan geçen hat, güneyde Malatya’nın güneyinden doğuya doğru uzanarak Cudi Dağı ile Irak sınırına ulaşmaktadır.

Bununla beraber Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkari, Kars, Malatya, Tunceli, Van, Ardahan, Iğdır illerinden oluşmaktadır. Yüksek olmasından dolayı “Yüksek Ülke” olarak adlandırılmaktadır. Ülkeler arasındaki bağlantı sınırları, nehir havzalarından Aras ve Fırat nehirlerinin suladığı bölge olması Dicle Nehri’nin doğduğu topraklardır.

Bu coğrafi koşullar, doğu-batı yönünde sınırlanmıştır. Anadolu, Kafkaslara ve İran yaylalarına bağlanmaktadır. Türklerin Anadolu’ya ne ilk gelişi ne de ilk yerleşmeleridir.

Yapılan araştırmalar sonucu Kimmer ve İskitlerin Anadolu’daki varlıkları, İ.Ö. 2300-2150 yıllarında Ön Asya dünyasında Doğu Anadolu’daki yüzey

araştırmaları (Dyap), Kuzeydoğu ve Kafkasya civarını Ön Türklerin yurt edindikleriyerler olarak, Erzurum'un Karayazı ilęesi önemli bir merkez olmuştur.

Cunni Mağarası'na ait bulgular en erken dönemde damga tasvirleri, işaretlerin ise Oğuz boylarına ait olduğu dağ keçisi motiflerine kalkerli olan yapıdaki mağarada ve apsisli bir Ortağağ kilisesine rastlanılması, Erzurumdaki oltu en eski koyun-koç-at mezar taşlarını içeren arkeolojik araştırmalarda ağığa ęıkartılmıřtır. Bu merkez Ön Asya ve Kafkaslar olmak üzere Doğu Anadolu'ya açılan geçit konumunda bölge olması özelliğiyle 'Oltu Taşı' heykeli olarak adlandırılmıştır.

Kars Bölgesi: Geyiktepe ve Dereiçi'nde görülen kaya resimleri, runik harfler, kaya panoları, koç şekli mezar taşları Orta Asya geleneğini yansıtan andezit bir kayalık olarak adlandırılmaktadır.⁸¹

⁸¹İ.Ö. XIII. II. yarısı – IX. yüzyıl ortalarında Asur belgelerinden yapılan araştırmalar Van'da Urartu'nun kurulmasıyla bu zincir zayıflamıştır. Ayrıca arsenik yataklarının sarı kırmızı renkte Doğu Anadolu'nun tüm bölge ihtiyacını karşılayacak şekilde yayılım alanı kazanması Özbekistan, ęavıřtepe, Toprakkale, Anzaf, Yoncatepe'ye kadar ticaret sistemiyle işleyiş sağlandığı bilinmektedir.

SONUÇ

Çalışmamın konu olan Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı dikilitaşlarının bulunuş yerleri, yoğunluk alanları, özellikleri yakın çevresindeki medeniyetlerle olan benzerlik ve farklılıklarına dair bilgiler taşımaktadır. Doğu Anadolu, Hakkari ve Kafkasya'nın üç bölgesi yayılım alanı olarak işlerlik kazandırıldığı, bununla beraber ortak birtakım özellikler içerdiğine dair yapılan arkeolojik araştırmalar ışığında, Doğu Anadolu'nun ve Hakkari bölgelerinin yurt olarak benimsendiğini aynı zamanda Kafkasya bölgesinin ardılı olan kavimlerin devamlılığını içerdiğini araştırmalarım sonucunda ortaya koymaktayım. Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı, İ.Ö. III - II. bin yıllarında Proto - Türk toplulukların Azerbaycan öncelikli olarak Kafkasya ve sonrasında Orta Asya yayılım alanları olarak, kültürel etkileşim uzantılı bir geleneğin varlığı kanıtlanmaktadır.

Dikilitaşların varlığı, öteki dünya anlayışı, eşyalarıyla beraber gömülmesi, ölen kişiyi temsil etme düşüncesi Kafkasya ve Avrasya bölgelerinde İ.Ö. VII. bin yıl öncesine dayandırılmış olması Urmu Teorisiyle kanıtlanmıştır. Ayrıca Azerbaycan kavimlerinin Proto - Türklerin uzantısı oldukları İ.Ö. VII. bin yıllarında Lulular, Turukiler, Gutilerin kuzeyden doğuya doğru Mezopotamya'da yaşayan Sümerleri sonrasında Hurrileri etkilediklerini dikilitaş ve mezarlık alanlardan anlaşıldığı, kurgan kültürünün Doğu Anadolu'da Erzurum'un doğusu ve kuzeyi, Hazar denizi doğusu, Hakkari arasındaki stellerin benzer özelliği madeni eşyalar, suspansuvar denilen cinsiyet organlarını gizleyen şekilde stellere rastlanması, Orta Asya, Rusya'nın güneyi ve Ukrayna'dakilerden farklı olduklarını görmek mümkündür onunla birlikte yeni bölge kültürel özellikte olan bağlantı sınırlarına sahip, nehir havzalarından, Aras ve Fırat'ın suladığı bölge olması Dicle nehrinin doğduğu topraklardır.

Coğrafi koşullar, doğu-batı yönlü olarak sınırlandırılmış olup, Anadolu, Kafkaslara ve İran yaylalarına bağlanmaktadır. Yani Ön Türklerin Anadolu'ya ne ilk gelişi ne de ilk yerleşmeleridir.

Yapılan araştırmalar sonucu Kimmer ve İskitlerin Anadolu'daki varlıkları, İ.Ö. 2300-2150 yıllarında Ön Asya dünyasında ve 'Doğu Anadolu'daki Yüzey

Araştırmaları (Dyap)’’ ve ‘‘Doğu-Kuzeydoğu ve Kafkaslarda’’ Ön Türklerin yurt edindikleri yerler olarak, Erzurum’un Karayazı ilçesi önemli bir merkez olmuştur.

Cunni Mağarası’na ait bulgular en erken dönemde damga tasvirleri, işaretlerin Oğuz boylarına ait, dağ keçisi motiflerine kalkerli olan bu yapıdaki mağarada rastlanması ve apsisli bir Orta Çağ kilisesine rastlanmış olup, Erzurum’daki Oltu taşlarını içeren en eski koyun - koç-at mezar taşlarını içeren arkeolojik araştırmalarda açığa çıkarılmıştır. Bu merkez Ön Asya ve Kafkaslar olmak üzere Doğu Anadolu’ya açılan geçit konumunda bölge olmakla birlikte bu taşlar ‘‘Oltu Taş heykeli’’ olarak adlandırılmaktadır.

Kars Bölgesi’nde Geyiktepe ve Dereiçi’nde görülen kaya resimleri, runik harfler, kaya panoları, koç şekilli mezar taşları Orta Asya geleneğini yansıtan andezit bir kayalık alanı olarak adlandırılmaktadır.

Ayrıca Urartu Ölü Gömme gelenekleri ve ölümle ilgili ritüeller, diğer çağdaş kültürlerde olduğu gibi ölümden sonraki yaşama inanıyorlardı. İnsanlık tarihiyle birlikte görülmeye başlanan ölü gömme, ölümle ilgili ritüeller mezarlara konulan yiyecek, içecek ve ölü hediyeleri ölümden sonraki hayata inandıklarının göstergeleridir.

Urartu dönemi mezar ve gömülerin tipolojik sınıflandırılması, mezar buluntuları ve bu bilgiler doğrultusunda ölü gömme gelenekleri ve ölümle ilgili ritüelleri gibi başlıklar içermektedir.

Ölü gömme adetlerini de yazılı verilerin olmayışından mezarlar ve mezarlarda bulunan eserlerin değerlendirilmesi ve çevre kültürlerle karşılaştırılmasıyla oluşturulmuştur. Bu konuda en çok adak eşyaları, miğfer, kemer ve mühürler üzerindeki betimlemeler sayesinde bilgi edinilmektedir. Sonuç itibarıyla, Urartular ölümün beden için olduğuna yani ölümden sonra hayatın devam ettiğine inanıyorlardı.

Ayrıca Azerbaycan’da bulunan Açık Hava Müzesi Gemikaya adlı Kırılma yaylası’nın Nahçıvan ilçesinde yer alan bu petroglifler, kaya üzerindeki resimlerin arkeolojik ve astronomik izlerine rastlanmaktadır. İlkel sanatsal özellikleri barındırarak Nuh’un gemisiyle bağdaştırılmaktadır. Birçok bilim adamı yapılan bilimsel araştırmalarda volkanik kayalar üzerindeki ay kraterleri olarak adlandırılmıştır.

Güneş çizimleri gök cisimlerini adlandırmakta, şematik figürleri yansıtan çizgiler, avcılıkla uğraşıldığını Gobustan (Abşeron) da da görülmektedir. Dağ keçisi taşları, boğa arabaları, av görünümlü dans sahneleri, antik astronomik - arkeolojik gözlemevini andıran güneş saati şeklindeki bu tasvirler coğrafi genişliği bulmak derin bir göksel işaret olarak adlandırılmaktadır.

Bu taşlar İskitler ve Massagetlerle (Hazar Denizi ve Aras nehri arası) bağdaştırılmış olarak yay, mızrak ve savaş baltalarına sahip olan Ön Türk topluluklarına ait birtakım bulgular içerdiğini yansıtmaktadır.

Ayrıca Hakkari’de bulunan mezar stelleri Urartu gömme gelenekleriyle benzer özellik taşımakla Mezopotamya’nın kuzeyi, kuzeybatı İran, Hazar’ın güneybatısı ve Azerbaycan’ın güneydoğusu olmakla beraber, yapılan radyokarbon araştırmaları üzerine insan şeklindeki iskeletlere ait erken tarihli İ.Ö. II. binli yıllarda ortaya çıktığı, Urmiye Gölü’nün güney kısmında bulunan hayvan kabartmalı çanak-çömleklerin Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı’na ait olduğu yani İ.Ö. I. bin yılın başlarına işaret etmekle beraber Azerbaycan’ın güneyindeki kültürel etkileşimi yansıtarak kronolojik yapısını yansıtmaktadır.

Rastlanılan dikili taşlar “antropomorf” yani “yontu-menhir” özelliğe sahip olmamakla “taş” ya da “stel” olarak adlandırılmaktadır. Fakat Azerbaycan’da bu steller “idol” işlevi arz etmekle beraber insan biçimini yansıtan toprak altı gömü şeklinde Yamnaya kültürünü yansıtan topluluklara karşı korunma amacıyla düşünülmüş yöntemdir.

Kadınların güç simgesi olduğu düşünülse de bazı bölgelerde, örneğin: Azerbaycan’ın Aşhanakeran’daki hançerli erkek figürlü antropomorfik figürler buna dayanak sağlamamaktadır.

Van-Hakkari bulunan kemerli, hançerli, çıplak kadın-erkek figürinleri Ermenistan’da bulunmuş olan Son Tunç Çağı’na ait çıplak figürinleri mezarlık alanlarda ele geçmiş olan birtakım yerler Karmir-Blur, Oshakan, Artik ve Aghbash olmak üzere buralarda ortaya çıkarılmış cinsiyet organları açık bir şekilde resmedilmiştir.

Ayrıca bu çıplak savaşçı-tanrı özellikli figürinlere Azerbaycan’ın güneyi Transkafkasya ağırlıklı olarak İran’da da görülmektedir.

İskitlere ait şaman geleneğini yansıtan yontu-menhirli Orta Asya ve doğusuna ait kap tutma geleneğini yansıtarak kahramanlık törenli içki kapları, ölümden önce kalıcılık kazandığı öteki dünya inanışını yansıtmaktadır. Rusya'nın güneyindeki eski yontu-menhirler çadırların simgesel birtakım özellikleri içerdiğini ölümle ilişkili olmakla beraber, Transkafkasya, Hazar'ın güneyi, Urmiye gölü, Luristan ve Hakkari civarı boyunca yayılmakla beraber tunçtan yapılmış süs eşyaları balta, hançer gibi madeni eserlere rastlanılmıştır.

Bu eşyaların bağlantılı olduğu Urartu medeniyeti özelliği taşıdığı, Mardin Müzesi'nde rastlanan tunçtan balta niteliğindeki eserlerde görülmektedir. Ayrıca Van'da Tırşin Yaylası'nda görülen kaya resimleri, Doğu Anadolu ve Transkafkasya'daki İ.Ö. II. bin yılında rastlanan çarık figürlü sakallı erkek örneği bu konuda bilgi içermektedir.

Ayrıca Hazar Denizi'nden itibaren birtakım göç hareketleri yaşanmasıyla kültürel etkileşim stel ikonografisine yansiyarak maden üretimi artışına neden olmasıyla Gürcistan'da bulunan kılıçlar, in situ durumundaki Güney Azerbaycan İran'da ortaya çıkan diktaşlar ve kronolojik olarak yapılan incelemelerle İ.Ö. 4000'li yılları göstermektedir.

Hakkari, Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağındaki Paleoontolojik araştırmalar İ.Ö. II. bin'li yılların ortasına kadar Van-Urmiye arasında kültürel bir süreklilik yaşandığını böylelikle tunçtan yapılmış hançer ve baltaların incelemelere tabii olmaksızın ilk bakıştaki perdahlı görünümü bu dönemin önemli bir özelliğini yansıtarak Urmiye bölgesi sonrasında ise Assur ve Urartu sanatsal özelliği dikkate alınarak kap-kacaklara yansıtılmakla beraber bunların hiçbirinin Hint-Avrupa kökenli olmadığını desteklemektedir.

Kurulan ticaret, kültürel bağlantı nitelikleri, diller arası Altay ve Hurrice arasında farklılık olmakla beraber birbirine benzediği aralarındaki halklarda birtakım kişi adları Turukhu, Hubuşki krallığı gibi Hurri kavimli toplulukları içeren bu etkileşimin tanımlanması Doğu Anadolu'da Altay-Hurri-İskit-Kafkasya olmak üzere ilişkili uygarlıkları yansıtan Proto-Hint Avrupalı olmadığını bunların Proto-Türk kültürü özelliği içeren unsurlara sahip olduğu aşikar ortadadır.

Doğu Anadolu bölgesinde yapılan arkeolojik araştırmalar ve survey buluntularının incelenmesiyle oluşan sonuçlarda Erken Demir Çağı'nı kapsayan

mezarlık alanlar, beyliklere ait birtakım mimari özellikli yapılar, kap-kacak kültürüne ait veriler yetersiz olarak Urartu ve Asur kaynaklarıyla bağlantı sağlanarak ortaya çıkarılmıştır.

İ.Ö. XIII. yüzyıllarda başlatılan çalışmalar bunu durumun tarihlendirilmesini sağlayan detay bilgi olmaktadır. Bu dönemde madencilik ve kültürel üstünlüğü anımsatan Yakındoğu ve Transkafkasya ile ilişkili olarak, yerleşim merkezlerinde demirden alet kullanımı, ayrıca Hititlere ait Tunç Çağı Anadolu'sunda, geçiş çağı olarak Azerbaycan'ın İran bölgesi kurgan kültürünün Demir Çağı'nın ilk döneminde İ.Ö. 1500'lü yıllarda belli bi karmaşık düzen söz konusu değildi, sonrasında İ.Ö. 1100'li yıllarda Urartu medeniyetine ait kentsel yapılar artmıştır.

Yani belli bir göç hareketine maruz kalmış olduğunu tek tipli seramik yapısına sahip olması Proto-Hint Avrupa kökenli olmadığını daha net olarak doğrulamaktadır."Karanlık Dönem" adı verilen bu geçiş aşaması

Altay Dağları'nda bakır madenini işlemesiyle yaşanan doğal yaşam biçimi silah, balta gibi buluntulara rastlanılmasıyla sözde Hint-Avrupalı olabilir biçiminde söylemlerin oluşmasına neden olsa da koloniler ve kolonizasyon aracılığıyla olsa da sonuç itibarıyla Proto-Türk kavimli oldukları kesindir.

Doğu Anadolu'daki bu süreç, büyük oranda Urartu doğal madenleriyle, Asurların etkisiyle Kafkasya ve Orta Asya'da etkili olabilmek için tunçtan ve demirden yapılmış endüstriye sahip olmasıyla söz sahibi olabilmemesinin ön koşulu olarak tanımlanmaktadır. Van Gölü'nde bulunan değerli demir madenleri, kuzeybatısı-kuzeydoğusu arasındaki mezarlık alanlarını gösteren Erken Demir Çağı dönemine işaret eden ve İ.Ö. 1100'lü yıllardaki arkeolojik araştırmalarda kültürel, sosyal ve ekonomik analiz tanımlamalarına ulaşılmaktadır.

Urartu medeniyetinin Asur kayıtlarıyla bağlantılı Van merkezli olmak üzere, Geç Hitit kaynaklarının yokluğuyla yani hiçbir zaman göç olayı yaşanmamış olduğuna ve Ön Asya ağırlıklı seferler yapıldığına işaret etmektedir.

Ayrıca kurgan kültürüyle bağdaştırılarak, Altay ve İlk Türk kültürünün birleşimini oluşturan nekropol alanlarının kutsallık taşıdığı bunların üst düzey yöneticilere ait olduğu değerli eşyalarıyla birlikte gömülerek, kremasyon yöntemi uygulanarak doğu yönüne doğru yatırılmış biçimde antropomorfik kalıntılara ulaşılmış İskitlere ait elbiseli olarak tasvir edilen "Altın Prens" tanımlaması olarak

adlandırılan kurgan anıt mezarına ulaşılmıştır. Son Tunç Çağı ile Erken Demir Çağı tarihlendirilmesi İ.Ö. 1550-1100'lü yıllara işaret etmektedir.

Doğu Anadolu'nun durumu bütün çevre, iklim koşulları, konumsal özellikleri baz alınarak oluşturulmuştur. Son Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu'nun arkeolojiksel çerçevesi belli bir belirsizlik dönemi yaşamakla birlikte, İ.Ö. XIII.- VIII. yüzyıllarda net bir durum söz konusu olmamaktadır.

Genel itibarıyla nüfusal ve bölünmüş topluluklar şeklinde yaşayan toplum olduğunu kanıtlamış olsa da buna dair net bilgiler, Assur, Hitit ve Urartu medeniyetlerinin kaynaklarına dayanarak ulaşılmıştır.

Örneğin: Erzincan'da yer alan Büyükdıç yerleşimi olarak adlandırılan İran ve Kafkasya bağlantılı bir kuleye sahip olması bu anlayışın kültürel bağlantıların noktası olduğunu kanıtlamaktadır.

Çanak-çömlek anlayışları, Anadolu'nun Erken Demir Çağı stili, sosyo-ekonomik yaşantılarından kaynaklı kaba, cüruflu, konsantrik daire, rozet damgalı, dalgalı yivli bezemeli anlayış, bezemeli örneklerle rastlansa da çoğunlukla yaşam biçimlerinden kaynaklı az sayıda örnekler içerse de İran, Güney Kafkasya, Gürcistan ve Ermenistan olmak üzere bu alanlara doğru kuzeybatı İran'da Urmiye coğrafyasına uzanmaktadır. Soshöyük'ten çıkanlar bunlarla benzerdir. Bunu küçük ve metal buluntular bronz, demir, ok uçları Erzurum Pulur'daki Son Tunç Çağı nekropollerindeki tiplerle benzeştiği görülmektedir.

İ.Ö. III.- II. binde Güneybatı İran daha çok Proto-Alpenler ve Ön Turanlılar olarak adlandırılması net bir biçimde Ön Asya'nın Türkistan'ın ilk medeniyet bölgelerine yayıldığı sonrasında Mezopotamya'ya kadar gelmişlerdir. Yani İ.Ö. III. binde Zagros dağları'nda Proto- Türk kültürü yer alanının Güney Kafkasya olan İran platosu olduğu bununla birlikte İ.Ö. I. Bin ortalarında Alpen ırkına mensup olanların ortaya çıkarılan buluntulara göre Proto- Sakaların Alpen ırkına mensup olduğu net bir bilgidir.

Kemik ve taş buluntuların varlığı öğütme taşları, ezgi taşları, objeler, ağırşaklar, deve tüyünden astarlı, yivli kabartma biçimli bezeme türleri "infrared uyarmalı lüminesans" tekniğinde yapılan kap-kacakların işleniş motif ve baskıları bu teknikte yapılmıştır.

Doğu Anadolu'daki arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarındaki buluntular, kültürel özellikler içinde üretilmesine rağmen yöresel özellikli olması, coğrafi özellikleri bakımından farklı bölgeler olan Erzurum, Iğdır-Ağrı, Muş, Van, Elazığ, Malatya ve Sivas olmak üzere ayrılmaktadır. Erzurum'dan başlayarak Sos Höyük, Pulur Höyük, Büyüktepe Höyük olmak üzere Kafkasya ile olan kültürel ulaşım söz konusu olmakla beraber önemli ticaret yollarına yakınlık dikkat çekmektedir.

İran'ın batısı, Doğu Anadolu ve Mezopotamya'ya yakın olan kısımlarda yer almaktadır. Kafkasya ise coğrafi ve kültürel olmak üzere Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dır. Aras ve Kura nehirlerinin, Hazar Denizi'ne ulaştığı yerlerde Azerbaycan ile Nahçıvan'daki Kültepe, Meyna Tepe gibi yerleşim yerleri önem kazanmakla beraber, İran'ın kuzeybatısındaki verimli toprak yapısı Urmiye Gölü civarındaki yerleşimlerden de önemli buluntuları ve yapıları yansıtan Godin Tepe, Yanık Tepe, Haftaman Tepe gibi yerlerdeki kap-kacakların Aras ve Kura'da bulunan keramiklerle aynı olduğunu geometrik desenli örnekler içerdiği görülmektedir.

Kuzeydoğu Anadolu bölgesi, İ.Ö. II. bin yıl başlarından itibaren kurgan geleneğinin sürdüğü, Urartu'nun Doğu Anadolu'da tek siyasi ve kültürel noktası Van, Sevan ve Urmiye gölleri çevresinde kurulan kuzeydoğusunda yer alan Kafkas dağları'na kadar uzanmakla birlikte kuzeybatısı Erzurum, Pasinler, Tercan sonrasında Erzincan'a kadar ulaşan küçük krallıklar tarafından yönetilmiştir. Fakat Urartu medeniyetinin kuzeybatı kısmına Kimmerler yerleşmek istemiş, sebep olarak da İskitler'in baskıları gösterilmektedir.

Doğu Anadolu bölgesi'nde yapılan kazılar Demir Çağı'nı aydınlatan niteliktedir. Elazığ-Malatya bölgesinde yapılan nekropol çalışmalarının Urartu medeniyetine ait olduğu, Erken Demir Çağı kap formları Karagündüz, Yoncatepe, Ernis-Evditepe gibi yerlerden elde edilen bezemeli, yivli, demirden yapılmış gözlü iğneler, Urmiye Gölü, Malatya ve Kafkasya'daki yerlerde benzer özelliktedir.

Urartu medeniyetine ait seramiği yansıtan heykel ve kabartmalar Van'dan Gürcistan'a doğru uzanan aslan protomlu kabartma niteliğindeki anıtsal hayvan heykellerini içermektedir. Ayrıca Urartu yönü İskitlerle bağdaştırılarak Orta Asya kısmını da içeren medeniyetler beşiği olarak adlandırılmaktadır.

Doğu Anadolu Erken Demir Çağı stelleri aynı zamanda Kars bölgesi önemli bir jeopolitik öneme sahip olmakla beraber Doğu Anadolu ile Kafkasya'yı birbirine bağlayan İran, Ağrı, Erzurum gibi yerler önemli prehistorik yerleşme izleri taşımakla beraber Tunç Çağı'ndan sonra İ.Ö. XIII. yüzyıl'daki tarımsal işleri kolaylaştıran demirden aletlerin varlığına rastlanmıştır.

Doğu Anadolu'daki yüzey araştırmalarına dayanarak önemli bir kültürel merkez olduğu Urartu'nun konum olarak da bronz madenine az rastlanması, demir üretilen merkezlere yakınlık olarak da önemli bir kavşak noktası olması dönem olarak Erken Demir Çağı kalıntılarının yoğunluk olarak da bölgeler arası kültürel etkileşimi hızlandırmıştır.

Doğu Anadolu kuzeybatı İran, Ermenistan, Azerbaycan, Kura-Aras kültürü, Son Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu'da başlayan Malatya-Elazığ yöresi halkıyla birlikte kesinti sürmekte olsa da Hurri kökenli kavimlerin bir arada olması Hitit egemenliğinin devam ettiğini göçebe toplumların etkisinin sürdüğüne işaret etmektedir.

Rastlanılan silah benzeri aletlerin hangi kültürlere ait olduğu ya da etkilendikleri, etkileşim kurduklarını döneme ait olunan özelliklere dair bilgiler verdiğini içermektedir. Ok uçları, hançerler, baltalar, mızraklar, topuzlar vb. örneklerle rastlanarak içerdikleri dönem ve kültürel yapılarından bahsetmek mümkündür.

Tunçtan, bronzdan ve demirden yapılmış olan, Hazar bölgesinin güneybatısı olmakla beraber Azerbaycan'da yer alan Taliş, Marlık, Hurvin, Gilan, Godintepe'de yer alan güneye doğru Mezopotamya'nın kuzeyi ve Anadolu ile ortak özellikleri olmadıklarını göstermektedir. Fakat baltaların niteliklerine göre birtakım etkilere sahip olduğunu kabartmalar ve çizgisel yapılarından anlaşılacağı üzere yukarıda da belirttiğim gibi Mezopotamya bölgesiyle etkileşim olduğunu, İran'ın kuzeybatısının önem arz etmediği kesin kanıttır.

Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'ndaki nekropollerde ele geçen buluntulardan da anlaşılacağı üzere, Van Bölgesi Urmiye, İran'ın kuzeybatısı Luristan, Hazar'ın güneyinde yer alan Azerbaycan Marlıktepe, Hurvin mezarlık alanlarına dair kanıtlar bunu doğrulamaktadır. Yani Proto-Hint Avrupa kültüründen çok Proto-Türk kültürüne ait olduğu düşünülmektedir.

Ayrıca Anadolu’da Hattiler’in ortadan kalkmasıyla Hititler varlıklarını sürdürmüş İ.Ö. 1200’lü yıllara doğru yıkılmışlardır. Demir Çağı’nın başlangıcı ise kesici delici aletlerin, silah türündeki malzemelerin kullanılmasıyla ortaya çıkmaya başlamış öncesinde Danimarkalı Thomsen tarafından prehistorik dönem başlangıcı olarak tarımsal,sanatsal,inançsal sistemlerini sınıflandırmak için önem arz etmektedir.

İ.Ö. XIV. - VIII. yüzyıllara ait Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı’nı içeren kültürel birikimlere göre aynı zamanda bazı toplulukların sosyal, coğrafi, ekonomik alanlardaki doğu ve batı arasındaki kavimlerle oluşan kültürel unsur olmuştur. Kafkasya’nın ilk doğu, Proto-Asya ve Azerbaycan arasında gözlenilen geç tunç ve erken demir çağına ait önemli gelişmeler yaşanarak bölgeler üzerindeki bağlantılar kültürlerin ilerlemesine ve medeniyetin yükselmesine ortam hazırlamıştır.

Kafkasya ise Çin, Akdeniz’den Hint Okyanus’una kadar Ortadoğu’yu da içine alarak yayılım alanı kazanmıştır. İ.Ö. II. binli yıllarda Erken Demir Çağı döneminde Proto-Asya’yı ve Kafkasya’yı şekillendirmesine zemin hazırlayan çömleklerin Azerbaycan’da boyalı olmakla beraber, İran ve sonrasında Tepehisar denilen İran’ın kuzeydoğusunda yer alan bu kap-kacaklar benzer niteliklere işaret etmektedir.

İ.Ö. II. bin yıl - I. bin yıllarda ise Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı’ndaki nekropol alanlarının Kafkasya’nın güneyindekilerle aynı olduğunu ekonomik süreçlerin ilerlemesiyle değiş-tokuş sisteminin gelenek halinde devam etmiştir.

Ek olarak bıçak, hançer, kesici-delici silahlar, tunçtan çömleklerin varlığı, Azerbaycan’daki Hocalı-Gedebey kültürüyle bağlantılı olduğunu gömü yöntemleri de olmak üzere Talış-Muğan, Dağıstan Nahçıvan’daki toplulukların kültürel manada İran, Hitit, Türkmenistan, Filistin ile bağlantılara sahip olduğuna karmaşık eski kent kültürünün geliştiği görülmektedir.

Bunların ise “Proto-Asia tipli” ürünleri içerdiği Hocalı, Mingçeşevir, Nahçıvan, Gedebey ve Kazak civarındaki kurgan tipli mezarlardaki örneklerden de anlaşılmaktadır. Mezar tipleri özelliklerinden de anlaşılabacağı gibi,oda mezarları, urneler, küp mezarları, kaya mezarları, urneler bunlar hakkındaki detaylı bilgiler verilmekte olup “inhumation gömü” Van, Kalecik, Altıntepe, Karagündüz, Ernis/Evditepe, Van gölü havzası olmak üzere insitu durumda mezarlık anlayışı

Hurrilerden alınmıştır. Doğu Anadolu bölgesindeki ‘‘oda mezar’’ uygulaması öbür dünya inancı uygulaması bir gelenek şeklinde aktarılmıştır.

Ticari ilişkilere dayanan bu etkileşimler, İ.Ö. II. bin yıl sonu ile I. bin yıl başlarında Assur medeniyetinin güç göstermesiyle Kafkasya’nın İran ve Ön Asya kökenli bronzdan ve demirden yapılmış silahlar açığa çıkarıldığını, Yakınoğu ile de ilişkilerin artmasıyla yerel üretimler haricinde ihraç edilen arkeolojik buluntuların varlığına rastlanarak şekil kazandırılmıştır.

İ.Ö. II. bin yılda Hint-Avrupa kökenli kavimlerle yaşanan etkileşim kültürel dokunun karmaşıklaşmasına ve Çin’e kadar yayılmasına ortam hazırlamıştır. Yani göç dalgalarıyla birlikte Doğu Anadolu ve Mezopotamya’nın kuzeyi, Filistin (Doğu Anadolu’nun Karaz kültürüne denk düşmektedir) ‘in benzer köklerden geldiklerini İ.Ö. II. binli yıllarda olduğu gözlenmiştir.

Hurrilerin Urartulara göre İ.Ö. 2200’lü yıllarda ortaya çıkan belgelerin varlığıyla ‘‘Wassugani’’ adıyla krallıklar şeklinde yönetilmiş Mitanni Devleti’nin Orta Asya’daki bağlantısı olmuştur. Sonuç olarak, İ.Ö. 1400’lü yıllar Hitit İmparatorluğu’nun sonu yani Son Tunç Çağı yavaş yavaş sona ererek, İ.Ö. 1190 yıllarında batıdan gelen Muşkili halkların Doğu Anadolu’ya olan baskısı İ.Ö. III. bin yıl sonu-II. bin yıl başlarına işaret eden bir göç dalgası kurulu düzene etki ederek Doğu Anadolu’da değışiklik meydana getirmiştir.

İ.Ö. II. bin’li yıllarda Doğu Anadolu’da rekabet ortamı oluşsa da demirden silahlar ve bazı demir endüstrisinden alet yapılmasına üstünlük sağlamış Demir Çağı kültürü yükselerek Son Tunç Çağı kültürünün sona ermesine zemin hazırlamıştır. Böylelikle Geç Hitit ve Urartu medeniyetleri önem kazanmıştır.

Doğu Anadolu’nun coğrafi konumundan ötürü toprakların elverişsiz konumda olması tek sistemden yönetimi güçleştirmiştir. İ.Ö. XII. yüzyıllarda Hitit medeniyeti hüküm sürmekle beraber, göçebe kavimlerin varlığı bilinmekle birlikte kentleşme görülmemektedir. Topluluklar, otağ adı verilen çadırlarda yaşamaktadır. Savaşçı figürlere sahip yarı göçebe kadın ve erkek figürinlerine ait mezar taşlı stellere rastlanmaktadır.

Daha çok yönetici sınıflı kişilere ait mezarlara gömülerek değıerli çanak-çömlek, silah, küpe, bilezik gibi armağan olarak kutsallaştırılmış kişisellik içeren kavimlerin ise geleneksel Urartu kimliğiyle benzeştiğı görölmektedir. Urartu kültürü

Gürcistan, Ermenistan, kuzeybatısında Erzincan'a, doğuda Hazar denizi'ne, batıda Fırat ve Malatya'ya kadar uzanmaktadır. İran Azerbaycan'ı ve kuzeydeki Tebriz'e doğru merkez kültür olarak yayılmışlardır.

İ.Ö. XIV. - XV.yüzyıllarda- VIII.yüzyıla kadar Kimmer uygarlığı İskitler'in akınlarına maruz kalarak Doğu Anadolu'nun kapılarına dayanmışlardır. Bölgenin sert iklimsel koşulları mimarisine, kalelerine, kaya anıtlarına, tapınaklarına ve bayındırlık çalışmalarına yansımıştır. Merkez Van Kalesi (Tuşpa) olmakla beraber, saraylar ve tapınaklar, kayalara kazınmış Urartu anıtları oldukça görkemli olan oda-mezar anlayışında yapılmış Erken Tunç Çağı (İ.Ö.1200)'nı yansıtan odalardan oluşmuş olan, Karagündüz Van'ın kuzeydoğusu, Yoncatepe Erek Dağı'nda, kuzey kıyıları Ernis'de yer alan oda-mezar anlayışı hakimdir. Mezar odalarına tunçtan veya pişmiş topraktan lahitlere bırakılmış kişisel eşyalar, fakat sonrasında soyguna uğrayan bu kral mezarlarına ait bilgilere artık rastlanmamaktadır. Van Kalesi'nin doğu kısmında ölen kimselere ait vazoların olduğu anıt mezarlar vardır. Ölüler yakılarak urne denilen vazolara külleri saklanarak gömülmüşlerdir.

Kuzeybatı kısmında yer alan Erzincan'daki Altıntepe adlı geniş bir alan olan bu yerde tunçtan, demirden, altın ve gümüş gibi değerli taşları içeren eşyalar, giysiler mezar odalarına gömülü bir şekilde ele geçirilmiştir. Van Kalesi'nde bulunan kutsal bir alan olan aynı zamanda yarı-kapalı-açık mekan özelliği gösteren Analıkız denilen bu alan dönemin dinsel inanışını içeren stelleri barındıran ve tapınma amaçlı yapılmış, kare planlı, anıtsal nişli, kuleden tapınak biçimindedir.

Benzer olanları ise Erzincan Altıntepe, Varto-Kayalıdere, İran Azerbaycan'ında Bastam, Ermenistan'da Aras Irmağı'na yakın yerde bulunan Erebus'de benzer yapılara rastlanmıştır. Ayrıca Van Ovası'ndaki Meherkapı anıtı, Urartu dini ve yaşayışları hakkında bilgi içermektedir. Çok tanrılı bir inanışa sahip olan Urartu kavimleri ortak bir sistemle yönetilmişlerdir.

Van Kalesi'nin güneydoğu kısmında yer alan Çavuştepe İran Krallığı'na doğru stratejik bir konumda yer almaktadır. Urartu medeniyeti Harput, Bingöl dağları ve Malatya üzerinde yer alan taş yapı sistemine sahip Hurrilerle ortak ataları olan, Hint-Avrupa ve Sami ırklarla bağı olmayan, Doğu Kafkasya'lı yani Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, İran Azerbaycan'ı olmak üzere Proto-Hurri kökenli halk sayılmaktadır.

Erken Demir Çağı'nda ise Ernis Van Gölü güneyinde maden endüstrisinin geliştiğini demirden, tunçtan, at koşum takımları, mızraklar, kılıçlar, boğa protomlu kazanlara, tunçtan kabartmalı heykelciklere rastlanmaktadır. Yani ikonografiksel olarak bir saray, soylu yönetime bağlı sanatsal sistem, diğeri halka bağlı figürler daha çok dağ keçisi ve at üzerindeki tanrıları temsil eden tarzda, kadınların halk yaşayışında özel bir önem arz ettiği görülmektedir. Madencilik, çanak-çömleklere yansısı da ilk Anadolu gelenekleriyle ilişkili olmakla beraber daha çok Kafkasya ve İran olmak üzere kültürel süreklilik yaşandığı görülmektedir.

Kafkasya, sözcüğü Antik Yunan'daki "Kaukasos Dağı" teriminden gelmekle beraber, "Adıgeler" adı ulusal olarak çevrilerek

Gürcistan tarihinde ve Lekan yani Dağıstan bölgesindeki Lezgi toplumunun batı kısmını içeren büyük olasılıkla kökenlerine dair ışık tutmaktadır. "Kafkas" adı "Qas" sözcüğü dağ anlamında "Qaf" kelimesiyle bütünlük taşımaktadır Eski Yunan'da "Kafkasus" olarak adlandırılmış olup, Rönesans Hümanizmi döneminde "Caucasus", "Caucasia" isimleri verilmiştir. Bunun yanı sıra Kuzey Kafkasya, Rusya'dan başlayarak Adige, Kabardin – Balkar, Kuzey Osetya, Çeçenistan, Dağıstan, İnguşetya, Karaçay – Çerkesya sınırlarını içine almaktadır.

Güney Kafkasya ise Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Güney Osetya, Hazar'ın doğusu, güneyde İran, Rusya'nın güney kısmında yer alan Kafkas dağları, Hazar denizi batısında yer alan Taman Yarımadasından itibaren Apşeron Yarımadası sonrasını içermekle beraber "Kafkas Ötesi" anlamını taşımaktadır. Kafkasya'nın kuzeyi "Mavera-yı Kafkasya" güneyi ise "Güney Kafkasya" şeklindedir.

Kafkasya: konumsal özellik itibariyle güney- kuzey, doğu- batı yollarıyla birleşen coğrafi öneme sahip olsa da, Abhazhia ve Osetya Kafkasya'nın kuzeyinde olsa da, Gürcistan'a yakın olmasından dolayı Güney Kafkasya (Transcaucasia) içerisinde yer alır.

Tüm bunlara ek olarak, öncesinde Rusya'nın hakimiyetinde olan günümüzde Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan devletleri olarak adlandırılan bölgeler jeopolitik ve jeolojik konum itibariyle önemli kaynaklara sahip

olmasıyla Güney Kafkasya önem taşımakla beraber, yukarıda kalan kısmı da Kuzey Kafkasya olarak yer edinilmiştir.

Aynı zamanda Azerbaycan bölgesi (Talış – Muğan, Lezgiler) , Gürcistan (Acaristan ve Cavahatya) olarak ayrılrsa da buradaki sorunlar kronolojiksel özellikler dikkate alınarak genel hatların dışında tutulmuştur. Geçmişten günümüze kadar birçok tarihsel ve arkeolojik süreci atlatmış olan Kafkasya bölgesi Sakalar, Urartular, Hunlar, Selçuklular, İranlılar, Ruslar olmak üzere birçok devlet ve medeniyete sahne olmuştur.

Böylelikle kültürel etkileşim başta olmakla din, dil, sosyal yaşayış, ekonomik özellikleri barındıran bir çeşitlilik taşımaktadır.

Çalışmalar ise birkaç bölümden oluşmaktadır. Doğu Anadolu, Kafkasya kavramı kökenleri, sonrasında Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı kavramlarının tarihsel süreç ve özellikleri ele alınmaktadır. Doğu ülkesi, Fırat nehri ile Ege'nin doğusunda kalan ülke anlamını taşımaktadır. Antik Yunan'da "Anatolia" adıyla anılmakta olup kalkış, doğuş anlamını taşımaktadır. Neolitik dönemden başlayarak Tunç Çağı'nda Hititler, Urartular, Muşkiler Bronz Çağı'nda Hurriler, Mitanniler, Kaşkalar, Hattiler ve Luviler önem kazanmıştır.

"Loulan" (Lolan) kavmi olarak adlandırılan Türkmen kökenli olan bu kavimle bağdaştırılan Doğu Anadolu'nun Orta Asya, Çin ve Kafkasya topraklarının bir bütünsellik taşıdığı bütün yazıdıklarım ışığında netleşmektedir. Loulan kelimesinin köken itibariyle, Orta Asya – Hun İmparatorluğu'na benzer çıkış noktasına sahip olduğu Lul-an' da yapılan arkeolojik kazılarda "Lou-lan" adı verilen bir köy yerleşimi ortaya çıkmıştır. Hun göçlerinin sonucunda Varto, Bingöl, Erzincan, Kars dolaylarının Doğu Türkeli'nde yer alan Loulan'nın ana yurtları olduğunu gösterir. Aynı zamanda Lolan – Balhan – Alanlar vb. kavimler Hazar denizi İran Azerbaycan'ı ve Doğu Türkeli bölgesinden geldiklerini günümüzde halen varlıklarını sürdürdükleri Aral gölü batısına kadar ulaşmış oldukları görülmektedir.

Bilim ve kültürle kendilerinin sürekliliğini sağlamakta, Şamanizm geleneğinin getirdiği ve dünyaya evrensel bir bakış açısıyla bakmalarından ileri gelmektedir. Ayrıca İ. Ö. II. bin'li yıllarda Kafkasya'da Hurriler yaşamış olup, Urartuların varlıklarıyla özdeşleştirilmektedir. Bu coğrafyadaki varlıkları sonraki

süreçte Sakalarla bütünleştirilmiştir. Bir Proto-Türk boyu olduklarını göstermektedir. Ayrıca Geç Bronz Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçiş sürecinde birçok kent ve yerleşim yeri kesintiye uğramış, böylelikle Bronz Çağı çöküşüyle yıkım süreci görülmektedir.

Nüfus azalması, okur yazarlığın kaybolması, etkileşimlerin azalmasıyla ticarete yapılan bağlantı kaybı, yerleşmelerin azalması birtakım saldırılara maruz kalma, kültürlerarası uyumsuzluk, doğal afet gibi sorunlar sonrasında kuraklık, silah sistemlerindeki gelişmelerle beraber göç etmeye maruz kalmaları birtakım barbar kavimlerin istilaları sonucu, demir üretimi demir çağı toplumlarındaki üst düzey teknolojik sistemin getirisiyle bronz üretimi yapılabilmesi için kalayın bulunması güçleşmiş olduğundan demir silahların kuzeyden imalatla donatılması, ticaretin kesilmesiyle bronz çağında düşüş sonrasında çöküş süreci yanında altın çağı, karanlık olan sürece sürüklenmiştir.

Ayrıca Doğu Anadolu bölgesinde İ. Ö. XII. yüzyılda başlayan göçlerle bağlantılı olarak Elazığ merkezde yer alan Alişam Köyü, sonrasında Adıyaman'daki Geldibuldu Köyü'yle bağdaştırılan Hitit İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılmasıyla Geç Hitit dönemi başlamıştır.

Bu döneme ait anıtsal özellikli "Ortostat" denilen taş bloklar ve levhalar doğal şartlara karşı koruma amaçlı inşa edilmiş olan bu yapılar Malatya'daki Ortostat kapılara rastlanmakla beraber bunların antropomorfik özellikte sphenx tasvirlerini simgeleyen "Maraş Aslanı" çift sphenxli bir biçimde sütun kaidesine sahip olmakla beraber bunların önemli bir özelliği mezar taşlarından anlaşıldığı üzere özel eşyalarıyla beraber gömülmesi ölen kişilerin aile yaşamları, dinsel törenler heykel sanatlarını yansıtan birtakım özellikleriyle ruh hallerini yansıtan nitelikte resmedilmiştir.

Kafkasya'daki en erken dönem stel ve kurganların Nalçık mezarlığı olduğu yapılan arkeolojik veriler ışığında ispatlanmıştır. Başlangıç itibarıyla Neolitik dönem de bozkır toprak alanlarında görülen sırt üstü ve bacaklar karın kısmına doğru çekilmiş, erkeklerin sağa, kadınların sola doğru olacak düzende gömülmesiyle ve tunç dönemiyle ilişkili gümüş ve altın süslere rastlanmıştır.

Kuzey Kafkasya ve Kırım'a kadar olan kısımda İskitlerin varlığı, Altay dağları'nın yer aldığı mezar kısımlarında Güney Sibirya'da bulunan Tuva bölgesi yerleşim yerleri, doğudan gelen

İskitler'in Proto-Türk kökenli oldukları kesinlik taşımaktadır. Kafkasya'dan Kimmerleri baskı yoluyla göç etmeye zorlamışlardır. Kuzey Kafkasya'nın Maykop bölgesinde Orta Asya mezarları ile bağlantı taşıyan kurgan kültürlerinin benzerlik taşımasıyla Maykop kültürünün tanımlanmasına yardımcı olarak İ. Ö. III. bin yıl ortası – II. bin yıl başlangıcına tarihlendirilmekle Kafkasya ve Doğu Anadolu'da yaşayan toplulukların sonrasında Altay dağlık bölgesiyle benzer etkileşimler taşıdığı bu süreçle Sümer yerleşmelerine işaret eden Ur, Lagaş kentlerinde Proto – Türklerin en eski bağlantı kültürlerinden biri olduğuna işaret etmektedir.

Böylelikle, Kuzey Kafkasya'da bulunmuş kare biçimli ham maddesi taş niteliğinde olan mezarlara sahip yapılar bulunması İran'ın Hisar bölgesiyle kültürel süreklilik taşıdığını Gürcistan'ın Tiflis kentinde yer alan Trialeti mezarlıklarının örnek teşkil ettiği taşla kaplı olması bazı cesetlerin yakılmış biçimde kalıntılarına rastlanılması demirden ve metalden bazı nesnelere rastlanmasıyla Proto-Türkic toplumunun olduğunu içeren "ağaç-mezar" kültürünün İ. Ö. II. bin yıl ve İ. Ö. I. bin yıl başlarına tarihlendirilmektedir. Kimmer ve İskit kültürü aynı sınıflama da yer almamakta, fakat birbirinden farklı özellikte olsa da aralarında kültürel etkileşim yaşandığı doğu kısmında yer alan Ural'dan batıya doğru yayılmış olan Srubnaya olarak da adlandırılan ağaç mezar kültürünün İ. Ö. II. bin yıl sonlarında Dinyeper'de gözlenmiş aşağı kesimlere doğru Kimmerler ortaya çıksa da buna istinaden İskit (Saka) kurganlarının Son Tunç döneminde önemlilik kazanmıştır.

Sonuç itibariyle Kuzeydoğu ve daha doğu kesimlerini içeren araştırmalar göstermektedir ki, bozkır iklimi özelliğini taşıyan kurganların Kafkasya, Azerbaycan ve İran'daki kurgan ve dikilitaşların yapıları itibariyle orta ve küçük kurganlar olması ön planda olmakla taş ve taş parçacıklarından oluşmuş molozdan yığma tepeleri andırırcasına kurganların

Kafkasya, İran ve Doğu Anadolu olmak üzere ortak nitelikte Kıpçak ve Oğuz kavimlerine ait olan dikilitaşlar yol üzerinde bulunmadığı bunların

kurganlara yakın biçimde tasvir edilerek inşa edildiği net bir kazanım olmuştur.

Buna ek olarak Urartuların kimliğiyle bağdaştırılsa da Ermenilerin Hint – Avrupa kökenli olduğu kültürler arası geçişlerde de karşımıza çıkmakta olup, Urartuların kendine özgü kimliğe sahip olduğu demir madenciliğinin gelişiminden başlayarak, ölü gömme adetleri dahil olmakla birlikte kültürün kökeni açıkça ortaya konulmaktadır.

Sonuç itibarıyla de Doğu Anadolu’da farklı medeniyetler bir arada yaşasa da bunların tek ortak bir kültür altında birleşmiş olarak varlıklarını sürdürmeye çalıştıkları net bir biçimde ortadadır. Ayrıca bu kültürü ise adlandırmam ‘‘Pan-sun’’ kanunu şeklinde güneş yasası olarak adlandırsam da su, toprak, hava ve gökyüzü elementleri olmak üzere, doğa ve ötesi güçlerle Proto-Türklerin yaşamlarına yansıtırcasına balballarına, dikilitaşlarına aktararak Ancient Greek dönemi tanrı ve tanrıçalarının yansıması olarak bu Kök tengri geleneğinin Orta Avrupa, Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgesinde Son Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı Karanlık dönemlerini içererek koloniler arası geçişler birtakım elementlerin bağlantısıyla bütünleşerek bilgeliği yansıtan koruyucu nitelikte olan bu taşların o bölge halklarının ne kadar önem verdiklerini hatta evlerinin bahçelerinde bulunması gerçekten ne kadar önem arz ettiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Akişev, K.A.. **Kurgan Issık**. Moskova, 1978

Adji, Murat. **Türklerin ve Avrasya'nın Kültürel-Siyasi Tarihi**

Alpaslan, Ceylan. **Doğu Anadolu Araştırmaları I:Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır(1998-2008)**. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları,2008.

Abubullahev, O. A. **Eneolit i Bronza na Territorni Nahcinanskoy**. Bakü: ASSR, 1982.

Aliyev, V. K. **Gemikaya anıtları**. Bakü, Azərneşr: Bilim 56, 1993.

Akurgal, Ekrem. **Anadolu Uygarlıkları**. Ankara, 1990.

Abay, Eşref, Zafer Derin, Haluk Sağlamtimur, Altan Çilingiroğlu ve Atilla Dedeoğlu. **Urartu Krallığına adanmış bir hayat: denizin kıyısında Altan Çilingiroğluna Armağan**. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.

Adiloğlu Adilhan. **Kafkas – Nart Destanlarında Sümer ve Saka izleri**. Bilge: Kış, 2002.

Anadol, A.. **İlkçağ Tarih Atlası**. McEvedy C., İstanbul, 2005.

Aktüre, S.. **Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri**. İstanbul, 1997.

Aşan, Muhammet Beşir. **Elazığ, Tunceli ve Bingöl illerinde Türk iskan izleri: XI.-XIII. Yüzyılları**. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1992.

Birol, Can ve Mehmet Işıklı. **Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları**, Printed by Graphis Matbaa, İstanbul, 2008.

Belli, Oktay ve Erkan Konyar. **Doğu Anadolu bölgesinde Erken Demir Çağı kale ve nekropolleri=Early Iron Age fortresses and necropolises in East Anatolia.** İstanbul:Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2003.

Birol, Can ve Mehmet Işıklı. **The Erzurum Region in the Early Iron Age=New Observations.** Leuven:Peeters, 2007.

Başgelen, Nezih ve Aynur Özfiat. **Erzurum'da bir demir çağı merkezi. Toprakkale,** Anadolu Araştırmaları, 1996.

Belli, Oktay. **Versehene Brustpanzer Urartaischen Konige aus Van,Tuşpa.** Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1983.

Badalian, Rouben S., Adam Smith, Lori Khatchadourian. **Project Aragats 10 years of investigations into Bronze and Iron Age sites in the Tsaghkahavit plain, Republic of Armenia = Ermenistan Baghkahavit Ovası'nda 10 yıldır sürdürülen Tunç ve Demir Çağı Araştırmaları.** 2010.

Belli, Oktay. **Van the capital of Urartu, Eastern Anatolian.** İstanbul: Net Turistik Yayınları, 1989.

Belli, Oktay. **Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunan Urartu Kralı II. Argişti'ye ait çivi yazılı bronz adak kalkanı.** İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.

Belli, Oktay, Avcı Can, Konuralp İ. Zeynep, Ayman İsmail, **Iğdır Ovası'nda Erken Demir Çağı kale ve nekropollerinin araştırılması.** İstanbul: Ege Yayınları, 2005.

Belli, Oktay. **Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunan Urartu Kralı II. Argişti'ye ait çivi yazılı bronz adak kalkanı.** İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.

Belli, Oktay. **Erken Demir Çağı'nda Hakkari bölgesi = Hakkari region in the Early Iron Age**. Ankara: Ajans Türk Basın ve Basım A.Ş. Sempozyumu, 2008.

Belli, Oktay. **Doğu Anadolu Erken Demir Çağı kale ve nekropollerini = Early Iron Age fortresses and necropolises in East Anatolian**. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.

Belli, Oktay. **Kuzeydoğu Anadolu bölgesi'nde Erken Demir Çağı'na ait devetaşı kalesi ve nekropolü**. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.

Belli, Oktay ve Bahşaliyev Veli. **Nahçıvan Bölgesi'nde Son Tunç boya bezemeli çanak çömlek kültürü**. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001.

Bahşaliyev, V. B. **Nahçıvan'ın Erken Demir Dönemi kültürü**. Bakü:Bilim 28, 2002.

Belli, Oktay. **Van Gölü'nün güneydoğusu ile Hakkari bölgesi'nde bulunan tarih öncesi döneme ait kayaüstü resimleri(Prehistoric rock-cut engravings Southeast of Van Lake and Hakkari region**. İstanbul, 2008.

Belli, Oktay. **III. Uluslararası Van Gölü havzası sempozyumu: 06 -08 Haziran 2007 Hakkari**. Ankara: Ajans: Türk Basın ve Basım A.Ş., 2008.

Belli, Oktay. **Hakkari kabartmalı, dikilitaşları**. Ankara: Ajans: Türk Basın ve Basım A.Ş., 2008.

Burney, Charles Allen ve David Marshall Lang. **The people of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus**. London: Weidenfeld and Nicolson, 1971.

Belli, Oktay ve Veli Sevin. **Nahçıvan'da arkeolojik araştırmalar**. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999.

Bandarenko, A. V.. **Disturbed late bronze age burials of the Irmen culture in Western Siberia**. 2015.

Birol, Can. **Antik kaynaklar ışığında Kuzeydoğu Anadolu bölgesi tarihi ve kültürel coğrafyası**. İstanbul: Zero Production, 2007.

Belli, Oktay. **Kırgızistan'da taş balbal ve insan biçimli heykeller = Stone balbals and statues in human form in Kirghizistan.** İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.

Bala, Mirza. **Karaçay ve Balkarlar.** İstanbul, 1993.

Belli, Oktay. **Hakkari'nin kabartmalı dikilitaşları.** Ajans – Türk Basın ve Basım A. Ş., Ankara, 2008.

Bogdanov, Evgenii. **İskit'ten Sibirya'ya Eski Uygarlıklar.**

Bondarenko, A. V.. **Disturbed late bronze age burials of the Irmen culture in Western Siberia.** 2015.

Catherine, Morro. **Cultural Duality in Eastern Anatolian and Transcaucasian in Late Prehistory 4200-8000 B.C..** 2005.

Caferov, H. T. **Azerbaycan e.a IV. minilliyin sonu – I. minilliyin evvelerinde (Karabağ'ın Qarqarçay ve Terterçay havzasının materialları esasında.** Bakü: Elim, 2000.

Çilingiroğlu, Altan. **Urartu Tarihi.** İzmir, 1994.

Çilingiroğlu, Altan. **Van Gölü Havzasında Demir Çağlarının Başlangıcının Tarihi.** Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildiriler, İzmir.

Çukur, A.. **Analyses of Tepecik and Tülintepe metal artifacts.** Anatolian Studies, 1989.

Çoruhlu, Yaşar. **“Türk Sanatında görülen hayvan figürlerine gök ve yer sembolizmi açısından bir bakış”.** Türk Dünyası Araştırmaları.

Çoruhlu, Yaşar. **Eski Türklerin kutsal mezar kurganları.**

Çilingiroğlu, Altan, G. Darbyshire ve British Institute of Archaeology at Ankara. **Anatolian Iron Age 5: proceedings of the fifth Anatolian Iron Ages.**

Colloquim held at Van, 6-10 August 2001. The British Institute at Ankara, 2005.

Çilingiroğlu, Altan. **Van Gölü Havzasında Demir Çağlarının Başlangıcının Tarihi.** Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildiriler, İzmir.

Çilingiroğlu, Altan. **Urartu Tarihi.** İzmir, 1994.

Durmuş, İlhami. **Sakalar mı İskitler mi?.** Kırım,1993.

Durmuş, İlhami. **Saka Adı Üzerine.** Milli Folklor, Kırım,1993.

Durmuş, İlhami. **Bozkır Kültür Çevresinde Runik(Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi.** 1997.

Durmuş, İlhami. **İskitler Sakalar, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayını.** Ankara, 1993.

Durmuş, İlhami. **Anadolu'da Kimmerler ve İskitler (Les Cimmeriens et Les Scythes en Anatolie).** Belleten, 61. 1997.

Derin, Zafer. **Van Müzesi'ndeki bir grup tunç mobilya aksanı ve bunların Urartu gömü geleneği ile ilişkisi.** Arkeoloji Dergisi, 1996.

Danık, Ertuğrul. **Koç ve at şeklinde Tunceli mezar taşları.** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1993.

Danık, Ertuğrul. **İşuwa'dan Tunceli'ye tarih ve kültür.** Tunceli Dayanışma ve Kültür Vakfı, Ankara, 2010.

Erzen, A., E. Bilgiç ve Y. Boysal. **1959 Van – Toprakkale sondajları ve bölgedeki çalışmalar (Probegraburgen in Van – Toprakkale 1959 und Froschungen in der Umgebung) ,** 1960.

Erzen, Afif. **Doğu Anadolu ve Urartular / Eastern Anatolia and Urartians.** Ankara: TTK Yayınları, 1986.

Edwards, Michael. **Excavations in Azerbaijan North-western Iran: I. Haftavan.** Oxford: British Archaeological Reports, 1983.

Ergürer, Hatice. **International Symposium on East Anatolia – South Caucasus Cultures.** Proceedings III

Freh, W. ve M. Uyanık. **Hakkari Sat dağlarında, Gevaruk vadisi içinde bulunan kaya resimleri hakkında tebliğ Felszeichnungen in Südost Anatolien.** 1957.

Forsyth, James. **The Caucasus A History.** Cambridge, 1992.

Google. **Anadolu'nun Arkeoloji Atlası Tarih Öncesi Demir Çağı'na ait.** İstanbul: Ege Yayınları, 2011.

Guliev, Farchad Elderogly. **Azerbaycanın kurgan qabirlarında at dafni.** Bakı: Elm, 2008.

Halilov, C. E. **Azerbaycan'ın tunç dövrü ve demir dövrünün evvelerine aid.** Bakı: Arheologi abideleri, 1959.

Halilov, Toğrul. **Zeitschrift für die Welt der Türkhen Journal of World of Turks – Nahçıvan'da Sanatkarlık Son Tunç – Erken Demir Çağı.** Bakı: Bilim, 2012.

Hellot, Bellier. **Eglises de l' Azerbaidjan Iranien et du Hakkari.** Florence, 2013.

Işıklı, Mehmet ve Can Birol. **The Erzurum Region in the Early Iron Age: New Observations.** Leuven: Peeters, 2007.

Işıklı, Mehmet ve Birol Can. **Uluslararası Doğu Anadolu ve Kafkasya Kültürleri Sempozyumu International Symposium on East Anatolia: South Caucasus Cultures.** Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Işıklı, Mehmet. **Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok bileşenli gelişkin bir kültür analizi.** İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2011.

Ingraham, M. L. ve G. Summers. **Stelae and Settlements in Meshkin Shahr Plain, Northeastern Azerbaijan, Iran. Archaeologische Mitteilungen aus Iran.** 1979.

İnan, A.. **Eski Türklerde ve Folklerde Ant.** Makaleler ve İncelemeler I, Ankara 1987.

Jak, Jakar. **Anatolian Metal II = East Anatolian metallurgy in the fourth and third millenia.** Bochum: Deutsches Bergbau Museum, 2002.

Karamağaralı, Beyhan. **Ahlat Mezar Taşları,Ön Türklere Ait İlk Kurganlar Pazırık Kurganı ve Balbalları.** Ankara, 1992.

Koşay, H. Z. ve K. Turfan. **Erzurum – Karaz kazısı rapor.** Belleten:23, 1959.

Kavaklı, E.. **Van – Karagündüz Erken Demir Çağı nekropolü (La necropole des debuts de l'age de fer a Van, Karagündüz.** Belleten, 60, 1996.

Karul, Necmi. **Son Tunç Çağı'ndan Helenistik Döneme Anadolu'nun Arkeoloji Atlası 2.** Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Köroğlu, Kemalettin ve Erkan Konyar. **Van Gölü havzası Erken Demir Çağı Problemi.** İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Karamağaralı, Beyhan. **Ahlat mezar taşları.** Güven Matbaası, Ankara, 1972.

Macqueen. **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu.** Ankara, 2001.

Minns, E. H.. **İskitler ve Kuzey Göçleri , s.187, IX.,1970.**

Makhortykh, S. V.. **Scythians and Sarmatians of the Northern Caucasus. Recent archaeological finds.** 1994.

Makalatia, Sergi. **Studies in Caucasian archaeology.** Tbilisi: Prof. Dr. Sergi Makalatia Gori Historical-Ethnographical Museum, 2012.

Mallory, J. P.. **Statue menhirs and the Indo-Europeans.** Bergomensi, 1995.

Olkhovsky, V. S.. **Ancient Sanctuaries of the Aral and Caspian Regions, Kurgans, Ritual Sites and Settlements. Eurasian Bronze and Iron Age.** Bar Int. Series, 2000. Olkhousky, V.S. ve G.L. Eudokimov. **Scythian Statues VII-III circa B.C..** Moskova, 1994.

Özfırat, Aynur. **Doğu Anadolu Yayla Kùltürleri.** İstanbul, 2001

Özfırat, Aynur. **İ.Ö. II. bin yıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kùltürleri,** İstanbul, 1993.

Özfırat, Aynur. **Doğu Anadolu Yayla Kùltürleri İ.Ö. 2.000,** Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001.

Özfırat, Aynur. **Van Gölü havzası yüzey araştırması: Patnos ovası Demir Çağ yerleşimleri.** İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.

Özkartal, Mehmet. **Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel Bakış.** Milli Folklor, 2012.

Öğün, A. Kadir. **Hititler ve bir Kafkas toplumu olan Alan-Osetlerin toplum yapıları, yaşam tarzları ve dilleri arasındaki ilişki.** 2006.

Özfırat, Aynur. **Mt. Ararat: Bozkurt Late Bronze – Early Iron Age Fortress. Ağrı Dağ: Bozkurt Son Tunç – Erken Demir Çağ kalesi.**

Pektaş, Kadir. **Bitlis tarihi mezarlıkları ve mezar taşları.** Ankara: T. C. Kùltür Bakanlığı, 2001.

Polat, G.. **Bir Anadolu - Akhaemenid dönemi Ölü kùltü geleneği.Tümölüs önünde steller ve seremoni alanları.** Olba:Kilikia arkeolojisi araştırma merkezi yayınları,2005.

Polat, Fecri. **Doğu Anadolu Yayla Kùltürü ve Yayla Mimarisi (etnoarkeolojik bir bakış).** İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2013.

Pektaş, Kadir. **Adilcevaz çevresindeki mezar taşları = Gravestones in Adilcevaz and its environs.** İstanbul: Ege Yayınları, 2007.

Piller, Christian Konrad. **The Caucasian connection: reflections on the transition from the Late Bronze to the Early Iron Age in Northern Iran and its connections to the Southern Caucasus.** Longenwei Bbach: Beier & Beron, 2012.

Reinhold, Sabine. **Time versus ritual: Typological structures and mortuary practices in Late Bronze/Early Iron Age cemeteries of North-East Caucasia (Koban culture).** Leiden, 1996.

Rustamov, D. Z. N.. **Qobustan dünyası.** Bakı: Azərbaycan devlet nəşriyyatı, 1994

Reinhold, Sabine. **Late Bronze Age architecture in Caucasia and beyond: building a new lifestyle for a new epoch.** Turnhout: Brepols, 2017.

Sevin, Veli. **Hakkari stelleri Zap ırmağı kıyısında Bozkır Göçebeleri – TÜBA - AR IV.** Çanakkale, 2001.

Sevin, Veli. **Anadolu Arkeolojisi.** Der Yayınları, İstanbul, 2003.

Sevin, Veli. **Hakkari Taşları Çıplak Savaşçıların Gizemi,** Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005-12.

Sevin, Tarhan. **Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları.** İstanbul, 2000.

Sevin, Tarhan. **Tuşpa-Van Kalesi Demirçağı'nın Gizemli Başkentinde Araştırma Kazıları.** İstanbul, 2000.

Sevin, Veli. **Van bölgesinde Post Urartu Dönemi yıkıntıları üzerinde yeni bir yaşam: Post Urartian Period in the Van Region, Eastern Turkey.** Belleten 76.

Stanislav, Grigories A.. **Metallurgical production in Northern Eurasia in the Bronze Age**, Oxford:Archaeopress, 2015.

Sagona, A. G.. **Remarks on the East Anatolian Iron Age**. Leuven:Peeters, 2012.

Sevin, Veli. **Elazığ yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler sorunu. Die frühe Eisenzeit in der Gegend von Elazığ und das Problem der Muški**. Höyük, 1988.

Sevin, Veli ve M. T. Tarhan. **Van Kalesi ve Eski Van Şehri kazıları (Grabungen in Van Kalesi und Eski Van Şehri)**. Vorbericht, 1988.

San, O.. **Bazı bulgular ışığında Anadolu'da Kimmer ve İskit varlığı üzerine gözlemler**. Belleten, 2000.

Sevin, Veli. **Hakkari stelleri Zap ırmağı kıyısında Bozkır Göçebeleri – TÜBA - AR IV**. Çanakkale, 2001.

Sevin, Veli. **Van Bölgesi'nde yarım kalmış bir Urartu projesi**. Homer Kitabevi, İstanbul, 2006.

Sevin, İrfan. **Tunceli bölgesindeki Urartu kalıntıları**. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1972.

Sevin, Veli. **Hakkari Taşları II: gizemin peşinde**. Türk Tarih Kurumu/Araştırma-İnceleme, Ankara, 2012.

Sevin, Veli ve Aynur Özfirat. **Hakkari Stelleri: Doğu Anadolu'da Savaşçı Çobanlar İlk Not**. Belleten 243, 2001.

Sevin, Veli. **Hakkari'nin Çıplak Kralları**. Atlas 79, 1999.

Sevin, Veli. **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012-13.

Tavkul, Ufuk. **Karaçay Adının Kökeni.** Ankara: Kırım Dergisi, 1994.

Teshev, M. K.. **A newly discovered Late Bronze Age site in the Western Caucasus.** Sovetskaja Archeologiya, 1983.

Uhri, Ahmet. **Anadolu Erken Tunç Çağı ekstramural ve intramural ölü gömme uygulamaları üzerine düşünceler.** İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.

Uravelli, Orhan ve V. I. Markovin. **Cüce Evleri İspunlar: Kuzeybatı Kafkasya dolmenleri.** Ankara: Kafdav Yayınları, 2008.

Ünal, Ahmet. **Hititler devrinde Anadolu.** İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.

Vefa, Ülkü. **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi.** İstanbul: Görsel Yayınları, 1982.

Yaylalı, Serap. **Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ Kültürü.** İstanbul: Zero Production, 2007.

Yıldız, Muharrem. **Dünden Bugüne Kafkasya.** İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2006.

Zeus, P.M. **Kamennye stely iz Hakkari (Turcija) : Nekotorye paraleli k nim.** Archeologiceskie Vesti, 2007.

Zvyev, V. Y. ve R. B. İsmagilov. **Ritual comple with statues of horsemen in the Northwestern Üstyurt. New Archaeological discoveries in Asiatic Russia and Central Asia.** Sank-Petersburg, 1994.

EKLER

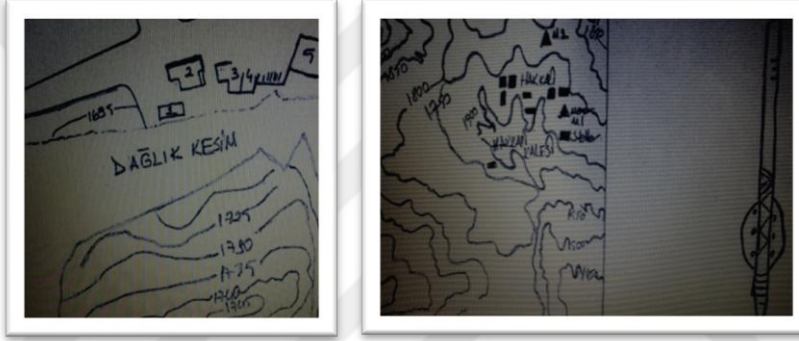
EKLER LİSTESİ

EK 1: Çizimler ve Çizimlerin Taranmış Şekilleri

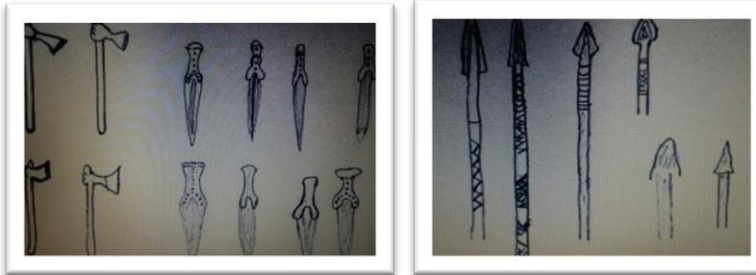
ÇİZİM 1: KAFKASYA BÖLGESİ HARİTA ÇİZİMİ

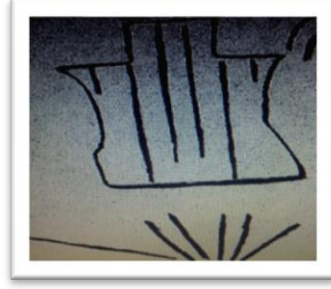
ÇİZİM 2: HAKKARİ DİKİLİTAŞLARININ YER ALDIĞI ALANIN YÜKSELTİSİ VE ÇEVRESEL KONUM

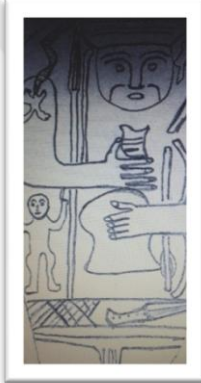
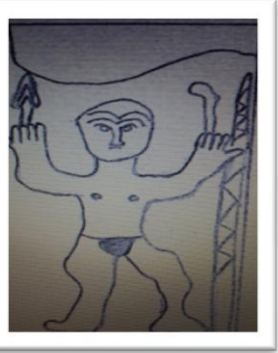
ÇİZİM 3: HAKKARİ VE CİVARINDAN BALTA-MIZRAK-ÇANAK ÇÖMLEK BULUNTULARI

ÇİZİM 4: HAKKARİ MEZAR STELLERİ BULUNTULARINA
AİT İÇKİ KABI İLE TASVİR EDİLMESİ

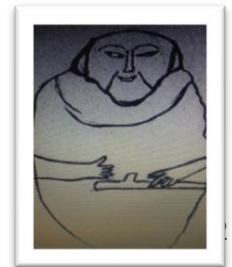
ÇİZİM 5: HAKKARİ MEZAR STELLERİ

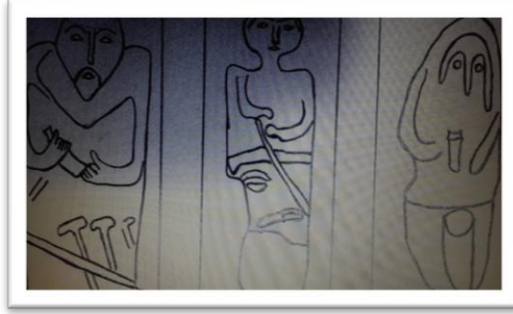
ÇİZİM 6: KIRGIZİSTAN-BİŞKEK-MEMLEKETİK VE ORTA
ASYA BALBALLARI SİN TAŞI

ÇİZİM 7: RUSYA
KIYILARINDA ELE GEÇİRİLMİŞ
PROTO-TÜRK DÖNEMİ STELİ

ÇİZİM 8: DOĞU AVRUPA-KUZEY AZERBAYCAN-GÜNEY
AZERBAYCAN STEL ÖRNEKLERİ

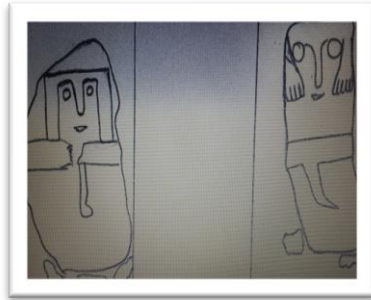
ÇİZİM 9: KIRGIZİSTAN-KAZAKİSTAN STELLERİ

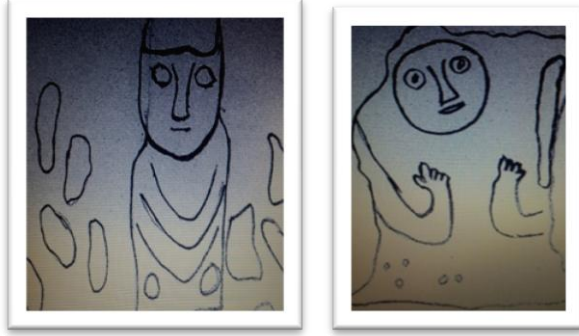
ÇİZİM 10: KAZAKİSTAN- ALTAY İ.Ö. V. YY.

ÇİZİM 11: KUZEY AZERBAYCAN HYOV-
DAĞLIK KARABAĞ

ÇİZİM 12: İRAN TEBRİZ'DE BULUNAN BALBAL
TAŞ HEYKEL- HAKKARİ İ.Ö. XII. YY.

ÇİZİM 13: TUVA VE ÖZBEKİSTAN TAŞ
BALBALLARI PROTO-TÜRK DÖNEMİ

ÇİZİM 14: İRAN TEBRİZ
ALBANYA BALBALLARI-
TEBRİZ PERS- AKHAMENİD

